

ԱՐԳԱՅԱԿԱՆ ԳԵՂԵՑԻԿ

ԿԻՂ.

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՍԵՍԵԿԱՆ - ՔՆՆԵԿԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԴՈԿՏ. Զ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Վ. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

ԻՐԻՔ. ՈՒՍՏԵՆ.

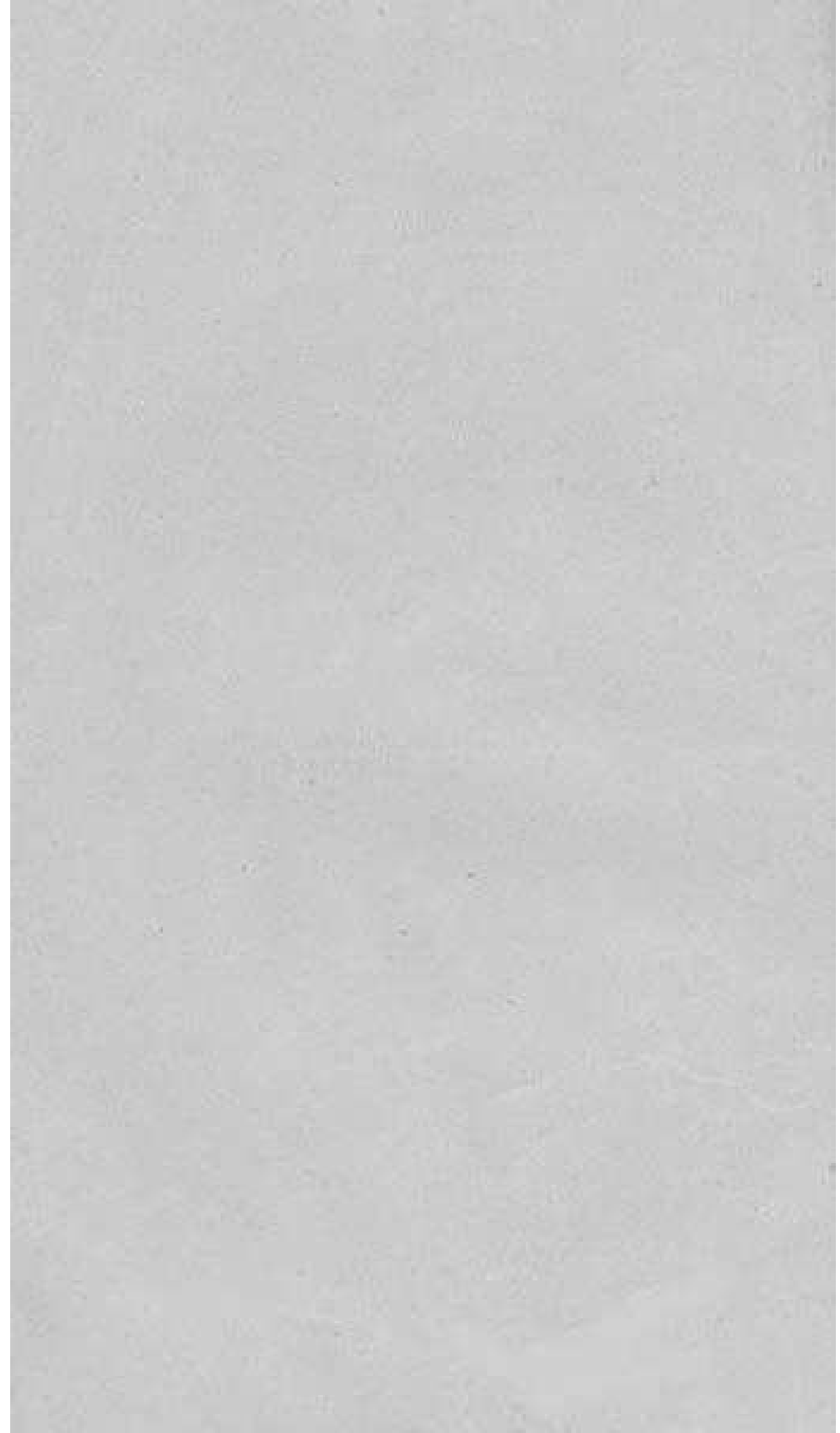

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԵԼԻՔԻՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1930

299.19
Վ-33

ԱՐԸՑ ԳԵՂԵՍԻԿ

ԱՋԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԿԻՉ.

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՎԻԵՆՆԵ

ՄԻՆԻՍՏԵՐՆԵՐՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

1930

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՅՄԵՄԵՏԵԱԿԱՆ - ՎԵՆՆԵԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԵՐ ՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

ԳՐԱՏ. Հ. ԽԼԵՔՍԱՆԴՐ Հ. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

ՄԻՒԻԹ. ՈՒՒՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԵ

ՄԵԴԻԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1930

7 5 . 06 . 2013

29528-61

ՅԱԲԱՋԱՐԱՆ

Ներկայ Ուսումնասիրությունս, որ 1923էն ի վեր «ՀԱՆԴԻՄԻ» մէջ պարբերաբար հրատարակուեցաւ, ցուալի է, որ ինձմէ անկախ պատճառներով հազիւ այսօր կրնամ հրապարակ հանել: Թէեւ յապաղմամբս գործը իր միութենէն ոչինչ առժամ է, սակայն գործախառնող նոյնը չէ կարելի հաստատել նաեւ ապագական թերթերուն խնդիրն միօրինակութեան նկատմամբ, որոնց իւրաքանչիւրը կարծեմս պաշտօնը ստանձնած ըլլաւ Աւստրիոյ անտեսական ապոկալիսի գրողը կրելու իրենց նախին: Տպագրական ուղղելիքներու առանձին ցանկ մը կազմել հարկ չեմ տեսներ. միայն մատագիր կրնեմ սք նոպագրական 12րդ թերթը մամուլոյ ստի գնելու միջոցին սխալմամբ տողերու ետեւադասութիւն տեղի ունեցած ըլլալուն՝ էջ 179—180 իմաստի բաւական մեծ խանդարտմ մատու է. «ՀԱՆԴԻՄԻ» մէջ ալ գէն անդամ մը ուղիղ տպուած նախնականը ստանալու համար պէտք է էջ 179-ի վերջին տողը յաջորդ էջին 5րդ տողէն վերջը գնանգել. յետոյ էջ 6ի «Պատասխանի քով» կարգադրու է «Պատասխանի քով»:

Հոս պատշաճ կը համարիմ յիշատակել երկու գործեր, որոնք ուսումնասիրութեան յնթացքին անմատչելի մնացին ինձի։ Մին է Արարատ Աժոպիր, Էջմիածին 1918, ուր է Մելիքսէթ Բեկեան Արալէզներու հայոց «Մի՛ քանի խօսք Առլեզի պաշտամունքի մասին» անունով յօդուած մը հրատարակած է։ Իսկ միւսն է Dr. Bleichsteiner, Kaukasische Forschungen, I. Teil, Georgische und Mingrelishche Texte, Wien 1919։ Առաջնոյն մէջ Մելիքսէթ Բեկեան կը խօսի Արխաղներու «Ալըշկինդր» շնորհանգիստներու մասին եւ գրոյց մըն ալ կը հրատարակէ, ուր իբր հետաւ կը ներկայանայ Աւրան, որ զբոյսը դեւերը կը ողաննէր։ «Յո՛ւ մը գողունի կերպով մօտեցան եւ կապեցին մեռաքսէ՛ մաւրաւններով եւ կուրացրնելով՝ ողաննեցին նրան եւ ձգեցին խորը ջրհոր փռսի մէջ։ Նրբ նրա շները վերադարձան, փնտռեցին իրենց տիրոջը, բայց չկարողացան համել ջրհորից։ Շները երեք ու երեք գիշեր լիզում էին Աւրանին, որի վերադարձին եւ կեանքը եւ տեսողութիւնը»։ անդ 125—126։ Այս հետաքրքրական գրոյցին նման նիւթով կը գրադի նաեւ Dr. Bleichsteinerի թարգմանութեան հրատարակած «Երկու եղբայրներ» անունով վրական գրոյցը, որ սակայն աւելի սերտ ազերսի մէջ կ'երեւայ ուսումնասիրութեան էջ 32—40 ներկայացուած Քոյր եւ եղբայր գրոյցին հետ։ Dr. Bleichsteinerի գործը երբ

ձեռքս անցաւ, իմ հրատարակածս արդէն տպուած էր: Զրոյցը երկու մասի կը բաժնուի, որուն երկրորդ մասը յաւելուած է իմ կարծիքովս: Առաջին մասն է բուն հետաքրքրականը, որ բնութաներապէս հետեւեալն է. Այբի մը սրդի մ'ունէր, որ որսի մամանակ տեսնելով որ գոմէ՛ մը եւ անոր ձաղը վազըէ մը գիշատուելու վրայ են, կը յարձակի եւ վազըը կը սպաննէ: Գոմէ՛ը առոր վրայ շնորհակալ կ'ըլլայ տղան եւ իբր վարձք իր ձաղը կու տայ անոր: Քիչ առեւնէն տղան կը տեսնէ, որ փոքրիկ գոմէ՛ը հրաշայիք մըն է ահագին ուժով եւ ամէն բանի կարող: Անոր վրայ նստած օդոյ վրայէն թռչելով կու գայ կը հասնի մինչեւ ծով մը, զոր կ'անցնի ու գետերու թաղամարտիեան տէր կ'ըլլայ: Բայց իր սխալովը գոմէ՛ը ծովէն ելած վիշապածոյէ մը կը սպաննուի, որ վերջին շունչը շտուած՝ հերոսին կը հրամայէ, որ իր միտը ուտէ, որպէս զի անով իր պիտը ստանայ եւ ոսկրներն թաղէ, որոնցմէ երկու շիկներ յառաջ կու գան:

Յետոյ կ'երթայ մայրը կը բերէ, որ վիշապածկէն խտրուելով՝ տղան սպաննել կ'ուզէ: Իմ հրատարակած գրոյցիս ոչէս հոսալ հերոսին կեանքին պարանախար (հոս մայրը) երեք անգամ հիւանդ կը ձեւանայ եւ անողջանալու համար տղան դժուարին ձեռնարկութիւններու կը մղէ, որոնք ի հարկէ իմ հրատարակածէս քիչ մը տարբեր են: Առա-

ջին անդամուն մայր խող մը կ'ուզէ, երկրորդին՝ սիրամարդ մը եւ երրորդին՝ անմահութեան սղորիւքէն ջուր։ Միայն վերջնոցս առթիւ, Հերոսը Մցիս-Սենաթաովի (= արեւէն շտեանուած) աղջկան կը հանդիպի, որ գինքն կը պաշտօնէր, բայց նա միտ չի գնէր, ստոր վրայ աղջիկը կախարդական գաւազան մը կուտայ իրեն, որով լեռը երկուքի կը նեղքէ եւ անմահութեան ջուրէ կ'առնու, բայց անկից գառնալու միջոցին՝ շնիկները փակուած կը մնան։ Մայրը հարահառ աղանդութիւն փորձել կ'ուզէ՝ շղթայով մը ձեռքերը կապելով, երբ շորքորդ անդամուն աղանդորեքսատիկ շղթան ա'յ չի՝ կրնար խզել, հոն առանձին տեղ մը պահուցաւով վիշապաձուկը դուրս ցատկելով գինքն աղանձել կ'ուզէ, բայց նոյն միջոցին շնիկներն կուգան եւ իրենց տէրը շղթաներէն կ'ազատեն եւ վիշապը պատառ պատառ կ'ընեն։ Երկու դրոյցներուն համեմատական նմանութիւնները այնչափ զգալի են եւ յայտնի, որ այս մասին մանրամասնութիւններու իջեալ աւելորդ կը նկատուի եւ յառաջարանքի մը անհամէն ալ դուրս։

Գործին ամբողջութեան համար եղած այս երկու փոքրիկ յտելլումներուն կը կցեմ նաեւ ուրիշ կէտ մը, որ ըստ ինքեան իմ մտադրութենէս վրիպած փոքրիկ սխալանք մըն է։ Այսինքն՝ էջ 223ին «Ատտիսի առատակէն յայտնի կ'երևայ, որ նաեւ կիւրեղէ

Աստիճի ծննդականք չի դաներ, խոսքը իր
այս քնդհանուր և քաջասական իմաստով
ճիշտ չէ, վասն զի՝ ինչպէս յետոյ մտադիր
եղայ, ուրիշ տարրերակի մը համաձայն (ԱՄ-
nobius, V. 14) գիցուհին անդամը ոչ միայն
կը դանէ, այլ և ասանձին տրարողութեամբ
ալ կը թաղէ: Թէեւ գիտնականներէն շա-
տերը ինչ ինչ տեսակէտներով Աստիճի
գիցարանական տեղեկութիւններուն քնդ-
հաներայէն հասկածով կը մերձենան, բայց՝
որչափ կ'երեւայ, իր բառները գէթ ինչ ինչ
քաղաքներու համար որոշ հիմ մ'ունին:

Շնիթերու և անուններու ցանկոյին մէջ
առնուած են, ինչ որ գիցարանօրէն նշանա-
կութիւն մ'ունի, ուրիշ կարգի նիւթերէ
միայն կարեւորները:

ՀԱՂԻՆԱՊԸ

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էք
Յառաջաբան	է—Թ
Ներածութիւն	1—6

Ա. Ազգային ազդեցման Արայի մասին :

1. Գրական աւանդութիւն	7—18
2. Ժողովրդական աւանդութիւն	18—47
3. Զամբում	48—107
4. Արտւնչները	107—170

Բ. Օտար ազդեցման Արայի մասին եւ կամեմատութիւններ :

1. Արայ Գեղեցիկի Համադասարանի առաւ- պիներ	171—244
2. Արայ Գեղեցիկ յոյն մատենադասիւնն մէջ	244—304
3. Արայ տնտեսը եւ իր ծաղումը	304—334
Յանկ նիւթերու եւ սնունդի	335—341

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

“Արձնի ծագումը եւ գիցարանութիւն”
ուսումնասիրութեան մէջ տուած խոստումն է,
որ առաջիկայովս կը կատարեմ: Նոյն աշխատու-
թիւնը գրելով ուրիշ նպատակ չունէի, բայց
եթէ՝ թէ կրճնի եւ թէ գիցարանութեան մարդ-
կային հոգեկան կեանքին մէջ իւրապատշաճ
տեղն տալէն յետոյ՝ բնորոշել առանձնապէս
գիցարանութեան էութիւնն ու նկարագիրը եւ՝
քանի որ վերջինս մեծ մասով նախամարդուն
աշխարհահայեացքին հետ կը նոյնանայ, մաս-
նանիշ ընել նաեւ այն աշխարհահայեացքն, որ
նախապատմական շրջանին մեր ազգին մէջ կը
տիրէր: Եորչափ որ այս կարեւոր խնդիրն իւր
գեթ ընդհանուր գծերուն մէջ պարզուած չէր,
անհնարին էր մեղի հայ պատմութեան մերձե-
կալ, զայն քննել եւ իրր պատմական-գործարա-
նաւոր ամբողջութիւն մը ընթերցող հասարա-
կութեան ներկայացընել: Ղաւն զի ամէն ազգային
պատմութիւն գիցարանական աշխարհահայեաց-
քով մը սկսած է. հետեւաբար մեր անցեալն ալ
իւր կեանքի բողմապիտի եւ բազմերանգ թելերովս
գէտք է որ երթայ ամփոփուի գիցարանական

շրջանի մը վրայ: Հոն առաջին անգամ հայ մտքին արեգակը կը ծագի եւ հայ հոգին աղբիւրի մը պէս դուրս կը ժայթքէ մարդկութեան խորքէն:

Այս կէտը հայ պատմաբանի մը մտադրութենէն երբեք վրիպելու չէ. մեր պատմութեան գորգեան հանգոյցը հոս է. Աղեքսանդր Մեծին պէս հանգոյցը կտրելով՝ այսինքն հայ գիցարանութիւնն ըստ մասին անմշակ մէկ կողմ նետելով՝ պատմութիւն գրողները մեզի գեղեցիկ մարմին մը կը ներկայացընեն առանց գլխու. եւ առանց գլխու մարմին մը, ինչպէս յայտնի է, կիսով չափ անճանաչելի է. Անոր համար ալ մեր առասպելական երրեւմտի վեհ գեմքերը կը ներկայացունեն առ հասարակ կամ որպէս բոլորովին անգոյն եւ կենսազուրկ կմախքներ եւ կամ մէյմէկ անխմտառ ցնորքներ, որոնք հայ գիցարանական հորիզոնն իրենց առեղծուածային բնոյթով յուսաւորելէ աւելի կը միմազնենու փողովազական ամենահին բայց եւ կենսունակ կեանքն է դանձը ծնողն եւ անոնց սկզբնապատճառը. նախ այն խորհրդալիւր կեանքին լեզուն հասկընալու ենք. այլազգ դժուարին է բմբունել ալ միայն ինչ որ ազգային եւ օտար մատենագրութիւնը հայ գիցարանութեան մասին մեզի կ'աւանդէ, այլ եւ տեսակէտով մը պիտի մնան մեզի համար անլուծանելի շատ մը պատմական հարցեր եւ այն՝ երբեմն նաեւ շատ կարեւոր հարցեր: Հարկ կայ յիշեցընելու թէ այն առասպելներ ծնանող եւ կերտող նախապատմու-

թեան հին կեանքը տակաւին բոլորովին մարած
 չէ. դարերով շարունակ ազգած է նա մեր
 մշակոյթին վրայ եւ այսօր իսկ անոր ազդեցու-
 թիւնը կարծաւանդեալ աւելի մեծ է: Քաղաքակրթ-
 թու թեան տերեւներով եւ դալարագեղ կա-
 նանշու թեամբ ծածկուած մարդկային սովորական
 տեսութենէն՝ կը վազէ նա անարգել պղպջուն
 առուակի մը պէս ժամանակի յարափոխ հոփե-
 տէն եւ երբեմն ալ յանկարծ դուրս կ'ելլէ իւր
 խոր անկողնէն ցուցնելու համար թէ ինքը գեռ
 կ'ապրի, թէպէտ ոչ այնչափ վճիտ եւ կենսունակ,
 ինչպէս յառաջ, բայց եւ կ'ապրի եւ կ'իշխէ հայ
 ժողովրդեան սրտին ամենաթաքուն խորշերուն
 վրայ: Եւ չեման բնաւ չի ծայրացելեր, երբ իր
 Հայաստան ըրած Ճամբորդութեան տպագրու-
 թիւները Archiv für Religionswissenschaft¹
 թերթին մէջ հրատարակած միջոցին կը յայտա-
 րարէ թէ Հայերը իրրեւ քրիստոնեայ շատ խիտ
 են եւ հաւատարիմ, բայց իրենց շատ մը բարբե-
 րով եւ հայեացքներով հեթանոս Հայէն տար-
 րերութիւն չունին:

Աերը յիշուած աշխատութիւնը կար-
 գացողը դիւրաւ պիտի համոզուի հոս ըսուած-
 ներուն ճշմարտութեան: Ընդհազոյն զգրաւոր
 ապացոյցներ պիտի մատակարարէ նաեւ առա-
 ջիկայ ուսումնասիրութիւնս, որ առաջնոյն բնա-
 կան մէկ հետեւութիւնն է: Արայ Գեղեցիկը մեր
 դիցարանական շրջանին ամենակարկառուն գէմ-

քերէն մէկն է, որ իր քնքոյշ եւ հմայիչ պատկերովը այնպէս պայծառ կերպով դուրս կը ցայտեցընէ Հայուն խրոխտ քայց եւ մաքուր եւ աղնիւ հոգին: Ըյս առասպելական դէմքն իրրեւ ճշմարիտ բախտակից մը Հայուն բախտին ընկերացած է հաւատարմօրէն անոր քայլերուն ուր որ ալ գացած է նաւ, ինքն ալ ձգած է անոր հետ իր հին հայրենիքը, շրջած է դարերով երկրէ երկիր մինչեւ այն վայրիկեանը, երբ մեր նախնիներն իրենց շրջուն կեանքին վերջ գնելով տեղաւորուեցան վերջնականապէս հնութեան ամենանշանաւոր գետերուն՝ Կախաւի եւ Տիգրիսի կեանք տուող մայր երկրին վրայ, գրաւուելով անոր բիւրազդի աղբիւրներով ոռոգուած կանանչադարձ ծաղկապսակ հովիտներէն եւ չքնաղ գեղեցկութեամբ պնտուած երկնաքերձ հսկայ լեռներէն, որոնք ստար ասպատակութիւններու պահուն կրնային իրենց ամառ տպաստանարանի դեր ալ կատարել: Արայ Գեղեցիկն ուսումնասիրել կը նշանակէ հայ ազգին ծագման միջին դարերը թեւակոխել եւ քննել: Եւ ինչ զարմանք, եթէ Հայուն հետ նաեւ առասպելս մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուած է դարերու ընթացքին, այն աստիճանի որ շատ մը գիտնականներ մինչեւ անգամ անոր հայկական նկարագիրը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին ուրացան եւ ասորական աւպրանք մը նկատեցին¹: Հայերն ալ երբեմն սե-

¹ Ե. Բ. Յէր - Միշասեան. Բարեկն եւ Սուրբ Գիոր. Յանկուած Գիւղամէշի վերջ. Ղազարապատ, 1908:

մական՝ ամենցմէ ալ տուրանեան նկատուեցան իրենց մարդախօսական կազմին ինչ ինչ յատկութիւններուն պատճառաւ։ Սակայն քննութիւնը հոս շուտով միմութեան վարագոյրը վերցուց եւ ճշմարտութիւնն երեւան բերաւ։ Ար յուսանք թէ Արայի առասպելն ալ, որ մեր դիցաբանութեան թեկորներուն ամենէն աղնիւ գոհարն է կրնանք ըսել, ուրիշ բախտի պիտի չարժանանայ։ Գրութեանս նպատակն է անոր հայկական նկարագիրն ոչ միայն փրկել, այլ աւելի եւս յառաջ երթալով փորձել ցուցնելու թէ առասպելը իր ամենանախնական ձեւին մէջ հնդեւրոպական մայր-աղբիւրէն կը թխէ եւ հետեւաբար՝ հնդեւրոպական ազգերու գեթ որոշ մէկ խմբին հասարակաց աշխարհահայեացքին մէկ մասը կը կազմէր։

Մեր անմիջական գործը պիտի ըլլայ նախ եւ յառաջ Արայի մասին եղած ազգային գրական աւանդութիւնը քննութեան թովէ անցնել, զտել, մաքրել ինչ որ յաւելուած է մատենագիրներու կողմանէ եւ իրեն չի վերաբերիր, մէկ խօսքով մասնացոյց ընել գեթ ազօտ կերպով այն առասպելն, որ Գ—Երզ գարերու հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն գլխաւոր առարկաներէն մէկն էր եւ զինքն կարծուածէն աւելի կը զբաղցընէր։ Սակայն հայ

— Բ ա ս ժ ա չ ե ա ն, Իսկական պատմութիւն Հայոց, Պոլիս, էջ 81—82. — Իսկական Համեմատական հետազոտութիւն մեր Եւրոպիկոց եւ Բարեբաղոց Մերոփոսի, Ղենեակի 1898.

առասպելագիտութեան քիչ թէ շատ ծանօթ
դիմնականի մը համար պարզ է թէ Արայի
կենսոտ խնդրոյն համար աղգային աղբիւրներն
անբաւական են. անոր բանալին մեղի բուն իսկ
համեմատական քննութիւնը պիտի ընձեռէ,
որուն մէջ պիտի աշխատինք համեմատական նոյն.
որինակ առասպելներով լուսաւորել ինչ որ աղ-
գային աղբիւրները միմին կը թողուն, ամբողջա-
ցընել պակասը եւ հետեւիլ պատճառն այն
յառաջատութիւններուն, որոնցմէ անցած է Արայ
Գեղեցիկը մինչեւ որ ԿԵՂ դարուն իր վերջնական
կերպարանքն ստացաւ: Այս համեմատական
քննութեան պիտի յաջորդէ աւելի մասնական
եւ այն շատ շահագրգռական հարց մը, այսինքն՝
Արայ Գեղեցիկը Պղատումնի քով, ամենուն պակշ-
պիտի կազմէ հետահայեաց ակնարկ մը ամբող-
ջին վրայ, ուր պիտի աշխատինք նաեւ Արայի
անուան դժուարին հարցը լուծել:

Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՂԻՒԻՐՆԵՐ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

1. Գրական աւանդութիւն:

Արայի աւանդապէսին վրայ խոսող երեք գլխաւոր աղբիւր ունինք՝ Անանուն, Եզնիկ եւ Խորենացի, որոնց մէջէն կարեւորագոյնն առանց տարակուսի Անանունն է. այն խորհրդաւոր թաքուն հեղինակն, որ ուրիշ կողմանէ մեզի փառաօրոշ անուամբ ալ ծանօթ է¹։ Եզնիկ թէեւ առասպելիս մասին մեզի քանի մը շատ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ, բայց ամբողջ խնդիրն աւելի հարեւանցի կը շուշափէ, իսկ Խորենացին, յարգելով հանդերձ իր ուրիշ շատ մը բարեմասնութիւններն, հոս գրեթէ ստիպօրէն Անանունի հետեւելով չունի այսօր ալ եւս այն արժեքն ու նշանակութիւնը, ինչ որ երբեմն իրեն կ'ընծայուէր։ Մեր Խորենացւոյ հանդէպ բռնած այս ընթացքն անշուշտ նորութիւն մը պիտի նկատուի. անոր համար թերեւս անիրաւ ալ երեւոյ կարգ մը գիտնականներու, որոնք Խորենացւոյ երբեմնի փառքին փայլէն գրաւուած եւ մատածք նաեւ յափշտակուած՝ ամէն ճիգ կը թափեն անոր նախնական բարձրագի՜ր գահը փրկելու համար։ Սակայն կը

¹ Հմմտ. Հ. Բ. Մատթիւսն, Անանունը կամ Կեղծ Պերեաս, Վիեննա 1915 (Ազգ. Մատենադար. № 70)։

յուսանք թէ հայ պատմախոյզներու եթէ ոչ ամենքը՝ գէթ մեծամասնութիւնը դանդաղ քայլերով, բայց վերջ ի վերջոյ այն համոզման պիտի գայ որ հայ առաջին պատմագիրը, հայ հերոդոտոսը Թորենացին չէ, ինչպէս ընդհանրապէս կը կարծուի, այլ Փաւստոս, հնութենէ ընդհանրապէս, բայց ամենէն աւելի ինքնին իսկ խորենացիէն այնչափ անարգուած այն պատմագիրը, որ լայնամիտ հեռատեսութեամբ եւ ԿԵՉ դարու մեր ուրիշ մատենագիրներու քով շտեմնուած քաջութեամբ յանդգնութիւնն ունեցաւ ազգային ամբողջական պատմութիւն մը գրելու, առանց զանց առնելու ազգային հին հեթանոսական հերոսներն ու առասպելներն, որոնց մինչեւ իսկ Եղեիկ հեռուէն միայն մտնեցած է։ Cuique suum սկզբունքը հասաւ իր արժէքն ունի։ խորենացւոյ պատմական արժէքն ոչ որ կ'ուրանայ, մանաւանդ թէ որոշ կարգի հարցերու մէջ բացարձակ է իր հեղինակութիւնը, բայց ուր որ Անանուծ-Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի, Կորեան եւ Ղազար Փարպեցւոյ ձայնը լսելի կ'ըլլայ, հոն պարզապէս արձագանգի դեր կը կատարէ խորենացին, հետեւող է եւ աշակերտ, հակառակ իր իսկ կամքին եւ բաղձանքին։

Հոս գրեթէ ամբողջութեամբ յառաջ պիտի բերեմ Անանուծի եւ խորենացւոյ Արայի Նկատմամբ հատուածները, որպէս զի մէկ կողմանէ աւելի եւս շոշափելի եղանակաւ երեւան գայ Անանուծի առաջնութիւնն ու սկզբնականու-

թիւնը, որուն Գեղեցիկ՝ զրեթէ 30 տարի
յառաջ մոտադիր եղած էր, եւ միւս կողմանէ
աւելի գիւրութեամբ եւ վստահութեամբ կարե-
ւոմբ վերլուծել ամբողջ առասպելն սկզբնա-
կանին մերձեցաւու համար:

Ըսելէն վերջը թէ Արայ Գեղեցիկ Արամայ
որդին է, "որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ
կոչեցաւ յանուն Այրարատ", այսպէս կը շա-
րունակէ Անանուն. "Եւ Համիրամ կինն Ասորոց
արքային Նինուսի, քանզի լուաւ վառն գեղեց-
կութեան նորա, կամեցաւ առնել ընդ նմա բարե-
կամութիւն, որպէս զի կատարեցէ զկամս նորա
պոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ
յոյժ առփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ
նորա գեղեցկութեանն: Զի ոչ գտանէր յայնմ
ժամանակի նման նմա այր ոք ամենեւին՝ այր
պատկերածոյս, յիշէ առ նա հրեշտակս պատա-
րագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ:
Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ, եւ
ոչ յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Համի-
րամ, ապա առնու զգաւրն իւր Համիրամ, եւ
զնայ ի վերայ նորա ի Հայս: Քայ հասանէ ի
դաշտն Արայի, հարկանէ զգաւրն եւ ապանանէ
զԱրայ ի պատերազմն: Եւ հրամայէ Համիրամ
առնել զզի նորա ի վերնատունն ապարանից
իւրոց եւ առէ. Ես ասացից աստուածոց յի-
շուլ զվերս նորա եւ կենդանացի. իսկ իրրեւ
Նինեցաւ զի նորա ի վերնատանն, հրամայեաց

գահաճի ընկենուլ ի վիճ եւ ծածկել: Եւ զար-
գարե զմի ոմն ի համանեաց իւրոց այր պատշա-
ճող եւ համբաւ հանե զԱրայի լիզուլ առաւա-
ծոց եւ յարուցանել: Ունի [զնա] ի ծածուկ եւ
ոչ ումք ի ծանաթից նորա ցոցանե զնա եւ
այնպէս հանե համբաւ Արալիզաց տիկինն
Համիրամ¹:

Այս պարզ, անբռնազգեստիկ եւ՝ դուրս
հանելով քանի մը կէտեր՝ իսկապէս ժողո-
վրդական պատմուածքին փոխարէն խորենացին
մեզի կ'ընծայէ բան մը, որ ամեն կարեւոր հար-
ցերու եւ պարագաներու մէջ Անանունէն կա-
խում ունենալով հանդերձ՝ ունի նաեւ կարգ
մը աննշանակ խոստորումներ, որոնք սակայն՝ ինչ-
պէս ակնյայտնի կը տեսնուի, կամ ինքնին իսկ
առասպելէն առնուած զուտ անձնական խոր հրդա-
ծութիւններ են եւ կամ ուրիշ աղբիւրներէ, որ
համար Եւսեբիոսէ քաղած ծանօթութիւններ:
Այսպէս խորենացին շեղելով Անանունէն, որուն
համաձայն Հայաստան մինչեւ Արայի մահը բոլոր
բովին անկախ էր եւ առաջին անգամ Համիրամի
ժամանակ ասորեստանեան թագաւորութեան
տակ կ'իյնայ, կը գրէ. «Իսկ Նինոս թագաւորեալ
ի Նինուէ, յիշատակ քինու զնախնայն իւրոյ
զԲէլայ ունէր ի մտի, ի զրուցաց ուսեալ...
Այլ երկիւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ
իւրոյ թագաւորութեան զայսպիսի համարեալ
իրադարձութիւնս՝ ծածկէ զչարութիւնն (այս.

¹ Անանունը կամ Անգծ-Անբեռն, Ալեքնա 1913-
էջ 80—81:

ինքն հայ ցեղն անձեռ ընելու միտքը) ... եւ համարձակութիւն տայ նմա (= Արամի) փարսակալ անել մարգարտեայ եւ երկրորդ նորոս կրօնը¹։ Ար է ըսել՝ խորենացւոյ համաձայն թէեւ Հայաստանի ամբողջական գրաւումը Համիրամէն կատարուեցաւ, սակայն Հայաստան անկէ յառաջ Նինոսի ատենն արդէն Ասորեստանի վերին իշխանութիւնը ծանցած էր։ Խորենացին գլխաւորաբար Կւսերիտի քրոնիկոնէն² գիտէր որ Նինոս Բէդկունն այսինքն Բէլի սերնդէն կ'անուանուի, այն Բէլին, որ ըստ իր առջեւ եղած հայ աղբիւրին Հայկայ գէմ մըսն պատերազմի մէջ ինկած էր։ Հետեւաբար ըստ խորենացւոյ Նինոսի պէս քաջ թագաւոր մը չէր կրնար մտցած ըլլալ եղած նախատինքն եւ պիտի ուզէր փոխել լուծել, բայց որովհետեւ մէկ կողմանէ այն ալ գիտէր, որ ըստ հայ աղբիւրին Հայերը Նինոսի հետ պատերազմ չին ունեցած, բայց միւս կողմանէ Կւսերիտի համաձայն³ Նինոս Հնդկաստանէ դուրս քոչըր Ասիայի տիրած էր, երկու աղբիւրներն ալ իրարու հետ միացնելու համար ծարտարութեամբ մը Արամին Նինոսի միայն վերին իշխանութիւնը ծանցընել կու տայ Հայաստանի վրայ, թողլով զէնքի ուժով ամբողջական գրաւումը Համիրամին։ Անոր համար Արայի պատմութիւնը այսպէս կը սկսի

¹ Մովսէսի խորենացւոյ պատմութիւն Հայոց - Տիգրան 1913, էջ 44։

² Աճ, Բ. էջ 62, Ե. 82։

³ Աճ, Ե. էջ 98, Նաեւ, Բ. էջ 62։

Խորենացին. «Արայ ստիաւ ամօք յառաջ քան
զվախմանն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց
հայրենեացն, նոյնպիսում շնորհի արժա-
նատրեալ ի Նինոսէ. որպէս եւ հայրն իւր
Արամ: Բայց վաւաշն այն եւ քորքորիտունն
Համիրամ ի քաղում ամաց լուեալ զգեղեց-
կութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել, այլ ոչ ինչ
յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր զործել: Իսկ
յետ վախճանելոյն, կամ փախաւալան
լինելոյն Նինոսի ի Կրեոտէ, որպէս հաւա-
նեալ եմ, համարեակ պատուելով Շամիրա-
մայ զախտն՝ առաքէ հրեշտակս առ Արայն գե-
ղեցիկ... կամ՝ առնուլ կնութեան եւ թա-
գաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր
եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցան-
կութեան նորա եւ դառնալ մեծաւ պատա-
րագօր եւ խաղաղութեամբ ի տեղի իւր»
(էջ 48): Ահա դարձեալ հաստատմբ բաղմա-
թիւ միջարկուած յաւելումներով, որոնցմե-
միայն մէկը՝ այսինքն Նինոսի Կրեոտէ փախչիլը
ստար ազդիւրէ է, իսկ միւսները ամեն ալ լոկ
անձնական անդրադարձութիւններ են եւ են-
թադրութիւններ եզրակացուած ուղղակի հայ
աւանդութենէն, կամ Անանունէն: Համիրա-
մի Արայի սիրահարութիւնը Նինոսի կենդա-
նութեան ժամանակ դնելով՝ կը շեղի նոյն-
պէս ի հարկէ Խորենացին Անանունէն, բայց անոր
հակառէջս համար կամ նկատելով Համիրամի
անազատ վիճակը՝ կ'աւելցնէ թէ Համիրամ իբ-
րեւր կը ծածկէ մինչեւ Նինոսի մահը:

«Ինչպէս յայտնի է, Արայ Շամիրամի բաղձան-
 քը յանձն չառնլով՝ Շամիրամ պատերազմի կ'ելլէ
 Արայի դէմ՝ Արայի դաշտին այսինքն Այրարատայ
 մէջ: Էս ալ Խորենացին յաւելուած մը կ'ընէ
 եւ այն՝ շատ անյաջող կերպով: Բայց որչափ ի
 դիմացն երնշանակեալ, ոչ այնչափ ի սպանանել,
 զնա եւ ի հալածել փութայր, քան թէ ի նուա-
 ճել կամ զոռամբ անել, զի լցցէ դիմա ցան-
 կութեան իւրոյ...: Եւ ի լինել ճակատան՝
 պատուէր տայ զօրապետաց իւրոց, թէ զէպ
 լինիցի հնարել ապրեցուցանել զԱրայն (էջ 49):
 Խորենացին այս կտորով միայն բաւականէն աւելի
 կը ցուցընէ թէ ինքը հայ ժողովրդեան բերնէն
 չէ առած առասպելս եւ չի գիտեր այն ամենա-
 տարրական սրենքներն, որոնք կը տիրեն նման
 առասպելներու մէջ: Էերոսուհին բարկացած է
 Արայի դէմ եւ բարկութենէ պատերազմի
 կ'ելլէ. հոս այլ եւս սիրոյ եւ խանդաղատանքի
 տեղի չկայ: Այս է առ հասարակ ամեն դիցա-
 րանական-դիւցազներգական առասպելներու լե-
 գուն. Էերոսը կամ Էրոսուհին կը սպաննէ
 իր հակառակորդը, որ սակայն մահուրնէ վերջը
 սովորաբար յարութիւն կ'առնու: Աւելի անյաջող
 է յաջորդ յաւելուածը: Իսկ ի գրգռել միւս-
 անգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պատերազմի ընդ
 տիկնոջն Շամիրամայ, քինախնդիր լինել մա-
 հուանն Արայի՝ առէ հրամայեցի աստուածոցն իմոց
 լիզուլ զվերսնորս եւ կենդանացի» (էջ 50): Խո-
 րենացին Ամանունի վերջին հատուածը միամուս-
 րէն այնպէս ըմբռնած է, որպէս թէ Արայի մա-

Հաւան փայլ Հայերն աւելի եւս գրգռուած ըլլալուն համար յատկապէս Համիրամ՝ "Ան ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ կենդանացի, պատգամը կը հանէ եւ Արայի նման մէկը իր-րեւ Արայ Գեղեցիկը հրապարակ կը հանէ, մինչ-դեռ՝ ինչպէս հիմայ պիտի ցուցընենք, Անանունի այս վերջին հատուածին ապի բոլորովին ուրիշ ձգտում կայ քմածին յաւելուած մըն է նոյն-պէս Խորենացոյ՝ "աստուածոցն իմոց,ը, զՎ Բաւմաղեան դարմանայի կերպով իրրեւ ապա-ցոյց կ'առնու. Արալեղներուն ասորեստանեան աստուածներ ըլլալը ցուցընելու համար¹։

Խորենացոյ պատմութեան ամէն մէկ էջը լեցուն է այսպիսի յաւելումներով եւ քմածին մեկնաթիւներով, որոնց հայ գիտնական միմե-ւորտին փայլ ունեցած ազգեցութիւնն այնչափ բռն է, որ այսօր մինչեւ անգամ Ծանր գիտ-նականի համբաւ փայլելոյ պատմախոյզներ եւ բանասէրներ չեն խորշիր զանոնք գործածելէ, եթէ երբեք հարկ ըլլայ կեանքս ինչոր մը լու-ծել կամ քաղաքական երեւոյթի մը ներքին շարժառիթներն քննել եւ կամ երեւոյթներու յարակից պարագաները լուսաւորել։ Բէ ինչ փանդաւոր ծուղակ մըն է Խորենացին ճշմար-տութեան ձգտող պատմաբանի մը համար, խոս-քով զժուարաւ թէ կարելի ըլլայ բացատրել, կարծենք հարկ չկայ ալ եւս շեշտելու թէ Խորենացին այս տեսակէտով ուսումնասիրողն

¹ Համեմատական Հետազոտութիւն, էջ 51

ինչպիսի մեծ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլայ թէ հայ պատմաբնութեան եւ թէ միանգամայն հայ մատենագրութեան պատմութեան: Պատմախոյզներու տկամայ սայթաքումներն տակաւ կը նուազին այնուհետեւ եւ խորենացոյ մատենագրող անձնաւորութիւնն իր իսկութեամբը հրապարակ դալով՝ իր մատենագրական արժէքն ալ աւելի որոշ եւ անհատական գոյներով կ'արտայայտուի:

Ընամուռը Արայ Գեղեցիկի առասպելին համար վաւերական միակ գլխաւոր աղբիւրը յայտարարելով՝ շնոր ուղեր ի հարկէ զինքը ներկայացընել իրրեւ ամենահաւատարիմ թարգման հայ ժողովրդեան հեթանոսական հայեացքներուն եւ սոփորութիւններուն: Հաւատարմութեան տեսակէտէ իր խորենացիէն առաւելութիւնը յարաբերական է, ոչ թէ բացարձակ: Ինքն ալ իրրեւ քրիստոնեայ մատենագիր՝ մաւաւանդ նկատելով թէ առջեւը նորագարձ Հայաստան մը կայ, որ ամենաբուռն սիրով հեթանոսական երգերու եւ բարբերու յարած էր եւ չէր կրնար անոնցմէ բաժնուիլ, պատշաճ տեսած է առասպելին ամենանշանակալից հատուածը խեղաթիւրել՝ Արայի յարութեան հեթանոսական ըմբռնման բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մը տալով: Շնորհակալ ըլլալու եմք իրեն անկեղծութեան, որ այս կարեւոր կէտին գէթ ուրիշ մեկնութիւն տալով բաւականացած է եւ զայն չէ ընշած իսպառ: Այլ որ կրնար ի հարկէ իրմէ պահանջել, որ հաւատար թէ

Հեթանոսական պաշտօնի առարկայ եղող հերոս մը իրապէս յարութիւն առած ըլլայ: Անանուն նոյն ժամանակուան քրիստոնեայ մատենագիրներուն հետեւելով՝ առանց տարակուսի հեթանոս աստուածներն պատմական իրական անձնաւորութիւններ կը համարէր: Այս ըմբռնումը կը պաշտպանէր նաեւ Ագաթանգեղոս¹, երբ կը գրէր. «Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին՝ լեալ իցեն արդեօք մարդիկ որ յայնժամ երբեմն ժամանակի»: Այս քրիստոնեական տիրող ըմբռնումն Անանունի միամտութեան շէրներէր որ, Արայի միջեւ անգամ յարութեան աւանդաբէսն, որ իր քրիստոնեական մտքին եւ խղճին ուղղակի կը հակառակէր, իր ամբողջութեամբն իրրեւ ցնորական կեղծիք մերժէր առանց այլ եւ այլի: Հոս անգամ պատմական իրողութեան մը կորիզը կը նշմարէր, անոր համար Արայի գիակը թէեւ իր գաղափարով կը նեխի եւ կ'ապականի, բայց միւս կողմանէ ալ Շամիրամի կողմանէ հերոսին նմանատիպ անձ մը իրրեւ իրական Արայ մէջ տեղ հանել կուտայ, որով թէ իր քրիստոնեական ըմբռնումը գոհացում կը գտնէ եւ թէ՛ շափով մը նաեւ առասպելը:

Այս պարզամտի մը հարստութեամբ հնարուած միջադէպը դուրս հանելով՝ առասպելին ՆՅԴ դարու սկզբնական ձեւին կը վերաբերին

¹ Ագաթանգեղոս պատմութիւն Հայոց. Տփլիս 1909, եջ 30.

29528-61
 քիմ կարծիքով՝ Արայի գոյութիւնը, անոր շնաշխարհիկ գեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալն եւ այս իսկ պատճառաւ Շամիրամէն կամ համապատասխան ուրիշ գիցօհիէ մը սիրուիլը, պատերազմը, Արայի պատերազմի մէջ իննալը, բայց յետոյ վերնատան մէջ Արաշէզներու լիզելով յարութիւն առնուլն ու կենդանանալը: Ընտանիք կը մնայ միայն այն թէ Արայ գեղեցիկն արդեօք հայ հին թագաւորներու ցանկին մէջ մտնա-նոյն առաջին անգամ ինքն ընտանուն է թէ իր ժամանակ ուրիշներէ ալ արդէն մարդկային էակ մը կը նկատուէր: Արշափ կ'երեւայ, հաւանականը վերջինս է եւ հեռեւարար ընտանունը պարզապէս նոյն հասարակաց ըմբռնումը գրի առած է: Թէ ըստ առասպելին Արայ գեղեցիկն իրօք յարութիւն առած է, կը ցօցուի նաեւ Նզնիկէն. «Եւ ոչ ի շանէ ինչ ելեալ, կը գրէ Նզնիկ, եթէ ընդ աներեւոյթ գորութիւնս ինչ կեցցէ, եւ յորժամ վիրաւոր որ անկեալ ի պատերազմի դնիցի, թէ լիզիցէ եւ ողջացուցանիցէ, զոր արալեզն կոչեն. այլ ամենայն՝ առասպելք են. էջ 33»: Միթէ եւ զարալիզէն եւս դ կարիցէ ասել, կը գրէ քիչ մը աւելի վար, թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ լցէ, եւ թէ յառաջին ժամանական արալեզը լիզէին զվիրաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէր ոչ լիզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ոչ նոյն պատերազմունք են եւ նոյնպէս վիրաւորք անկանին: Եւ յաճախ, ասեն, դիւցազունք էին: Եւ մեր զոյրն իսկ պահանջեցուք ի նոցանէ:

Մարմնաւորք էին արդեօք դիքն, թէ անմարմինք, էջ 100: Այս շատ հետաքրքրական հասուածով ոչ միայն Արայի յարութիւն տանլու աւանդութիւնը յայտնագիման կերպով կ'ապացուցուի, այլ եւ այն թէ 1. ըստ հեթանոս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աստուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եղնիկ զայն աստուածներու կարգը կը դասէ, երբ իրեն եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազուիք էին», առարկութեան իրր պատասխան անմիջապէս աստուածներու վրայ կը դարձընէ իր խոսքը եւ Ամանունի պէս ինքն ալ կը շանայ ցուցընել թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիւ անուանէին» (անդ): Ար է ըսել՝ եթէ ԵՐԴ դարու քրիստոնեայ Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, ԳԵԴ դարու կամ աւելի ճիշտ նախնի հեթանոս Հայը զայն կը համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած մը, որ կը մնոնի, ըսոյց վերստին կը կենդանանայ:

2. Ժողովրդական աւանդութիւն:

Արայի ԵՐԴ դարու առանձնայատուկ պատկերին վերլուծումն տալէն յետոյ՝ բնականաբար խնդիր պիտի ծագի թէ կարելի է առատաբերա հետքերը գտնել նաեւ ներկայ հայ Ժողովրդեան գրոյցներուն մէջ:

Հարցմանս գրական պատասխանն հու տայ է. Լալայեանց հրատարակելով Արայի մասին ընդարձակ աւանդավէպ մը¹, զոր իրեն Սահակ Սափարեան անունով կարենցի հարիւրամեայ ծերունի մը պատմեր է եղեր, Սափարեան զայն Մշոյ Հայերէն լսեր է եղեր եւ պատմութեամբն ալ գանազան գաւառաբարբառներով խառն քննարկելով Լալայեանց պատշաճ անեքեր է հրատարակութեան մէջ լեզուին միտ չգնել՝ ի հարկէ առանց զօրոյցին նկարագրական գաղափարներն ու աստիճանները զոհելու: Որչափ որ ալ աւանդավէպս շատ հետաքրքրական նորութիւններ կը պարունակէ եւ իր շատ մը գոյարիկ փափկազգաց եւ վսեմ հայեացքներով հայ ժողովրդական արձակ բանաստեղծութիւններուն լաւագոյններու կարգը թերեւս կարելի ըլլայ դասել, բայց կը ցուինք որ Լալայեանցի առած երաշխաւորութիւններով հանդերձ ստիպուած ենք շատ կասկածելիօրէն վերաբերուիլ աւանդավէպիս, որ հաւանօրէն կեղծիք է, ուրիշ ոչինչ:

Զրոյցին բովանդակութիւնը համառօտիւ այս է: Շատ դարեր յառաջ Կապրէյ Աբամ թագաւորը Մուսուլ քաղաքը, որ է Նինուէ: Ասիւծի պէս քաջ մարդ էր նա, բայց յանկարծ կոյրնալով՝ ալեղարդ ծերունի մը իրեն խորհուրդ հու տայ երեք օրդիներէն մին Շամիրամի զոհել, որ աչքի գեղ ունի եւ կրնայ զնոյն երիտասարդացընել: Աբամ յանձն չառնուր առաջարկն

¹ Աղբ. Հանգեաթ Թիֆլիս 1902, էջ 144—159:

ըսելով որ ինքը Համիրամի հետ թշնամացած է
 եւ թէ Համիրամ միտք ունի իր Արայ որդին
 յափշտակել: Սակայն Արային աղաչանքներուն
 վրայ Արամ թող կու տայ եւ Արայ իր երկու
 երէց եղբայրներուն հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի
 Վան, որ Համիրամի մայրաքաղաքն է եղբր:
 Ճամբան երեք բերդերու կը հանդիպին, որոնց
 իւրաքանչիւրին տէրերը մէյմէկ գեւեր են
 եղբր: Ասոնք մէյմէկ գեղեցիկ աղջիկ յափշտա-
 կած՝ բանտարկած են բերդերու մէջ եւ իրենք
 սուփոքարար եւ այն՝ ցերեկին դուրս կ'ըլլան,
 երբ Արայ Գեղեցիկն իր եղբայրներուն հետ աղ-
 ջիկներուն օգնելովը կը յաջողի բերդերը մտնել
 եւ գրաւել: Իւրաքանչիւր բերդին տէրերը
 սպաննելէն վերջը՝ առաջնոյն աղջիկը կու տայ
 իր երէց եղբօր կնութեան, երկրորդը՝ միջինին,
 իսկ երրորդը, որ ամենէն գեղեցիկն է եւ անունը
 Զուարթ, ինքը կ'առնու: Առաջին բերդին գրաւ-
 ման ժամանակ զրոյցը Արային եւ աղջկան բե-
 րանը խոսքեր կը դնէ, որոնք մտադրութեան
 արժանի են, այսինքն՝ դեւը տակաւին դուրս
 ըլլալուն՝ Արան կը հարցընէ աղջկան՝ «Այսօր
 օր կողմն է գնացել նա»: «Գէպի արեւմուտք»
 կը պատասխանէ աղջիկը, ուսկից Արա կը հե-
 տեւցընէ, «ուրեմն արեւելքից կը վերադառնայ»:
 Ասկից կը տեսնուի որ շին պակսիր առասպելիս
 մէջ իրապէս դիցաբանական տեսագծեր (Motiv),
 որոնք իրենց հնութեամբը զմեզ կը 'տանին կը
 հասցընեն մինչեւ դիցաբանական շրջանը, որ իր
 կարգին երկնքի բայց յատկապէս առաջներու:

արեւու եւ լուսնի երեւոյթներուն ամենազօր
ազդեցութեան տակ եր: Արեւ, լուսին եւ աստղե-
ները միշտ դէպի արեւմուտք կ'ընթանան եւ
սանդարամէտ իջնալով՝ արեւելքէն դարձեալ
մէջ տեղ կ'ելնեն: Այսպէս նաեւ մարդիկ սան-
դարամէտ կ'իջնան արեւմուտքէն եւ իրենց
կեանքն ու լոյսը կը ստանան արեւելքէն: Եւ
որովհետեւ արեւ, լուսին եւ աստղներ եւ ամէն
անձնաւորութեամբ լուսաւոր երեւոյթ վիշապ-
ներէ եւ դեւերէ կը հալածուին, յաւիտենական
եւ անվերջ կենած իր մըն է, որ կ'ընթանայ արեւ-
մուտքէն արեւելք եւ արեւելքէն արեւմուտք:

Առասպելը շարունակելով կը պատմէ,
թէ Զուարթ լսելով Արայի Շամիրամին երթալը
շատ կը արամի եւ կ'աշխատի զինքը եւս կեցընել:
«Շամիրամի մօտ, կը բացադանչէ Զուարթ, վայ
ինձ, դու այլ եւս չես վերադառնայ, նրան աես-
նելով, կը մոռանաս հօրդ էլ, ինձ էլ: Երբեք,
կը պատասխանէ Արայ, թող վկայ լինին աստու-
ածները, որ Նոյն իսկ Շամիրամը չի կարող
խլել ինձ քեզանից»: Զուարթը ճարահատ իրեն
խորհուրդ կու տայ Շամիրամի շղատած հանդի-
պիլ անպատճառ ալեզարդ ծերի մը: Արայ կը
խառտանայ կատարել իր բաղձանքն ու կը մեկնի:
Կը հասնի վերջապէս Ծերունոյն եւ կը դնէ
իր խնդիրն անոր առջեւ. «Գժուարին բան
խնդրեցիր, կը պատասխանէ Ծերունին, թաշունը
իր թելով, օձը իր պորտով շին կարողացել Շա-
միրամի երկիրը մտնել, օրովհետեւ ինձ պէս
չորս պահապան ունի սահմանի վրայ: Զօրօրդը

ես եմ եւ մեր ձեռքից ոչինչ չէ կարող սպրանիլ։
 Բայց ես քեզ խոստացայ շփասել... եւ ես կը
 ներեմ քեզ, որ իմ երեք բնկերներին սպաննել
 ես, մենք բոլորս էլ կախարդներ ենք եւ ինչ
 կերպարանք կամենանք, կ'ընդունինք, նրանք գեւի
 կերպարանք էին մտել սահմանք լաւ պահպա-
 նելու համար։ Ապա կը հրամայէ որ քովն
 եղած հսկայ ծառը բարձրանայ եւ անկից 40
 տերեւ քաղէ։ Արան կը կատարէ հրամանն
 եւ յետոյ կը հրամայէ որ տերեւներէն մե-
 կը շրթունքներուն մէջ դնէ եւ մտքէն շար-
 բաներ շանցընէ եւ սիրելիներն յիշէ՝ եւ իսկոյն
 աշխարհն սկսեց աչքի առաջով անցընել, ահա
 իր հայրը Արամ, կոյր, դողդոջուն անցաւ առ-
 ջեւից, ահա եղբայրները ուրախ գուարթ իրենց
 կանանց հետ եւ ահա Զուարթը, թախիծն երե-
 սին։ Ամենն վերջն կը տեսնէ Շամիրամ, բայց
 անով գոհ չըլլալով կ'ուզէ իրեն երթալ։ Երե-
 բունին կը ծամրէ զինքն խրատ տալով որ պա-
 հապաններու հանդիպելու պահուն, "դու հա-
 նիր մի տերեւ ծոցիցդ եւ շրթունքներովդ բռնիր,
 նրանք իրար կը խառնուին, քեզ կ'որոնեն, դու
 նրանց կը տեսնես, նրանք քեզ չեն տեսներ։
 Արան աչպէս կ'երթայ կը մտնէ Շամիրամի
 սենեակը, դեղը կ'առնու, բայց յափշտակուած
 Շամիրամի գեղեցկութենէն, որ հանգիստ կը
 ննջէր, "կուցաւ, մի վարդ քաղեց նրա երեսից
 (= համբուրեց) եւ իւր մատանին դնելով
 նրա մատը, նրանն ինքն առաւ եւ շաապով
 հեռացաւ անջարանից։ Արշալոյսին Շամիրամ

ճարթննայ եւ «իրեն թուում էր թէ մինը մասեցել է իրեն», իսկոյն անկողնէն ելելով՝ կոչեց իր 40 նաժիշաներն իմանալու համար թէ՜ ով է մասել այս գիշեր իմ սենեակը», Ընտը լուր չունեին, բայց երբ սկսաւ լուացուիլ, նկատեց որ մատանին իրենը չէ, այլ վրան գրուած է Երայ Գեղեցիկ, որդի Երամ թագաւորի, Երինը անմիջապէս գլուխը զարկաւ եւ գոչեց. «Ուրեմն նա էր, որ տեսայ, այն ինչ թռչուն էր որ ձեռքիցս թռցրի», Ապա զոքք ժողուած պատերազմ կը հրատարակէ Երամի գէմ:

Երայ Զուարթը, եւ իր եղբայրներն առած շուտով հօրը կ'երթայ եւ աչքը կը բուժէ, բայց Շամիրամի բանակը արդէն Հայաստան հասած ըլլալուն՝ Երամի խորհուրդ կու տայ շարատեւրազմիլ. «Ուշ է, հայրիկ, ոչ եւ, ոչ քո թուրն ու զօրքը կարող ենք մի քան աննը, մինչեւ մենք կը պատրաստուենք՝ նա կը մտնի մեր քաղաքը եւ մեր քոյրորիս զերի կը տանի», ...միայն ինչ թոյլ տուր մեռակ, անգէն գնալ անձամբ բանակցել նրա հետ: Երամ չ'ուզեր, ըսելով որ Շամիրամ զքեզ պիտի շարձակէ, արդէն քեզի համար եկած է. «Լաւ է, հայրիկ, ինքս զերի լինեմ, քան իմ ազգը, ինքս կորչիմ, քան Հայոց գաւն ու Հայոց զօրքը»: Երամ ստիպուած թոյլ կու տայ եւ Երայ 30 հազար հետ կ'երթայ Շամիրամի ներկայանալու եւ Շամիրամ զինչն տեսնելուն պէս կը բռնէ եւ երեք տարի քովը կը պահէ: Երրորդ տարին Երայ ծագուած կը

փախչի Հայաստան: Համիրամ կատաղութենէն
երկրորդ անգամ պատերազմի կ'ելլէ եւ կը հրա-
մայէ անխնայ ջարդել Հայոց զօրքը: Պիայն
զօրքի գլխաւորին, որ երկար մազերով, բար-
ձրահասակ եւ աննման մի երիտասարդ է, չսպան-
նէր, այլ կենդանի ինձ մօտ բերէր: Սակայն
Արան կ'իյնայ պատերազմի մէջ եւ Համիրամ
կոծով ու ողբով զինքը կը թաղէ:

Աւանդակէս մըն է այս, որուն մէջ ի
հարկէ կարգ մը իրապէս գիցարանական գծեր
մարդարիաներու պէս ասգին անդին ցիր եւ ցան
սփռուած են, ինչպիսի է օր. համար վերը յիշ-
ուածէն զատ նաեւ կախարդական միջոցով մը
ամբողջ աշխարհքս, Արամ, Զուարթ, Համիրամ
եւն Արայի աշքերու առջեւէն անցընելը, որ
Ոգիսեւոյ սանդարամետի մէջ եղած իր սիրելի-
ներն ու ծանօթներն տեսնելը կը յիշեցընէ:
Սակայն ամբողջ պատմութեան խեղճանք, տը-
մասն ու հիմը՝ Արան իր նկարագրով ժողովրդա-
կան անխառն ազգիւրէ չէ, անդրադարձ մտքի
գործը է, օտար տարր մը՝ հիւսուած գիտակ-
ցարար ժողովրդական ուրիշ առասպելի մը կամ
առասպելներու հետ: Հիւսողին անձն երկրոր-
դական է, ամէն պարագայի մէջ անիկա բոլորովին
անտեղեակ չէր հոյ գրաւոր աւանդական պատ-
մութեան: Արամ, Նինուէ, Ղան՝ վերջիններս
իրր թագաւորանիտ քաղաքներ՝ մեր ըսածին
առաջին ապացոյցներն են: Ժողովրդագիտօրէն
(folkloristisch) խօսելով անհնար է թէ հոյ
ժողովուրդը 2500 տարիէ ի վեր կործանուած

Նինուէ քաղաքին յիշատակը պահած ըլլայ իր
 զրոյցներուն մէջ. կործանուած քաղաքը սոփորա-
 րար տեղի կու տայ ուրիշի մը, որ ի հարկէ
 կամ իր աշխարհագրական դիրքով եւ կամ
 քաղաքական եւ անտեսական նշանակութեամբն
 որ եւ է մերձաւորութիւն մը կամ նմանութիւն
 մը ունենալու է Նախընթացին հետ: Քաղաք-
 ներուն շփոթութիւնն, այսինքն Նինուէի Հայաս-
 տանի եւ Ղանայ Համիրամի մայրաքաղաք հըռ-
 շակումը բնական երեւոյթ է յատաչ եկած
 սոփորաբար պատմողներու ազիտութենէն, հոս
 թերեւս դեր մը խաղացած ըլլայ Նաեւ այն
 պարագան, որ այսօր Ղանայ բնակչութիւնը
 հաւանօրէն ազդուած խորենացւոյ աւանդու-
 թենէն, որ Ղան Համիրամի երկրորդ մայրաքա-
 ղաքը կ'անուանէ, իր քաղաքը Համիրամի իրա-
 կան մայրաքաղաքը կը ծանշնայ եւ ոչ թէ
 Հարոյ: Ասոր հակառակ գրական աւանդութենէ
 խոտորւմ է Արամի բերանը դրած այն խօսքը
 թէ Համիրամ միտք ունի իր Արայ օրդին յափշ-
 տակելու Անանունը սիրոյ այս պայքարը, ինչպէս
 փերը ըսինք արդէն, Արայի ազատ եւ ինքնիշխան
 թագաւոր եղած ժամանակը կը գնէ: Խորենացին
 ալ նոյնը կ'ըսէ, այն տարբերութեամբ որ կը
 պատմէ թէ Համիրամ Նինուսի կենդանութեան
 ժամանակ արդէն Արայի սիրահարօրած էր, բայց
 կը ծածկէր: Շատ կասկածելի է նոյնպէս առ-
 տուածներն վկայ կոչելը, բայց մանաւանդ Համի-
 րամի Արան թագել տալը: Ներելին է կարծել թէ
 հայ ժողովուրդն այսպէս խայտառակ կերպով

վերջ տայ իր գերմարդկային կարծուած ամենա-
 նշանաւոր հերոսին կեանքին: Այժմ է իրրեւ պատ-
 մական անձնաւորութիւն գոյութիւն իսկ ունե-
 նար Արայ եւ Շամիրամէն՝ Հայաստանի ամե-
 նամեծ հակառակորդէն սպանմուէր, հայ ժողո-
 վաւրդն՝ եթէ երբեք զայն դիցարանական զօրյց-
 ներու նիւթ ընէր, անշուշտ հնարքը պիտի
 դանէր կերպով մը զինքն ապրեցընելու, ինչպէս
 ըրած են մեր հեթանոս նախնիները զինքն յա-
 րութիւն առած նկատելով: Ի՞նչ ըսեմք այն
 հատուածին մասին, որուն համաձայն Արայ ոչ
 միայն Շամիրամը կը համբուրէ գրաւուած անոր
 գեղեցկութենէն, այլ մինչեւ իսկ կը փոխէ իր
 մատանին անոր մատանւոյն հետ, որո՞ք երկուքն
 ալ տրամագծօրէն կը հակառակին ոչ միայն
 Արայի գրական աւանդութեան, այլ ինքնին ա-
 ռասպելին նպատակին, որ է ցուցնել թէ Արայ
 Շամիրամը շտրելուն համար կը մեռնի: Հաս-
 աւելի անսկզական է Արայի իր հօր առած այն
 յուսահատ խորհուրդն, որով նա Արամը Շամի-
 րամի դէմ պատերազմելն ետ կը կեցընէ: «Ուշ
 է, հայրիկ, ո՛չ ես, ո՛չ քո թուրն ու զօրքը
 կարող ենք մի քան անել», եւ կուգէ խնդրը
 բանկցութեամբ լմացընել կամ գերի երթալ:
 «Ա՛յլ է ինքս զերի լինում», քան իմ ազգը,
 իմքս կորչիմ», քան Հայոց զանկն ու Հայոց
 զօրքը: Արշափ խօսք, այնչափ մեղք ընդգէտ
 ճշմարիտ զօրյցներու հոգւոյն: Երական հերոս
 այսպէս չի խօսիր. մէկ խօսքով՝ Առաջնանցի
 Արամ կը ներկայացուի հա իրրեւ անձ մը, որ

մարդկային ամենահամեստ ձիրքերով օժտուած
 դարդ գիւցազնի մը անուան իսկ արժանի չէ։

Արայի եւ Շամիրամի մասին տարբերակ
 մըն ալ իւր Լեւոնեան¹ դառն կը կարծէ եւ՝
 ինչպէս ինքն իսկ կը յայտարարէ, ոչ թէ հայ-
 կական, այլ քրդական աղբիւրէ։ Պօլի (Հայոց
 ծորի մէջ) շատ խելացի եւ դժբաւոր թագաւորը,
 այսպէս կը սկսի առասպելը ըստ Լեւոնեանի, որ
 մը սիրահարուելով Վանի բերդին այրի թա-
 գուհոյն, որ շատ գեղեցիկ էր, պատգամաւոր
 կը դրկէ անոր եւ ձեռքը կ'ուզէ։ Վանի թագու-
 հին թէեւ չէր ուզեր անոր հետ ամուսնանալ, որ-
 պէս ղի իր երկիրներն անոր իշխանութեան տակ
 չիյնան, բայց նոյն ատեն ուղղակի մերժելէ
 վախճալով՝ ազատելու համար դժուարին պայ-
 ման մը կ'առաջարկէ։ Կացեք, կ'ըսէ պատգա-
 մաւորներուն, եւ ձեր թագաւորին ըսեք թէ
 կ'ընդունի թագուհին իր առաջարկը, եթէ իր
 սահմանին մէջ գտնուած մեծ ջրէն (Շամիրամայ
 ալը) մաս մը ջրանցքով խոշապ գետին վրայէն
 մինչեւ Վան բերէ եւ անկից ալ իմ բերդիս
 գլուխը հանէ։ Թագաւորը շուտով կը կատարէ
 խնդրուածքը եւ երբ Արտամէա կը հասնի,
 թագուհին դարհուրած ու շփոթած՝ եթէ մինչեւ
 Արտամէա հասաւ, կ'ըսէ, անշուշտ իմ բերդիս
 գլուխն ալ պիտի հասնի եւ յուսահատութենէն
 ինք ղինքն բերդէն վտր կը նետէ եւ կը մեռնի։
 Եղածին վրայ թագաւորը սաստիկ կը ցաւի,

¹ Վանապոյ 1911, էջ 2-4։

բայց մոգերուն կը հրամայէ, որ իրենց թալիս-
մաններով զայն կենդանացնեն. տեսնելով որ
չեն կրնար, կը գրաւէ բերդն ու անոր թագաւո-
րութիւնը:

Քրդական աղբիւրէ քաղուած առասպելս
իր այս համառօտութեան մէջ իսկ Վալայեանցի
հրաաւարակածէն աւելի հետքերբրական է, հե-
տեւաբար նաեւ լուրջ մտադրութեան արժանի
ոչ միայն նկատելով իր ժողովրդական անա-
րուեստ եւ անխառն նկարագիրը, այլ մանաւանդ
իր քովանդակութեան պատճառաւ: Արայի
աւանդալէպին հետ համեմատական գծերն ալ
աւելի զգալ են եւ բնական. մին կը սիրահարուի
միւսին եւ միւսը չ'ուզեր իրեն եղած սիրոյ առա-
ջարկը ընդունիլ, որուն հետեւութեամբ ալ կը
մեռնի, բայց սիրահար թագաւորը օրտի ցաւէն
կախարդներու կը դիմէ, որպէս զի գինքն
կենդանացնեն:

Անտոյդ է, բայց ամեն պարագայի մէջ
չէ կարելի ժխտել թէ առասպելն իր նախնական
ձեւին մէջ թերեւս կենդանութիւն իսկ կը շնոր-
հէր մեռած թագուհոյն: Դերերու շրջումը,
որով հոս սիրողը կ'ըլլայ թագաւորը, իսկ Արայի
մէջ Շամիրամ թագուհին, այնչափ ծանրակշիռ
գարաուղութիւն մը չէ. վասն զի նման շրջումներ
ցանցառ երեւոյթներ չեն: Դժուարին է ի հարկէ
գարծեալ առասպելս Արայի աւանդալէպին մէկ
տերբերակը համարիլ, ինչպէս Վեւոնեան միա-
մտօրէն կ'ընէ առանց նկատողութեան առնելու որ
հոս սիրուողը՝ այսինքն թագուհին յուսանա-

տութենէն ինք զինքը կը սպաննէ, մինչդեռ
Երայի աւանդալէպին մէջ Երայ կը մեռնի
պատերազմի հետեւութեամբ եւ պատերազմը
Երայի առասպելին համար հիմնական նշանա-
կութիւն ունի: Անհար է ուրեմն այս կարեւոր
պարագան անտես ընելով երկութիւն միջեւ
պատճառական աղերս փնտռել. կամ՝ այս կէտիս
մէջ առասպելը փաստած յատարարելու ենք,
որուն բաւական պատճառ չունինք դժբախ-
տապար:

Առասպելը հետաքրքրական համարելուս
բուն իսկ պատճառն անոր մէջ հիւստած Վանի
Հրմուղներու շինութեան ժողովրդական
աւանդութիւնն է: Զարմանալի է, որ ըստ
քրդական աղբիւրիս թագաւոր Տըն է շինողը
ըրմուղները, մինչ անգին Վանեան քրդական
երգ մըն ալ յառաջ կը բերէ (անդ. էջ 2),
որ հայկական աւանդութեան պէս Համիրամին
կը վերագրէ անոնց շինութիւնը:

¹ Տէրէ Աղթամարէ	== Եկեղեցին Աղթամարին
Գումագաթ է Աստանէ	== Գմբէթը Աստանին
Մ'սննա Հաճմիրանէ	== Ասուն Համիրամին
Մ'կկիւթ է խիզանէ	== Մ'կկիթը խիզանին
Տարինջ Եպենանէ	== Սանդուխտ Կենանին
Աւր փրէ Պաթմանէլ	== Աւր կամուրջը Պատմանին
Կեաթ խարապ նաարպէն	== Բնաւ պիտի շաւրուն:

Քրդական ² Հաճմիրան,ը պարսկական

³ Շեմիրան, ձեւին վրայէն կազմուած է, որ կը
նշանակէ Համիրամ: Արշափ կ'երեւայ, ըրմուղ-

ներու շինութեան քրդական աւանդութեան
 այս վերջին ձեւը հայկական աւանդութեան մէկ
 արձագանգն է։ Այս պարագային բնական է մեր
 առջեւ երկու հնարաւորութիւններ պիտի ելլեն.
 երկուքէն որք նախնականին եթէ ոչ իսկական,
 գէթ համեմատաբար ամենամերձուոր ձեւը մեզի
 կ'ընծայէ, հայկականը թէ քրդականը, որ
 անշուշտ դրացի հայ գիւղացութեան ալ ծանօթ
 ըլլալու էր։ Իրաւունքը քրդականին կողմն է,
 եթէ պատմութեան հարցընենք, վասն զի ինչ-
 պէս ծանօթ է արդէն սեպագիր արձանագրու-
 թիւներէն, ջրմուղներու շինողը Մինուաս Ա. է,
 որ Աւարապահներուն ամենամեծ թագաւորն էր
 եւ առասպելին հերոս թագաւորն ալ քաջու-
 թեան եւ զօրութեան կողմանէ՝ գէթ զօրոյցին
 նկարագրութենէն դատելով՝ անկից վար չի
 մնար։ Բայց ասկից որովհետեւ Անանուը Համի-
 րամի ընծայուած այս կոթողային հսկայ գործին
 մասին բան մը չի հաղորդեր, զոր եւ ասորի-
 նակ պիտի համարէի, եթէ ԱՐԳ դարուն իրօք
 գոյութիւն ունենար նման աւանդութիւն մը, եւ
 միւս կողմանէ յայն մատենագիրներէն, ինչպէս
 Գիւղոր Սիկկիւիացիէն քաջ մասնաւորապէս Աւ-
 սերիոս Կեսարիացիէն¹, որ խորենացուց գլխաւոր
 աղբիւրներէն մէկն եղած է, այն ալ գիտենք, որ
 Համիրամի առասպելային քաջագործութիւն-
 ներուն կարգէն են նաեւ կամուրջներ, քաղաք-
 ներ, ինչպէս նաեւ ջրուղիներ եւ ջրանցքներ

1. Ժամանակագրութիւն Եւսեբիոսի, Ա. էջ 64.

շինելը, կրնայ ըլլալ, որ Խորենացին հոս ալ իր սովորական ոճով ենթադրութիւն մ'ըրած եւ այսպէս Շամիրամի ընծայած ըլլայ Աստի ջրմուղներու շինութիւնը, մէկ կողմէ թողլով ազգային բնիկ աւանդութիւնը՝ ի հարկէ եթէ իրեն ծանօթ էր այնպիսի բան մը, որ ո՛վ գիտէ թերեւս վերը յիշուած եւ Վեռնեանէն քրդական յորջորջուած առասպելին աւելի համապատասխանէր։ Խորենացւոյ ենթադրութեամբ հնարածէն դիւրաւ կրնար այնուհետեւ ազգային նոր աւանդութիւն մը ծագիլ՝ եթէ նկատառութեան առնուեք այն ազգեցութիւնը զոր Խորենացին գործած է հոյ մտաւորականութեան վրայ։ Ես կասկածով կը վերաբերուիմ Խորենացւոյ ջրմուղներու աւանդութեան, սրբազանքս իր համարածանօթ անխառն հեղիութեան եւ բռնած սովորական ընթացքին պատճառաւ, ապա թէ ոչ ըստ ինքեան անկարելիութիւն մը չկայ պատմուածքին մէջ, նկատելով, որ հաւանորէն վաղուց տրդէն մուտ գտած ըլլալու է Շամիրամի առասպելը Հայոց մէջ եւ որչափ կ'երեւայ բաւական մեծ եղած է նաեւ իր ազգեցութիւնը Հայաստանի գլխաւորաբար հարաւային նահանգներու վրայ։

Պատշաճ կը համարիմ ամբողջութեամբ հրատարակել հոս բոլորովին նոր զրոյց մը, որուն ծանօթացած եմ հայրենիքս խառորջուր եղած միջոցիս. իրր զրոյց թէեւ բոլորովին նոյն չէ Արայի գրական աւանդաւեպին հետ, բայց կը կարծեմ, որ զրոյցս անհամեմատ աւելի նշանա-

կալից է նոյն իսկ Արայի աւանդազէպին համար, առանց նկատողութեան առնելու այն զարմանալի նմանութիւնն, որ կայ ասոր եւ յունական արգոնտաւորդներու նշանաւոր առասպելին միջեւ:

«Ասր չկար, կ'ըսէ դոյցը, թագաւորը մը կար որ երեք որդի ունէր: Արտսերը որ մը պալատէն վար նայած տեսն' կը տեսնէ որ բազմութիւն մը բռնաներու վարը դաշտին մէջ մաղ կը շինեն: Ամենէն աւելի աչքի կը դարձէ աղջիկ մը, որ շատ գեղեցիկ ըլլալուն' կը սիրէ եւ կ'երթայ մար կ'ըսէ որ զանիկա պալատ առնուն: Մայրն ալ տեսնելով' կը հաճի եւ կը հրամայէ ծառաներուն որ պալատ բերեն: Շինեցէք ինծի եւ ասոր գեղեցիկ, արքայական զգեստներ, կ'ըսէ այն տանն կրտսեր տղան, եւ տուէք ինծի իմ ժառանգութիւնս, վասն զի ես կ'ուզեմ իմ այս քրոջն հետ հետու երկիր երթալ եւ հոն զինքն երջանիկ ընել: Գանձատուներ կը պահպանէր ահագնաստեփլ առիւծ մը եւ բանալին անոր թաթերուն առջեւն էր: Ժօքմէ դուրս ոչ որ կրնար անոր մերձենալ: Մայրը վերջապէս տղուն աղաչանքներուն կը զիջանի եւ երկուքին զգեստներն ալ կու տայ եւ հագուած զարդարուած կը մեկնին: Կ'երթան եւ շի լինար, եւ այսպէս օրերով քալելէն յետոյ' ծովու մը առջեւ կը համին, որ զիրենք դժուարին կայութեան մը կը մատնէ: Եանկարծ ծովը կը փրփրայ, ալիքներ կը սկսին եւ կը տեսնեն որ հսկայ, վիթխարի քան մը լողալով իրենց կու գայ: Աչքեր

ուներ, որ քոցաժառ արեւու պէս կը փայլէին
 եւ կը ծիծաղէր մարդու պէս: Թեւեաւոր առիւծ
 է եղեր այս զարմանալի եակը, որ ցամաք ելլելով՝
 կը հրամայէ երկուքին ալ իր վրայ նստիլ: Եր-
 պէս զի զիրենք գիմացը անցընէ: ԴՆՆ զարհու-
 րելի առաջարկ երկուքին համար: Ասկայն առիւ-
 ծը կը սպասնայ զիրենք ուտել լափել, եթէ
 չհնազանդին: Ճարահատ կը նստին առիւծին
 վրայ, որ զիրենք լողալով ողջ եւ առողջ ծովուն
 միւս կողմը կ'անցընէ: Երկուքին ալ ուրախու-
 թեան այլ եւս չափ չկար եւ չէին գիտեր ին-
 չով փոխարինել իրենց եղած այս բարութեան:
 Բայց առիւծն իրենցմէ ոչ միայն բարեք չէր
 սպասեր, այլ կ'ուզէր իր կեանք իսկ առաւ անոնց
 երջանկութեան համար: Յամաք ելլելուն պէս
 պատանուին կը հրամայէ որ զինքն սպաննէ:
 զլուխը զատ տեղ թաղէ, իրանն ալ դատ եւ
 աղիքներն ալ դատ եւ մէկ շարաթ վերջը եր-
 թայ՝ դարձեալ դուրս հանէ թաղուածները:
 Պատանին կը զարհուրի եւ ամէն ճիգ կը թափէ
 քարերար առիւծը այսպիսի առաջարկէ մը եւ
 կեցընելու: Բայց առիւծը կը պնդէ եւ պատանին
 օտիպուած անոր կամքը կը կատարէ:

Մէկ շարաթ վերջը կ'երթայ նախ իրանը
 կը բանայ եւ ինչ տեսնէ: Եանկարծ հրեղէն ձի
 մը փռսէն դուրս կը ցատկէ եւ օդ կը սլանայ
 եւ ապա իջնալով պատանուին առջեւ ծունկի
 կու գայ, որպէս զի վրան նստի: Պատանին կը
 նստի եւ օդոյ վրայ երկայն ճախրանքներ ընելէն
 վերջը՝ դարձեալ կ'իջնայ: Եետոյ գլխուն փօք

կը բանայ, ուսկից հրացայտ աչքերով շար-
քներ երկինք կը վերաման եւ իրենց փեկփեկոցով
սղը կը թնդացընեն: Ամենէն վերջը կը բանայ
աղիքներու՝ տեղը, եւ նոր զարմանալիք մըն ալ
հոն կը տեսնէ, վասն զի աղիքները դէնք եղած
էին, որով զինուած հրեղէն ձին կը հեծնէ եւ
սղ կը բարձրանայ շրջակայ փայրերը զննելու եւ
գեղեցիկ պաշտօնի մը շինութեան տեղն որոշելու
համար: Քանի մը ամսէն կը բարձրանայ հրա-
շարի պաշտօն մը ծովու եզերքի վրայ՝ շրջապա-
տուած սաղարթախիտ անտառով մը, որուն
երկնագոյն ծառերն իրենց պատկերալիք շուքն
ծովուն վճիռ եւ արծաթափայլ ջրոյն վրայ
ձգելով՝ հմայիչ եւ անպատմելի տպաւորութիւն
մը կը թողուին մարդու վրայ: Աստանին կը դնէ
իր սիրելին նոր պաշտօնին մէջ եւ ուրախ, գուարթ
իրենց օրերն կ'անցընեն:

Օր մը պատանին որտի գացած ըլլալով՝
եւ գրեթէ ամէն օր որտի կ'երթար, աղջկը
ձանձրութենէն պարտեղ կ'երէ եւ կը սկսի ծովը
զննել. նոյն ասին կը տեսնէ, որ սեւ մարդ մը
լողալով իրեն կու գայ եւ կը խնդրէ, որ դաւա-
ղան մը երկնցընէ, որպէս զի ցամաք ելլէ: Աղ-
ջկը վախէն՝ ուղածը կը կատարէ եւ փերին
կը տանի տունը: Փերին ինք զինքն այլ եւս ան-
վտանգ տեսնելով՝ ամէն միջոց՝ կը բանեցընէ
պատանին սպաննելու. համարու Ուստի եւ կ'աշ-
խատի աղջկը համոզել թէ եզրայրդ զքեզ
կուզէ սպաննել: Աղջկը սկզբան չ'ուզեր հաւա-
տալ, բայց յետոյ կը համոզուի ըսուածներուն

եւ կ'ուզէ ամեն գնով սպաննել եղբայրը: Ասոր
 վրայ փերիին իրեն խօսհարգ կու տայ օր հիւանդ
 ձեւանայ եւ անկողին մտնէ: Երբ եղբայրդ գայ
 եւ զքեզ հիւանդ տեսնէ, պիտի հարցընէ, ինչ
 ունիս, քոյրի՛կ, ինչ կ'ուզես, այն ատեն ըսէ՝
 հեռուն, շատ հեռուն շքեղ հրաշալի պարտեզ
 մը կայ, որուն ծառերուն վրայէն աշխարհքիս
 երաժշտական ամենանշանաւոր գործիքները
 կախուած են, զնա եւ հոն եղած քնարը բեր
 եւ զարկ, որպէս զի առողջանամ: Եղբայրդ պի-
 տի երթայ եւ այլ եւս ետ պիտի չգտնայ:
 Աղջիկը փերիին ըսածը ճշդիւ կը կատարէ եւ
 պատանին լսելով իր սիրելւոյն խնդիրը կայ-
 ծակի արագութեամբ կը նետուի ձիուն վրայ եւ
 օդ կը վերանայ: Եւ ինչ տեսնէ, հեռուն, շատ
 հեռուն սպիտակ, սիրուն եւ հսկայ պալատ մը՝
 սքանչելի պարտեզով եւ շուրջը ընդարձակ, ան-
 տառ մը: Ար սքանայ գէպի վար, կ'իջնայ կ'իջ-
 նայ եւ կը համի պալատին առջեւ: Հոն կը
 թողու ձին եւ շնիկներն եւ ինքը կը մտնէ ներս
 ընդարձակ սրահ մը, ուր կը նստէր ուրիշ թա-
 գաւորի մը նազելի աղջիկը, զոր առաստաղէն
 մինչեւ գետին երկարող սարդի սառայծի ոսկե-
 ղէն սքանչելի հիւսք մը պատանիէն կը բաժնէր:
 Բարեկամ, ինչո՞ւ եկած ես, ինչ կ'ուզես, կը
 հարցընէ աղջիկը եւ պատանին կը պատմէ
 եղելութիւնը, որուն իրր պատասխան, կը խա-
 բուխ, կ'ըսէ, աղջիկը, եթէ կը կարծես թէ քցրդ
 հիւանդ է, անկեա զքեզ սպաննել կ'ուզէ: Այս-
 տանին ասոր վրայ ինք գինքն սատարկ միջառու-

բուած զգալով՝ սուրբ կը քաշէ, որ աղջիկը
սպաննէ, բայց աղջկան սպառնալիքներուն վրայ
կը հանդարտի: Դժուար է զքեզ համոզել, կը
դիտէ աղջիկն, անոր համար գէթ միտ դիւր ինչ
որ կ'ըսեմ: Այն պարտեզը, ուր երթալ կ'ուզես,
ամէն կողմանէ փակուած է եւ հազարաւոր փե-
րիներ պահպանութիւն կ'ընեն: Խոշոր դուռ մ'ալ
ունի, զոր կը պահպանեն վիթխարի աղջ մը եւ
ցուլ մը: արջուն առջեւ դրուած է խոտ եւ ցու-
լին առջեւ միտ, դուն միտ արջուն տուր եւ
խոտը ցուլին եւ անմիջապէս ներս մտիւր եւ քնարը
սն, ինձի եկուր: Ճիշդ այնպէս կ'ընէ, ինչպէս
Թագաւորին աղջիկը կ'ըսէ: Երբ քնարը առած
դուրս կ'ելլէ, պահապան փերիները կ'արթննան
եւ կատաղաբար կը սկսին իր ետեւէն վազել,
բայց պատանին ձիուն զարնելուն պէս՝ աղ կը սլա-
նայ եւ կու գայ աղջկան, որուն պահապան 500
փերիները պատանին հալածողները կը սպաննեն:
պատանին քնարն առած կ'երթայ իր քրոջ, որ
տակաւին պառկած էր: Մէկ շարաթ շարունակ
քնար կը զարնէ, մինչեւ որ քոյրը անկողնէն կ'ելլէ:
պատանին հանդարտած դարձեալ որսի կ'երթայ,
փերին հիմայ ուրիշ հնարք մը կը մտածէ: Եղ-
բայրդ, կ'ըսէ, լարած Թակարդէս ազատեցաւ,
բայց այս երկրորդէն կարծեմ այլ եւս պիտի
չազատի: Դուն դարձեալ հիւանդ ձեռացիւր եւ
եղբորդ գալու ատեն այսպէս ըսէ իրեն: Հեռուն
շատ հեռուն դաշտ մը կայ, ուր անթիւ անհամար
ոչխարներ եւ խոյեր կ'արածին: Ասանց մէջ կայ
բոլորովին սեւ խոյ մը: գնա՛, անիկա բեր եւ

մորթէ, որ ուտեմ եւ առողջանամ: Պատանին նոյնպէս հրեղէն ձին սլացած՝ կ'երթայ կը հանդիպի թագաւորին աղջկան: Միտ դէր ինծի, բարեկամ, կ'ըսէ աղջիկը, այն հօտին ելթալ շատ փառնդաւոր բան է, անոր պահապաններն են կառաղի առիւծներ, արջեր եւ բազմաթիւ փերիներ եւ քանիննր այն խոյր առնուլ ուղած եւ մեռած են: Ասկից գացած ատենդ խոշոր դաշտի մը պիտի հանդիպիս, որուն մէջ ահագին բարձուեր մը կայ: Դուն նայէ, որ երթաս եւ դաշտին մէջ եղած այն բլուրին վրայ կենաս: Երբ հօտը դայ քեզի մերձենայ, դուն սղը բարձրացիր, սասակութեամբ իջիր վար եւ բռնէ առաջին խոյր, որ խնդրուած խոյն է եւ շուտով դարձեալ ոգ բարձրացիր եւ եկուր ինձի: Հաղիւ թէ պատանին աղջկան ըսածին պէս խոյր առած ոգ կը բարձրանայ, ահագին աղմուկ մը կ'ելլէ հօտին չորս կողմանէ, արջերն, առիւծներն ու փերիները կը սկսին գաղանարար գէպի աղջկան պալատը դիմել, բայց անոր պահապան, փերիներէն ամենն ալ կտոր կտոր կ'ըլլան: Պատանին թագաւորին աղջկան շնորհակալ կ'ըլլայ եւ խոյն առած կը դառնայ իր տունը: Քոյրը խոյր մէկ շարաթ ուտելով՝ դարձեալ կ'առողջանայ եւ կեղծաւորաբար շնորհակալ կ'ըլլայ պատանւոյն, ուր ոչինչ կը խնայէ իրեն համար:

Մեր հերոսը դարձեալ որսի կ'երթայ, այս անգամ փերին բոլորովին մտածկոտ տրամադրութեամբ պահարանէն դուրս կ'ելլէ, ուր միշտ կը պահուըտէր պատանւոյն տունն եղած

Ժամանակ: Մէկ միջոց մնաց այլեւս, կ'ըսէ աղ-
 ջկան, այս ալ եթէ չյաջողի, ալ չեմ գիտեր ինչ
 ընենք: Դարձեալ հիւանդ ձեւացիր եւ եղբորդ
 ըսէ որ հեռո՛ւն, շատ հեռուն լիճ մը կայ, որուն
 ջուրը ոսկոյ պէս կը փայլի, գնա եւ ան ջրէն
 բեր որ խմեմ եւ առողջանամ: Պատանին
 թէեւ կասկածելու կը սկսի, բայց իր քրոջ սիրոյն
 համար այս վանեցն ալ յանձն կ'առնու եւ
 կ'երթայ կը զարմանամ՝ քու փրակ, կ'ըսէ իրեն
 այս անգամ թագաւորին աղջիկը, որ յամառա-
 ւոր կը շարունակես քու քաջագործութիւն-
 ներդ այն ապերախտ քրոջդ համար: Այն լիճը,
 ուր երթալ կ'ուզես, կը գտնուի երկու մեծ լեռ-
 ներու մէջտեղ, որոնք հինգ վայրկեան մէյ մը
 լիճը կը գոցեն: Անոր համար նայէ, որ հինգ
 վայրկեանէն ջրէն ելլես: Պատանին ձիուն խթան
 մը զարնելուն պէս՝ կը բարձրանայ երկինք,
 կ'երթայ եւ կը սլանայ, մինչեւ որ լիճը կը
 հասնի: Վիճը բնութեան սքանչելիք մը, հրա-
 շակերտ մը, որ իր հմայիչ, ձգող գեղեցկու-
 թեամբը քանի՜ քանի հերոսներ կուլ տուեր է:
 Մեր հերոսը գիտնալով մատալուս վանեցը՝
 ծեպով ջուրը կը մածէ, կուժը կը լեցընէ եւ
 անգամ մըն ալ իր սքանչելի ձիով լողալէն
 վերջը՝ կը սրանայ գէպի անտառին պալատը
 առանց մտադիր ըլլալու որ ինքը հազիւ վտան-
 գէն աղաւտած էր եւ ընկնելուն լճակին մէջ փա-
 կուած են: Շնիկներուն կորուստին ցաւը աննկա-
 րագրելի էր, անով ինք ղինքն կը մոտեմարէ,
 որ թերեւս աղաւթն եւ դարձեալ զինքը գտնեն:

Փերիին ալ, աղջկան ալ հնարքներն սպա-
ռեցան եւ չէին գիտեր, ինչ ընեն։ Ուստի եւ
յուսահատ միջոցի մը կը գիտնէ, այսինքն՝ կ'ազնե-
իր ճարպիկութեան եւ զօրութեան գաղանիքն
իմանալ։ Եղբայր, կ'ըսէ, որ մը աղջիկը, ինչ ոյժ
է այս քու ունեցածդ, որ ամէն փաւնդէ եւ
դժուարութենէ կ'ազատիս։ Ար կապէ յետոյ
հերոսին ձեռքերն ահագին շղթայով մը, զոր
սակալն պատանին առանց մեծ բռնութիւն ընելու
կտոր կտոր կ'ընէ։ Սիրելիս, իմ ձեռքերս կ'ըստ
միայն խողի մաղերով կապել, ուրիշ բան չի
կրնար զիս զսպել։ Աղջիկը ուրախացած խողի
մաղ կը բերէ եւ կը կապէ։ Եւ երբ պատանին
սաստկութեամբ կտրել կ'ուզէ, մաղը կը մտնէ
մտն մէջ եւ արիւնը կը սկսի հեղեղի պէս դուրս
հոսել։ Ասոր վրայ աղջիկը փերին շուտով դուրս
կը հանէ պահարանէն եւ կը հրամայէ, որ եղ-
բայրը սպաննէ։ Բայց փերին՝ ինչ պէտք կայ
սպաննելու, կ'ըսէ, տանիք նետներ խոր հոր-
մը, խեղճը հոն արդէն մէկ երկու օրէն կը մեռնի,
եւ այնպէս ալ կ'ընեն։ Հերոսը արեան հոսումն
եւ ցուերու սաստկութենէն մահուան դուռը
հասած՝ կը մտածէ իր ձիուն եւ շնիկներուն
վրայ, որոնց առաջինը իր բռնելու պահուն
փախած էր եւ միւսները լքին մէջ փակուած։
Յանկարծ փնկփնկոց մը կը լսէ օդոյ մէջ, իր շնիկ-
ներն էին, որոնք իր հեծկլտուքն ու աղա-
ղակն լսելով՝ ողն կ'իջնան եւ իրենց ակոտա-
ներովը մազը կը քակեն եւ վերքերը կ'առող-
ջացրնեն։ Հերոսն ալ եւս զօրացած՝ դուրս

կըրէ հորէն եւ ձին ալ գալով հեռուէն, կը հեծնէ եւ կը սրանայ ուղղակի իր առնչ իր ապերախար փերիին հետ սեղանի նստած կը գտնէ, որոնք երկուքն ալ զարհուրանքէն քսր կը կտրին: Ամփջապէս փերիին կը հրամայէ, որ ապերախա աղջիկը կտոր կտոր ընէ: Յետոյ ինքն ալ փերիին՝ ղինքը շապաննելուն համայ միայն մէկ սաքը կտրելով՝ կը վերադառնայ անաստին մէջ գտնուող աղջկան դոր իրեն կնուխեան կ'առնու եւ յետոյ երկու մեծ թագաւորութիւններն ալ իրարու հետ միացրնելով՝ հսկայ թագաւորութիւն մը կը կազմեն եւ իրարու հետ երջանկութեամբ կ'ապրին երկար ու երկար տարիներ:

Ժողովրդական զրոյցի մը մէջ ասկէ աւելի պայծառ եւ որոշ չէր կրնար նկարագրուիլ Երաչեղներու հին առասպելն, որ մեր գրական աւանդութեան մէջ Երայի աւանդաժպին հետ ամենատեղա կերպով կապուած բլալուն՝ բովանդակ առասպելագիտութեան մէջ բռնած իր բացառիկ դիրքովն ու նկարագրովն առանձնայատուկ զարմանալի կնիք մը դրոշմած է անոր վրայ: Հաւ նկարագրուած շնիկներն ալ երկնային էակներ են, օդոյ մէջ կ'ապրին, օդոյ վրայէն կը թռչին. եւ ոչ ամենէն կարեւորն է՝ վիրաւորներ կը կենդանացրնեն, բուժելով անոնց վէրքերը: Յսոյց է, թէ ինչպէս կը բուժեն մահամերձ հերոսին վէրքերն, առասպելին մէջ չի յիշատակուիր, բայց կարծեմ շատ բնական է ենթադրել, որ եթէ ակռաներով մարմն

Նոյն մէջ մտած մազը կը կտրեն, անշուշտ վերքն
 ալ լնդուտը կը բուժեն: Ըսիկա այնչափ պարզ
 է, որ եւ ոչ իսկ խօսիլ կ'արժէ այս մասին:
 Լարկ կը համարիմ մտադիր ընել նաեւ այն
 պարագային, որ ժողովրդական առասպելներու
 մէջ մէկը հորը նեւեղը կամ իջեցընելը շատ
 անգամ ապրաններ կամ ամուսնարամետ իջե-
 ցընել կը նշանակէ: Եթէ դժուարին է այսու
 հանդերձ զրոյցս Բրայի առասպելին հետ Նոյնա-
 ցընել, քանի որ երկու զերար սիրողները հա-
 քիչ թէ շատ տարբեր տեսագծերով կը ներ-
 կայացուին, սակայն միւս կողմանէ այն ալ չէ
 կտրելի ուրանալ, որ նաեւ այս նկատմամբ, այս-
 ինքն՝ սիրոյ երկակողմանի յարաբերութեան տե-
 սակէտով շատ հետաքրքրական նմանութիւն-
 ներ եւ լուսաւորութիւններ կ'ընձեռէ մեզի
 առասպելը: Ըստ ալ հերոսը կը հալածուի իր
 սիրականէն, որ անոր թշնամիէն ու հակառակ-
 որդէն գրգռուելով եւ համոզուելով որ զինքը
 չի սիրեր, ամեն հնարք կը հնարէ, որպէս զի
 հերոսը մէջտեղէն բառնայ, եւ թէեւ հերոսը
 գերմարդկային քաջագործութիւններ կը գործէ,
 բայց եւ այնպէս իրեն դէմ լսրուած թակար-
 դին մէջ կ'իյնայ եւ մահամերձ վիճակի կը
 հասնի, թերեւս մինչեւ իսկ կը մեռնի, ուսկից
 կ'ապառի իր շնիկներուն սգնա թեամբը, վերջ
 դնելու համար իր հակառակորդներուն
 կեանքին: Եւս վերջին կէտը Բրայի աւանդա-
 վեպին մէջ իր համապատասխանը չունի, անոր
 համար ալ րոյրութիւն առկղձուածային կը մնայ

մեզի Մրայի յարութիւն առնէն վերջն ունեցած կեանքն ու գործունեութիւնը, Ոսկից յայտնի է թէ Երչափ բնական է մեր զօրոյցին վերջաւորութիւնը:

Դրանով եւ ինչի նման վերջաւորութեամբ նաեւ երկու զօրոյց, որոնցմէ մին բնագործակ բլրալուն՝ Հոս յառաջ չիմ՝ բերեր, իսկ միւսն լսած եմ Իզմիր Մշեցիէ մը եւ բնդ-հանրապէս հետեւեալն է. Գիւցաղն մը կայ եղեր, որ գերմարդկային ոյժ ունենալուն՝ հազարաւոր փերիներ կը սպաննէ եւ ամենուս ահ կը պատճարէ: Օր մը մօրը հետ կը ծամբորդէ հետու աշխարհ մը, ուր կայ եղեր մեծ անտառ մը սքանչելի պարտիզով մը լեցուն ամենազգի անուշահամ պտուղներով եւ պէսպէս ծաղիկներով: Կարաթիլին տէրն է գեղեցիկ, բայց եւ հուժկու աղջիկ մը, որ ոչ որ ներս կը թողու եւ մանողը կը սպաննէ, ըլլայ այն մինչեւ անգամ փերի կամ հսկայ: Մեր հերոսը լսելով այս պարտիզի մասին, կը մանէ ներսը եւ կը սկսի խաղող քաղել: Յանկարծ աղջիկը մէջտեղ կ'ելլէ ծպտուած պատերազմական զգեստներով: Երկուքին միջեւ ահագին մենամարտութիւն մը կը սկսի, որուն մէջ սակայն աղջիկը կը պարտուի. եւ երբ հերոսը զինքն իր ծնկուրներուն տակ առած՝ կ'ուզէ սպաննել, աղջիկն անմիջապէս կուրծքը կը բանայ, ցուցնելու համար թէ ինքը աղջիկ է, որուն վրայ հերոսը դարմանքէն ետ կը քաշուի: Ենայ երկուքն ալ իրարու հետ կ'ամուսնանան, բայց աղջիկը փերիէ մը խաբուելով անոր սու-

դրանօր կը ջանայ ամէն կերպով հերոսը տարաննել: Սկզբան չի յաջողեր, բայց յետոյ կը բռնուի հերոսը. փերիին խորհրդովն աչքերը կը կոյրցընեն եւ կը տանին անտառին մէջ տեղ մը կը նետեն, ուսկից առուակ մը կ'անցներ: Հերոսին մայրը կ'իմանայ եղելութիւնը եւ կու գայ տղուն քով եւ ինչ տեսնէ երկու երեք օր վերջը. քանի մը գորտ յարձակելով ուրիշի մը վրայ՝ անոր աչքերը կը հանեն, բայց անիկա տեսակ մը խոտ աչքերուն կը քսէ եւ դարձեալ բոլորովին կ'առողջանայ: Մայրն ուրախացած՝ կ'առնու այն խոտէն եւ կը քսէ հերոսին աչքերուն եւ կ'առողջացընէ: Ասոր վրայ հերոսն առանց վայրկեան մ'իսկ տպասելու, կ'երթայ կը մանէ տունը, ուր իր ամուսինը փերիին հետ սեղանի վրայ կը գտնէ: Հոն երկուքն ալ կը տպաննէ, կտոր կտոր կ'ընէ եւ կը դառնայ իր մօրը:

Ինչպէս կը տեսնուի. հոս ալ ազգիկն է հերոսը սպաննել փորձողը՝ զրդուած իր ուրիշ մէկ սիրականէն, որ հերոսին հակառակորդն ըլլալուն՝ ժողովրդենէ սփորաբար փերի առնումը կը յորջորջուի: Առասպելիս մէջ կան ուրիշ դեռ շատ զարմանալի նորութիւններ, որոնք սակայն մեր ներկայ նիւթին շփերաբերելուն կը ձգեմ առ այժմ՝ ապագային, անցնելով Արգոնաւորդներու առասպելին, որուն հետ այնչափ նմանութիւն ունի մեր նախընթաց առասպելը:

Արգոնաւորդներու առասպելն Համբարի Իղիականէն եւ Ողիսականէն վերջը յունական

ամենանշանաւոր զրոյցն է, որուն զարգացման եւ նորանոր տեսագծերով (Motiv), ինչպէս նաեւ բանաստեղծական ամենանուրբ երանգներով ու զարդերով ճոխացման մասնակցած են յոյն երեսելի բանաստեղծներ ու մատենագիրներ։ Չկայ գրեթէ յոյն դիցաբանական հերոս մը, որ այս նշանաւոր արշաւանքին մէջ գործ ունեցած չլիայ, ասոնց մէջն է նոյն իսկ *Ἄργεοντος* որ ըստ յունական աւանդութեան *Երգումաւոր* գրչերու, Կողքիսէն դարձին *Հայաստան* անցած եւ հոն Հայերու նախահայրն եղած է։ Եւ հա այս առասպելին հետ՝ թերեւս մինչեւ իսկ պատճառական աղերսի մէջ է մեր հրատարակած զրոյցը։ Հայ զրոյցին ճիշէ նայինք, հերոսն ու իրեն ընկերն ոչ թէ արեւակցական, այլ աւելի սիրոյ կապերով իրարու հետ կապուած են։ Եւ յստ. հանգերձ չեմ համարձակիր քոյր եւ եղբայր յորջորջումը ընձեղ զրոյցին մէջէն՝ նկատելով յատկապէս *Երգումաւոր* գրչերու առասպելը, Վասն զի հոս ալ եղբայր եւ քոյր, այսինքն՝ *Բրիւքսոս* եւ *Էելլե* թողլով իրենց հայրենի աւանը կը մեկնին դէպ ծով։ Ուր ակեղեղնով թեւաւոր խոյ մը իրենց կը հանգիպի, որ մարդու խելք ունէր եւ կը խօսէր ու կը ծիծաղէր մարդու պէտ։ Հայուն առիւծը հաւանօրէն անով կը մեկնուի, որ հայ առասպելներն արտաքոյ կարգի մեծ յարում ունին առիւծի տեսագծին եւ ի՞նչ գիտե քանի զրոյցներ աչապէսով փոփոխութեան ենթարկուած են։ Երգ խոյը հայուն առիւծին պէս երկօրին ալ կը հրամայէ, որ հեծնեն իր վրայ,

որպէս զի զերենք ծովուն զխմացի կողմը, այսինքն
 Կողքիս (= Հայաստանի մօտ սահմանագաւառ
 մը) ցամաք հանէ, Հելլէ Հեղեագոնատար մէջ
 կ'իյնայ, խոյին վտայէն եւ կը խեղդուի, ուս-
 կից է նաեւ Նեղուցին անունը: Եւնականին այս
 փոքրիկ շեղումը համեմատաբար աննշանակ է.
 քիչ մը վերջը երկու զրոյցները զերար դարձեալ
 կը գտնեն, վասն զի խոյը Բրիքսոս ցամաք հանե-
 լեն վերջն, անոր դարձեալ կը հրամայէ, որ զինքն
 սպաննէ: Բրիքսոս կը կատարէ հրամանը, ոսկե-
 գեղմն առած Արեսի նախըւած մայրիկ մը մէջ
 կը կախէ, իսկ խոյին աստուածային մասն երկինք
 կը խորանայ:

Այսուհետեւ Արգոնաւորգներու առաս-
 պելին հերոսը կը փոխուի եւ անունն է Եւստիո:
 Անոր համար ալ շատերը¹ երկուքն ալ իրարմ
 անկախ երկու առասպելներու կրօններ կը հա-
 մարին: Սակայն այս խնդիրը մեզի համար եր-
 կրորդական նշանակութիւն ունի: Մտադրու-
 թեան արժանին այն է, որ հայը հոս ալ կարեւոր
 կէտերու մէջ շատ գեղեցիկ կերպով կը դու-
 գակցի յունականին հետ: Ստոյգ է հայը շունի
 յոյնին Արգոս նաւը, որով հերոսներն Կողքիս
 կ'երթան ոսկեգեղմը բերելու համար, իսկ
 հայն ալ կը յիշէ ծով մը, որուն երկու կողման
 լեռներն ու ժայռերը անընդհատ իրարու կը
 զարնուին: Եթէ Եթենաս գիցուհին իր աստուա-

¹ Հմտ. Pauly, Encyclopädie III. „Argonauta“,
 նաեւ Müller, Mythologie der griechischen Stämme II,
 49. 158:

ծային առանձինն սղծութեամբ յոյն հերոսները
կը փրկէ այս վտանգաւոր անգէն (— Բուփոյ),
հայուն մէջ ալ տեստաին աղջիկը (— դիցուհի)
կ'ազատէ մեր հերոսը:

Ըստ աշքի զարնող նմանութիւններ կա-
րելի է գտնել նոյնպէս երկու հերոսներուն ալ
իրենց հակառակորդներուն կողմանէ եղած վտան-
գաւոր առաջարկութիւններու պատմութեանքներու
միջեւ, որոնք երկու զրոյցներուն ալ գաղափարա-
շարքին գլխաւոր ծանրակէտը կը կազմեն: Առա-
ջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն
կեանքը մէջտեղէն բառնալ, եւ թէեւ սոյն
առաջարկութիւններն իբրեւ այսպիսի միեւնոյն
նիւթերու չեն հայիր, ըստ որում Այեաեա Բա-
ստի առջեւը կը դնէ հերկել նախ Արեւսի նու-
իրուած արտ մը հոսք շնչող երկու ահաւել
ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն
պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչ-
դեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր
առաջարկութիւններ են որ կ'ըլլան մեր հերոսին,
բայց եւ այնպէս երկուքն ալ շափով մը դար-
ձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այեաեա Բա-
ստի կու տայ վիշապի տկճաներ, որպէս զի եր-
կրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի
էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ոսկից են այս
տկճաները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը
ձգէ: Առ հասարակ մեւթ կը մնայ նաեւ խոյին
սղանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այն-
չափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն
երկնք կ'ըլլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիւքոսէն

Թանկագին գանձի պէս կը պահուի, քայք մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ։ Անհնարին չէ, որ Թաղուելու տրուած ակումները խոյին ակումներն ըլլան, այս պարագային մեր զբոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ։ Արգանաւորներուն զօրքը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Յատն իրեն եղած երեք տառաջարկութիւններն ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, ժամ զե Մետէա՝ Այեաեաի գուսարը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր տառաջարկութիւններուն զաղանիքը։ Ահա մեծ զուգակցութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զբոյցին անտառին աղջիկն էր դերով Մեաեան է, որ Մեաեային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն գժուարութիւն կը հալածէ հերոսին առջեւէն եւ ամենէն վերջն ալ Մեաեայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ։ Արայի առասպելին մէջ Շամիրամ իրեն մրցակից չունի, նոյնը կը նկատենք նաեւ Տամմուգի, Ադոնիսի եւ Ատաիսի առասպելներուն մէջ։ Սակայն ապացոյցներ կան, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի թէ այս պակասը սկզբնական չէ, այլ զարգացման յետագայ շրջաններու գործ է։

Ժողովրդական ուրիշ զօրք մըն ալ կայ որուն մասին սակայն յետոյ։

3. Շամիրամ:

Հնութիւնն եւ առ հասարակ ամբողջ անցեալը մինչեւ ՃԲԸՂ դարու 50-ական թուականներուն Շամիրամ կը նկատէր պատմական իրական անձնաւորութիւն մը իբրեւ թագուհի մը հազուադէպ իր սեռին մէջ, որ իր զարմանալի կորովովն ու առնական նկարագրովը հնութեան դրեթէ բովանդակ քաղաքակիրթ աշխարհին կը տիրէ, մեռնելէն վերջն ալ ձգելով հսկայագործ շինութիւններ եւ գեղեցեկաշէն քաղաքներ իբր յաւիտենական յիշատակ իր մեծութեան եւ արտաքոյ կարգի ձիրքերուն, որոնց շնորհիւ մինչեւ իսկ յետագայ սերնդէն կ'առաւածանայ եւ ասորաբարեւական պանթէօնին նշանաւոր դէմքերէն մէկը կը դառնայ: Այս ըմբռնումը տիրող էր տակաւին, երբ Գամբրճեան իր հռչակաւոր Տիեզերական պատմութիւնը կը գրէր: Սակայն հետզհետեւ գանուած սեպագիր արձանագրութիւններն այս ընդհանուր հաւատքն այն աստիճան խախտեցին, որ պատմաքննական շրջանակներուն առջեւ քննադուրիլ եւ յետադիմական կը համարուէր, ով որ Շամիրամի պատմականութեան վրայ կը պնդէր: Այսուհետեւ Շամիրամ նկատուեցաւ դիցուհի մը, ասորաբարեւական իշտարի հետ նոյն բոլորովն, զոր յետոյ յոյն մատենագիրներու եւեմերական ըսմապաշտութիւնը իր բնական ձգտումովն ու բերումով աստուածութեան

բարձունքէն իբր թէ իշեցընելով՝ կը մարգարէնէ եւ ասուրա-բաբելական գահին վրայ կը բազմեցընէ իբր յաջորդ Նինոսի իր ամուսնոյն եւ Նինուէի հիմնադրին, որ ոմանց համաձայն ինքնին իսկ Շամիրամէն կը սպանուի եւ ըստ ուրիշներու բնական մահուամբ կը մեռնի:

Այս ըմբռնումը մեաց մինչեւ ԺԹԸ դարու վերջերը, այն առեւեկն ապին պատմական հորիզոնը բաւականաչափ պարզուեցաւ շնորհիւ գտնուած ուրիշ երկու շատ կարեւոր արձանագրութիւններու, որոնց մէջ որոշ կը յիշուի Շամիրամ անուամբ կին մը, թագուհի Ասորեստանի, ծագմամբ բաբելացի, որ կ'ապրէր Քրիստոսէ յառաջ ԹԸ դարուն սկիզբները: Աշանաւոր պատմախոյզներ սկսան նոյն իսկ աւանդութեան Շամիրամին եւ պատմական Շամիրամին միջեւ պատճառական աղերս փնտռել եւ նաեւ հաստատել: Ասոնց մէջէն ամէնէն եռանդունն է Lehmann-Haupt "Հայաստան երբեմն եւ այսօր, գործին հեղինակը"¹:

Արձանագրութիւններուն առաջինը բաբելական Ներոյ աստուծոյն նուիրուած արձանի

¹ Armenien einst und jetzt, Leipzig 1910, Bd. I. Եւրոպայ երկու հասարակեքը առկաին անախդ եւս: — Շամիրամի մասին հմեռ. Die historische Semiramis und Herodot, Beiträge zur alten Geschichte, KLIÖ I, էջ 256-281. — Roscher, Lexikon der Mythologie, Semiramis, էջ 678-701 (Lehmann-Haupt). — Noeldicke, Die historische Semiramis und ihre Zeit, Tübingen 1910. — Maspéro, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, Vol. III, 1899, էջ 14 եւն:

մը վրայ գրուած է եւ կը սկսի այսպէս. «Ներոյ
հզօր եւ վեհափառ աստուծոյն, որդւոյն Նուգի-
մաւ (= Էւ) աստուծոյն, սիրելւոյն Բեթ տե-
րանց տէրին, անոր, որուն զօրութիւնը իրեն
նմանը չունի, առանց որուն երկինք իրեւ է որս-
չում՝ չ'ըլլար, մեծ տիրոջ եւ իր իշխողին կը
նստիլէ եւ կը կանգնէ այս արձանը Ադադներարի
Ասորեստանեայց թագաւորին կեանքին, Շա-
մուրամմաւ, պաշտօն տիկնոջ եւ իր տի-
րուհւոյն կեանքին... եւ իր (Ադադներարի)
հոգւոյն կեանքին համար, որպէս զի իրեն
որեւէ հիւանդութիւն չհանգիպէ: Ավ որ ալ ըլ-
լաս դուն յետոյ դալիքդ, փստահե՛ Ներոյի վրայ եւ
սրիշ աստուծոյ վրայ յոյսդ մի դներ:» Արկրորդ
արձանագրութիւնը յիշատակարան մըն է նախ-
րուած որչափ կ'երեւայ ինքնին իսկ Համիրամի.
«Այս է կոթող Համուրամմաւի պաշտօն
Տիկնոջ, Սամի-Ադադի. տիեզերքի եւ Ասորես-
տանի թագաւորին, մօրը Ադադներարի, տիե-
զերքի եւ Ասորեստանի թագաւորին, Սաղմանա-
սարի աշխարհքիս շորս կողմերու թագաւորին:»

Արեւմտեան այս արձանագրութիւններուն հա-
մանայն Համուրամմաւ Սաղմանասար Գ. ի որդ-
ւոյն Սամի-Ադադի կ'ինն էր եւ մայր Ադադ-
ներարի Գ. ին, որուն հայրը թագաւորած է
826—811: «Ասորեստանեան պաշտօնական
փաւերագրութիւններու մէջ կ'ին մարգաւ մը
յիշատակութիւնը արտաքոյ կարգի բան մըն
է: Կ'ըսէ իրաւամբ Նեման-Հաուպա¹, եւ այս

¹ Roseher, Semiramis, էջ 681.

պարագան արդէն ըստ ինքեան բաւական է ցուցնելու համար թէ Համարամմատ նոյն ժամանակուան հրապարակական կեանքին մէջ ազդեցիկ դեր մը խաղացած ըլլալու է։ Համարամմատի այս բարձր դիրքը աւելի երեւան կու գայ, եթէ նկատենք նաեւ այն պարագան, որ արքունիքի Տիկին՝ այսինքն տիրուհի եւ իշխող, կ'անունուի ոչ միայն իր ամուսնոյն, այլ եւ որդւոյն դահսկարութեան ժամանակ. վերջինս՝ ինչպէս արձանագրութենէն ալ կը տեսնուի, արդէն իսկ որոշ կերպով «իմ տիրուհիս, կը յորջորջեղինքը, եւ որովհետեւ կասկած չկայ, որ Համարամմատ Համիրամի ասորեստանեան ձեռն է, զարմանալի չէ, որ բազմաթիւ գիտնականներ աւանդութեան Համիրամին հետ նոյնացընեն այս ասորեստանեան հզօր թագուհին, երկուքին նոյնացուցման մեծագէտ կը նպատակ նաեւ հետեւեալ պարագան. աւանդութեան համաձայն Համիրամ նաեւ Բաբելոնի թագուհի է, ուրիշ խօսքով Բաբելոնցի է, նոյնը կը հաստատեն նաեւ սեպագիր արձանագրութիւնները եւ այսպէս. Բաբելոնի Մարգուկդ-Բաղաս-իգրի եւ Բաու-աս-իասին թագաւորները գրգռուելով Ասորեստանցիներուն դէմ, Պամիր-Ագադ երկուքին վրայ ալ պատերազմի կ'երկէ եւ վերջինը՝ ուրիշ բազմաթիւ իշխաններու եւ ազնուականներու հետ ի միասին մինչեւ անգամ գերի կը ընեն. ասոնց մէջն էր նաեւ Համարամմատ արքայադուստրը, զոր իրեն կնութեան կ'առնու եւ այսպէս Բաբելոնի թագաւոր

բութիւնը Ասորեստանի հետ կը միացընէ: Բարեկացիները սիրաշահելու համար սկսաւ զօհել Բարեկանի աստուածներուն թերեւս գրգռած ինքնին իսկ Շամիրամէն: Նոյնը կ'ընէ նաեւ իր որդին Ադադնիրարի, որ բարեացական քաղաքականութեան մէջ աւելի յառաջ երթալով՝ հօրը բռնած գերիները բոլորն ալ դարձեալ ազատ կ'արձակէ եւ կ'աշխատի ամէն գնով Բարեկացիները Ասորեստանի հետ հաշտեցընել:

Այն ատեն միայն թերեւս դժուարին ըլլար Շամուրամմատ Շամիրամի հետ նոյնացընել, երբ ցուցուէր թէ Բրիտանի շատ յառաջ համեմուն ուրիշ աւելի նշանաւոր թագուհի մը կամ գէթ գիցուհի մը գոյութիւն ուներ: Արդ ասանցմէ եւ ոչ մէկը այսօր ծանրօրէն խնդրոյնիւթ կրնայ ըլլալ: Սառլգ է Գէիր-էլ-Բալա (Deir-el-Qala'a) գտնուած յունարէն եւ լատիներէն երկրեզուեան արձանագրութեան մը մէջ Սիմիա անուամբ գիցուհի մը կը յիշուի, զոր S. Ronzevalle¹ կը բաղձայ Շամիրամի հետ նոյնացընել, սակայն ինչպէս շատ լաւ կը դիտէ արեւելեան խնդիրներով զբաղող հանրածանօթ թերթ մը², Շամիրամ ծագած է բարեկական Սամուրամմատէն, որ հաւասար է ասորեստանեան Շամուրամմատին: Հետեւաբար եթէ մինչեւ անգամ Սիմիա, որուն ասորական ձեւն է

¹ Revue Archéol. 1903, II, p. 38-44.

² Altorientalische Literaturzeitung 1903, № 479.

ⲛⲉⲛⲓⲛⲁⲕⲁⲛⲏⲛ քլալու է ⲛⲟⲩⲁⲛ¹,
 Համիրամի Սամու- նախարմատին հետ ներքին
 ազերսի մէջ քլայ, անկից տակաւին երկուքին
 նայնութիւնը չի հեռեւիր:

Սեպագիր արձանագրութիւններն Համի-
 րամի մասին աւելի քան մը չհաղորդելով՝ պատ-
 մախոյրները ստիպուած են աւանդութեան եւ ժո-
 ղովրդական առասպելներու դիմել, զորոնք իրեն
 պատմական աղբիւր գործածելու համար ի հար-
 կէ մեծ զգուշութիւն հարկաւոր է: Բարեբախ-
 տաբար ներկայ ուսումնասիրութեանս բերմամբ
 մենք հիմայ այս հոգերէն շափով մը աղաա ենք,
 անոր համար սիրով եւ յոժարութեամբ կը
 մերձենամ առասպելախառն եւ դիւցախառն
 Համիրամին, որ իր գերազգեցիկ գեմքովն ոչ
 միայն բազմաթիւ առասպելներ եւ աստու-
 ծութիւններ ձուլած միացուցած է իրեն հետ,
 այլ եւ զբաղցուցած է իբնով գրեթէ բոլոր հին
 պատմագիրները, որոնք իր քաջագործութիւն-
 ներէն այնչափ գրաւուած էին, որ եապկա թերի
 պիտի համարէին իրենց գործքերը, եթէ գեթ
 քանի մը տողով շփշատակէին անոր կեանքն ու
 գործունէութիւնը²: Հոս պիտի սգաւախմ աւելի
 Դիոգոր Սիկիլիացիէն, որ մեզի հասած բոլոր

¹ Հմմտ. AGOZ, 678:

² Diod. Sic. II, 4. «Որովհետեւ համազուած ենք,
 կ'ըսէ յոյն մատենագիրը, որ Համիրամ բոլոր կանանց մէջն
 ամենէն նշանաւորն է, անկարելի է որ քան մը չգրենք անոր
 մասին, մանաւանդ եթէ նկատենք որ ամենախոնարհ փնտլե-
 պնչափ փառքի զազաթեանէնուր հասաւ...»

մատենագիրներուն մէջէն ամենէն մանրամասն գրողն է այս մասին եւ նախընտրելի է ինծի առաւելապէս անոր համար որ իր գլխաւոր աղբիւրն եղած է Վսեստաս, նշանաւոր յոյն պատմագիրը, որ ժողովրդական զբոյցներու նախասիրութիւն առաջ իր հանրածանօթ քերականութի հարկէ աւելի ժառանգելի է եւ մաադրութեան արժանի գիցարանութեամբ պարագայի մը համար:

Համիրամ դուտարն է Դերկեսոյ ասորի գիցուհւոյն, որ ընկեցիկ կ'ընէ զինքը անապատին մէջ, ուր աղանձները զինքը կաթոյժ եւ պանիրոյժ կը սնուցանեն: Յետոյ Սիմաս անունով հովիւ մը զինքը գտնելոյժ, կը տանի իր տունը եւ կը կրթէ: Համիրամ ամենլոյժ հասակաւ եւ գեղեցկութեամբ կ'ամուսնանայ Աննայի՝ Ղինոսի խորհրդականին հետ, որմէ երկու զաւակ՝ Հիւպատէն եւ Հիւգատպէն կը ծնանի: Մասնակից կ'ըլլայ Ղինոսի բակտրիական արշաւներն, որուն միջոցին իր ցուցուցած աննական քաջութեամբն ու առան իմաստուն խորհուրդներովը Ղինոսի սիրտը կը գրաւէ, որ զայն կնութեան կը պահանջէ: Ղինոս սակէ յառաջ արշաւանք մըն ալ ըրած էր Հայաստանի Բարդանէս թագաւորին դէմ եւ զայն դաշնակից եւ հարկատու ըրած¹: Անեւս Համիրամի ամուսինը Ղինոսի պահանջքին վրայ՝ յառահատութենէն իրք զինքը կը կտնէ, որով Համիրամ կ'ըլլայ կին Ղինոսի, ուսկից կը

¹ Diod. II, 1.

Յնանի Նինիաս: Ար մասնակցի նաեւ Նինիասի ընդ-
դէմ Մարաց արշաւանքին եւ անոր մահունէն
վերջը իբրեւ միահեծան թագուհի կը կանգնէ
շիրիմ մը անոր գերեզմանին վրայ եւ կոթողա-
յին կամուրջ մը նստաւի վրայ. ինչպէս նաեւ
շքեղ տաճար մը Բելի նուիրում: Ար շինէ
վերջապէս արքունական մեծ պաղատայ մը եւ
հսկայ ջրմուղ մը: Միւս կողմանէ սակայն յայրատ
էր եւ շուայտութեան տալով ինք զինքն ետեւէ
կ'ըլլայ շատ մը սիրականներու, զորոնք յետոյ
ամեն ալ կը սպաննէ: Ամենէն վերջին գործը
կ'ըլլայ Հնդկներու դէմ արշաւանքը, որ շատ
անյաջող ելք կ'ունենայ, իսկ ինքը յետոյ կամ
կը սպաննուի եւ կամ աղաւնոյ կը փոխուի¹:

Բազմապիսի գծերով նկարում պատկեր
մըն է հոս մեզի ընծայուածը, որուն մեջ դիցա-
բանական ու մարդկայինը, առասպելականն ու
պատմականը այնպէս գեղեցիկ կերպով իրարու
հետ միացած են: Գերկեանոյ ասորական Աթուր-
կատիս դիցուհին է, որ փրկեցեան Աստարտի
եւ ասորաբարբելական Իշտարի կը համապա-
տասխանէ: Նոյն մայր դիցուհին է, արգասա-
ւորութեան եւ սիրոյ դիցուհին, պաշտմով
թէեւ յայրատ, անբարոյական, բայց իր ազգեցու-
թիւնը կը տարածէր բոլոր Սեմական ազգերու
եւ առ հասարակ ամբողջ յառաջակողմեան Ասիոյ
վրայ: Իրեն նկարագրական յատկութիւններուն
մէկն ալ էր ըլլալ պատերազմի դիցուհի բանին

¹ Diod. Sic. II, 3-20. Հմեռ. Նաեւ Հերոդոտոս
I, 184. III, 155. Ըստ Եսթրոս, Adv. gentes I, 5 եւն.

ամենաճիշդ առումով: Նուիրական կենդանիներն էին աղաւնին եւ ձուկը. ինքն իսկ շատ անգամ աղաւնոյ կամ ձկան կերպարանքի տակ կը պաշտուէր¹: Նոյն նկարագիրն ունի նաեւ իր գուտարը Շամիրամ. մանաւանդ թէ գուտարը քիչ ատենէն մայրը գլեց, այնպէս որ Քրիստոսէ յառաջ դժժ դարուն Շամիրամ էր մեհեաններու հրապարակը բռնողը ձուլելով իրեն հետ մայրն ալ, նմանատիպն ալ իր ձգիչ եւ շափով մը նաեւ ամենապարփակ նկարագրով:

Միջարանական երեւոյթ մըն է եղածը եւ ամենաստորական երեւոյթ: Աստուածներու ինչպէս նաեւ ասասպելականն որ եւ է դէմքերու իրարու հետ ձուլումը կը պատրաստուի ստորաբար մին միւսին որդին կամ դուստրը հաշակելով: Միեւնոյն յառաջատու թենէ անշած է նաեւ Մարգուկ՝ Բաբելոնի աստուածը, որ յետոյ Սեմական գերագոյն աստուածոյն Բէլի հետ միացաւ. Թագղութ-բաղասը Ա. զայն տակաւին կ'անուանէ «Բէլ որդի Բէլի», այսինքն յառաջուան Բէլին: Ի հարկէ անգրագարն միտքն ալ այս կէտին մէջ որոշ գեր մը խաղացած է, սակայն աւելի դիցարանող երեւակայութիւնն է, որ զինքը շրջապատող դիցարանական բաղմապիտի երեւոյթները կը ջանայ պատճառական սղակներու շղթայի մը վերածելու, անով կրօնական-աշխարհայեցական դիւրրմը բռնելի միութեան մը գալու համար: Մեր

¹ Հմեւ. կրօնի ծագումը եւ դիցարանութիւն (Ազգ. Մանգ. 23) 1920, հէջ 233-235.

խնդրոյն մէջ յառաջադասութիւնը դիւրընցած է մասնաւորապէս անձի որ ասուրա-բարեխական ըմբռնման համաձայն թագաւորները՝ ուրեմն նաեւ Համիրամ իբրեւ թագուհի, աստուածազգի են եւ սերած են մայր դիցունիէն = Իշտարէն: Բազմաթիւ արձանագրութիւններու մէջ թագաւորները յայտնապէս պատգամ կ'արձակեն թէ ծնած ըլլան Նին Արսագի կամքը՝, որ ինչպէս յայտնի է, Իշտարի ուրիշ մէկ անունն է: Անոր համար ալ ասուրա-բարեխական թագաւորները տեսանելի աստուածներ էին կարծես, զոտուած՝ կենաց եւ մահու, բացարձակ իշխանութեամբ. սրէնքը՝ իրենց կամքն էր եւ կոյր հնազանդութիւնը՝ թագաւորական գերագոյն պատգամը:

Մտադրութեան արժանի է նաեւ Քննէսի անձնաւորութիւնը, որ ըստ առասպելին Համիրամի առաջին ամուսինն էր: Քննէսի նախնական ձեւն էր Ռաննէս, որ կը համապատասխանէ Լուսամերական-բարեխական ամենահին աստուծոյն Լուս ջրոյ Աստուած էր, ինչպէս նաեւ Իշտար-Համիրամ, անոր համար ալ ձկան կերպարանքով կը ներկայացուէր: Ինքն էր իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը, ինչպէս մարդկան զգոնութիւնն եւ արդարութիւնն սորվեցընողը: Ահա ասկից է, որ Էա իր երբեմնի բարձր գիրքն կորսնցնելով հանդերձ առասպելական Նինուսի խորհրդական կ'ըլլայ եւ Համիրամի ալ

ամուսինը: Համիրամի պատճառաւ Նինոսի եւ
 Պննէսի միջեւ եղած սիրոյ պայքարին շատ նման
 է Գիւգէս Վիգացիներու թագաւորին մասին
 պատմեաւոր: Ըստ Հերոդոտոսի (I. 8) Գիւգէս կը
 համոզեն, որ Վիգացիներու Կանգաւլէս թա-
 գաւորին կինը ծածուկէն զննէ. Գիւգէս ահամայ
 կը հնազանդի, քայց թագուհին զինքը տեսնելով
 կ'որոշէ զրէմն առնուլ. կամ թագաւորը կը
 սպաննեն, կ'ըսէ, եւ ինծի հետ կ'ամուսնանաս
 եւ կամ ես զքեզ կը սպաննեմ: Գիւգէս առա-
 ջինը յանձն կ'առնու եւ կ'ըլլայ թագաւորական
 ցեղի մը նախահայրը: Աւելի պայծառ է ուրիշ
 տարրերակ մը, որուն համաձայն Գիւգէս սպան-
 նելով Վիգացիներուն Յագիատտէս թագաւորը,
 կնութեան կ'առնու անոր հարսնացուն: Իսկ ըստ
 Պղատոնի¹ Գիւգէս հովիւ ըլլաւ մը արկածախորն-
 դրութիւններէ յետոյ կը շահի թագուհւոյն սէրը
 եւ թագաւորը կը սպաննէ: Արդէն իսկ ուրիշ
 ազդիւրներու նայելով² Համիրամ ալ նենգու-
 թեամբ կը սպաննէ Նինոս եւ ուրիշ շատ մը
 սիրականներ³, իրրեւ հաւատարիմ յաջորդ
 Նշգարի, որ իրաւամբ ապերախտ դիցուհի
 կ'անուանուի:

Մինչեւ հիմայ ըսուածներէն կը տեսնուի, որ
 ըստ ինքեան աւելի պատմականն է դիցաբանակա-
 նին հետ ձուլուողը եւ ոչ թէ հակառակէն. հե-

¹ Politeia II, 362.

² Nicol. Damasc. Fragmenta H. Gr. III, 343. —
 Aelian (Plin. n. 4, 35, 10):

³ OLZ, 1910, էջ 345.

սեւարար մեր խնդրոյն գալով՝ զիցարանական իշ-
 քարն է, որ Համիրամի կեանքէն պատմական գծեր
 կը ստանայ իր նկարագրին վրայ, եւ ասոնցմէ մէկն
 ալ՝ ինչպէս կ'ենթադրուի՝ Համիրամ անունն է։
 Վասն զի աստուածականին բարձրացողը եւ
 անոր հետ ձուլուողը Համիրամ է եւ ոչ թէ
 իշգար։ Ասոր փայլուն օրինակ մըն ալ վրական
 աւանդութիւնը կ'ընծայէ մեզի։ Հոս հրապարա-
 կաւ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ վիեննական
 Համալսարանի ուսուցիչ Դոկտ. Քրայհշթայների,
 որ հաճեցաւ ինձի տրամագրել իր վրական աղ-
 բիւրներէ քաղած առաապելներու ձիւ հաւա-
 քածուն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուի, որ վրաց
 Թամարա նշանաւոր թագուհին ալ ժողո-
 վերդական զրոյցներու մէջ կը նայնացուի հե-
 թանոսական զիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսա-
 գծերէն (Motiv) դատելով՝ զարմանալի է, որ
 գրեթէ ասրերութիւն չունի իշգարէն։ Այս-
 պէս թերեք գանուող Թամարա ըստած գղեա-
 կին մասին աւանդութեան մը մէջ՝ կը պատմուի,
 որ հոն Թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի
 մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արգէն կը սպաննէ։
 Արիշ ասրերակի մը համաձայն Թամարա Գորի
 բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ
 մը, որ զինքը կը սիրէր¹։ Թամարա ալ կը շինէ
 քաղաքներ, կամուրջներ, զղեակներ եւ վանքեր։
 Աւելի հետաքրքրական է սվանական բանաստեղ-

¹ Khachanow, պատմ. վրական մասնագրութեան
 (առ.ս.), էջ. 61—63։

ծուխին մը¹, ուր Թամարա կը նկարագրուի իրրեւ ձիւ միայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ուր է քողք, ուր է կոշիկդ, ուր գգեստներդ: Իշդար ալ Ցամաւազ ազատելու համար սանդարամեա երթալու միջոցին ամեն նոր հանդիպած կայանին գգեստ մը պիտի հանէր, արնայէս որ սանդարամեաի գիցուհւոյն առջեւ կ'երէ բոլորովին մերկ: Քողք մամաւորայէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի Իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած միճակի մէջ², եւ իրրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը փոխելէր: Մամաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր Իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Բաննովիիս Գ.ին ղրկեց զինքը առողջացընելու համար³: Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ գիցարանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական զրոյցէ մը, որուն մէջ Պարսի բական Զենորիս թագուհին յայտնարկելովնացուած է Իշդար-Շամիրամի հետ⁴: Այս գեղք չէ կարելի նոյնը ըսել նաեւ մեր Ստեփե-

¹ Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, X, 1, էջ. 95-96, XXXV, 1, 185-186 հ.հ.

² DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell-Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

³ Kundtzen, El-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

⁴ Winckler, Himmels- und Weltenbild des-Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ. 47.

Նիկի մասին: Չեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակաբերելու գրգռած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

Մէկ կողմ թողուլ ուրիշ կարգ մը խնդիրներ, որոնք կրնան դեռ Համիրամի կամ Իշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Համիրամ ըստ ազգային աղբիւրներու:

Այս աղբիւրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամենուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Համիրամ իրրեւ առասպելական դէմք շատ գերազնիս դիրքի մը արժանացած է թէ հայ մատենագրութեան եւ թէ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին Ասսպուրականի հովիտներն ու հայ ծովուն գեղաձիծաղ ամերն, եւ մատով իսկ կը ցուցնէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Համիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթին հետ ծծած ըլլային, այնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրօրէն վկայուած եւ ժողովրդագիտօրէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Ինչիրը սակայն էտպէս կը փոխուի, երբ Համիրամի հայ առասպելին տինաղբիւրն որոնելու ելլենք. քանի որ ազգային հայեացքներու վրայ պատուաւատուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն

կրնար գոհանալ, պէտք է բարձուին եւ զատուին առաւելին այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մարին կռւնով դարբնուած եւ խեղականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն այն ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի միայն տեղի ունեցած զարգացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մասնանի ընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բարեչական Շամիրամին առաջին անգամ՝ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի դեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարգացած է։ Այս փշուտ եւ դժուարին գործին ձեռնարկողն, ի հարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը գտնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաշարժապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արտատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանողական։ Առաջնոյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Սալաթեանց, երկրորդինը Մ. Արեղեան։

Խալաթեանցի համաձայն՝ Շամիրամի եւ Արայի առաւելը արուեստական է բոլորովին եւ յարկնուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն։ Այս աղբիւրներն են Յ. Գիրք, Գիողոր Սիկիլիային, Կղեմէս Աղեքսանդրացին, Եղբիկ եւ Փաւստոս Այս տեսութիւնը այսօր հինգած է եւ

անընդունելի: Յաւալի է, որ Հանգուցեալ ա-
նուանի Ասուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստու-
գիւ անգին ծառայութիւն մատուցած է Հայ
պատմաբնութեան եւ բանասիրութեան, ինքորոյ
նիւթ եղող գրքին մէջ սխալ սխալի վրայ բար-
դած եւ Խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ
Համարած է Արայի զրոյցին հետ նաեւ Հայկայ
եւ ուրիշ բաղմամբիւ առասպելներ, որոնք՝ կաս-
կած չկայ, որ ժողովրդական ծագում՝ ունին եւ
որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են
եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած
ապրանքներ: Միւս կողմանէ սակայն Խաչա-
թեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի
կողմը. եթէ Խորենացւոյ աղբիւրներու նկատ-
մամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը
անբաժող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ
զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ
կ'արդարացընեն Հանգուցեալին կասկածները
ցուցընելով Խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր
իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Այն գնահատականը տալուած է առ
Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ
հակառակորդը՝ Մ. Արեղեան, որուն տեսու-
թիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը
չունի Էմինի կարծիքէն¹: Ըստ Էմինի Խորենացին
իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քա-
ղած է ժողովրդական երգերէ եւ զրոյցներէ, ոչ

¹ Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վեպերը. Թրգմ.-
Գր. Խաչատեանց, Թիֆլիս 1885:

Թէ Մար Արքայուն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ խորենացոյ կեղծիք է: Արեղեան ալ անոնց ժողովրդական երգերէ եւ զրոյթներէ քաղուած ըլլալը կը հաստատէ, այն տարրերութեամբ, որ միանգամայն կը յայտարարէ թէ ուր որ խորենացին գրաւոր աղբիւրի տկնարկութիւն կ'ընեն, հաւատալու է հոն իրեն. եւ որովհետեւ խորենացոյ գլխաւոր աղբիւրն իր ըսածին համաձայն Մար Արքայուն, Արեղեան այս պարագային բնականաբար պիտի ընդունի անոր գոյութիւնը, թէեւ մեզի անիմանալի պատճառներով անոր անձն բնորոշելէ խոյս կու տայ կամ այս մասին աւելի մանրամասնութեան չ'ուզեր իջնալ,՝ որովհետեւ հարկ կը լինէր շատ հեռուն երթալ եւ ձեռք առնել մի բազմակնճիւ խնդիր՝ Մար Արքայուն Անանունի խնդիրը¹: Իմ կարծիքովս Արեղեան "շատ հեռուն" բնաւ չէր երթար, այլ իր աշխատութեան հայտը շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատութիւնը կարգացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը ղգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ տիրող գաղափարն ու նպատակը: Արեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ խորենացոյ մատենագրական արժէքն առաւելապէս անոր աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առասպելականը պատմականէն զանազանել ցուցնելու:

Համար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած "Ղէզք
 Հնոյն Հայաստանի", իրապէս ժողովրդական է,
 եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական
 կտրկատանք մը: Եւ յս տեսակէտով Երեղեան
 շնորհաւորելի է իր ուշադրաւ համեմատութիւն-
 ներուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն
 գիտութեան որ օրէնքները թոյլ կու տան Երե-
 ղեանի բան մը Խորենացւոյ քով կամ պատմա-
 կան կամ առասպելական, կամ Մար Արաօէն
 եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ զրոյցներէ
 առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ
 լուծուած Խորենացւոյ արժանահաւատութեան
 եւ փաստահիշութեան ամենակարեւոր հարցը,
 եր միակ կուտանը պատմութեանքներն ինքնին եւ
 համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն
 շատ անբաւական են Երեղեանի ծրագրած հսկայ
 գործը յաջողութեամբ զլուխ հանելու հա-
 մար: Հեռեւութիւնն ինչ կ'ըլլայ. Երեղեան
 միամտօրէն կը հաւատայ Խորենացւոյ ըսած-
 ներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ այն
 առին եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածե-
 լու էր մանաւանդ անոնց ճշմարտութեան վրայ:
 Եր գիրքը լեցուն է այսպիսի անճշտութիւն-
 ներով:

Խօսքս մասնաւորելով Էամիրամի վրայ՝
 Երեղեան Մար Արաօէն առնուած կը հռչակէ
 Խորենացւոյ Էամիրամի մահուան մասին պատ-
 մածները, իսկ ժողովրդական զրոյցներ Ղանի
 հետ թիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւն-
 ները, Ղանի "քաղաք Էամիրամայ", անունը եւ

որիչ կարգ մը մանրամասնութիւններ¹։ Արեւելեան աւելի յառաջ կ'երթայ. ժողովրդական գրոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական « յիշողութիւն », են եղեր մինչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեականեան թագաւորական տեւ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական² ծագում ունենալը։ Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի ընելու։ Արեւելեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատար խորենացւոյ՝ հոս նաեւ թուրքահայ Արծրունւոյ արժանահաւատութեան, այն ասան իր գրքին « րժէքն անհամեմատ աւելի կը բարձրանար եւ ինքը պէտքն անգամ պիտի չզգար բռնն եւ խիստ լեզուի՝ ցրելու համար խաղաթեանցի տեսութիւնները, որոնց մեծ մասին անճիշտ ըլլալուն՝ եւ ալ իմ համեստ շափուքս իրեն համամիտ եմ։ Կս ալ կ'ընդունիմ, որ Շափրամի առասպելը Հայաստանի հարաւային նահանգներու մէջ ընակող տեղացի Ասորիներուն աղգեցութեամբ թերեւս մուտ գտած ըլլայ մեր մէջ եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը³։ Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շափրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ աղգուած Կեսերէսուէն, Ափրիկա-

¹ ԱՊ, էջ 512—520։

² Այս մասին իմ վերապահութիւններս տես « Հանդէս », 1922, էջ 234։

նստէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նոյն-
պէս իրենց կարգին Հերոգոտոսէն, Գիւղոր Սի-
կիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տե-
սածք, Գիւղոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Համիրամի
ամուսնոյն Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք
մըն ալ կը յիշէ¹, որ հաւանօրէն հեռուօր ար-
նագանգն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանք-
ներուն, որոնք զարմանալի զուգադիպութեամբ
տեղի ունեցած են պատմական Համիրամի աստե-
ները, այսինքն Ասորեստիրրադի, քայց մանաւանդ
անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Հա-
միրամի ամուսնոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն
առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իջնէր ոչ
թէ Բարդանէս, ինչպէս Գիւղոր կ'աւանդէ, այլ
Արամիա, Աւրարատցիներու թագաւորը, որ իր
հարստար քաղաքականութեամբը նոյն աստեղուան
Հայաստանի թուր արբայիկները իրարու հեռ-
միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց
Ասորեստանցիներու գէմ: Ինքը պարտուելով՝
յաջողութեան դարնին մնաց իր յաջորդներուն,
որոնք Աւրարատական պետութիւնը կամաց կամաց
պատկառելի քարձրութեան մը հասցուցին եւ
այն՝ Ասորեստանցիներու վնասով:

Կ'անցնեմ հոս համառօտիւ շօշափելու
Համիրամի մասին եղած հայժողովրդական նորա-
դոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց
ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին
նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առա-

¹ ԸՅԴ. Diog. II, 1.

ղին տեղը կը գրաւէ՝ սուրբ թանիրի՝ առասպելը¹։ զոր յիշած է նաեւ Արեղեան²։ Իբր գորաւոր ապացոյց ի նպատակ Ըամիրամի հայ առասպելին գոյութեան։ Այս թանիր ըսուածը Վեղք գիւղին մասերը կը գտնուի եւ շրջորի նման աղբիւր մըն է, որուն մէջ ձկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւատքին որուն որ երեւնայ, անոր բաղձացածը կը կտտարուի³։ Խաղաթեանց անգամ կը նանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած քեկոր մը Նշդար-Ըամիրամի առասպելին⁴։ Ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովրդական զրոյց մըն է եւ որչափ ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի։ Ասոր մէկ տարբերակն ալ Նաւասարդեանց⁵ հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ոչ Վեղքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղւոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմականքն ալ քիչ մը կը տարբերի Արուսեան տեանցի տարբերակէն։ Այսպէս ձկան փոխուող երեցկիներ, երբ նստած թանիր շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու ապ

1 Արուսեանեանց. Գրոց ԲԵՐԳ, էջ 53—54։

2 ԱՆԳ, էջ 538—539։

3 Այս մասին տես նաեւ իմ «Արանի Ծագումը եւ դիցարանութիւն», էջ 234—235։

4 ԱՐՄ. ԾՈՌՈՒՆ, էջ 150։

5 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Ե. ԹԻՖԼԻՍ 1891, էջ 39—41։

կերակուր կ'ուզէ, կու տայ. գինի կ'ուզէ, կու տայ.
(Գրոց քրոց 53). մինչդեռ ըստ Նաւասարդեանցի
երէցկիմը հաց կու տայ, աղքատը շառնուր այլ
"պաշ կ'ուզէ": Նոյնպէս ըստ Արուանձաեանցի
համբոյրին վրայ կը հասնի երէցը եւ կիմը՝ վախէն
ինք զինք թոնիր կը նետէ: Նաւասարդեանի քով
երէցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ
եւ կիմը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ
ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն Թովմաս Արծրունւոյ
քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ
դժբախտաբար խանդարուած է եւ թէեւ Ք.
Պատկանեան եւ Արեղեան զայն վերակազմելու
փորձեր կ'ընեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախ-
նականը չէ մեղի ընծայուածը: Ամէն պարագայի
մէջ խնդիրը Աբայի յարութիւն առնելու վրայ է
եւ Արեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնրի
առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Ահա
խնդրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ զաշիկ
արարեալ յայնկոյս քան զԱւանդոսպ ի տեղւոջն՝
արձանաշար քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի
երկուց բլրակաց, որ հայի յերիվարաց արկման
դաշտն, ի վերայ Լեզուոյ գեաւղջն, որ զօրացն
գեղեցիկ առասպելաքանենն սպիանած վեր-
այն սպաննելոցն ի մանկանցն Շամիրա-
մայ¹: Պատկանեան (անդ) եւ Ն. Բիւզանդացի
"որ զօրացն գեղեցիկ", կ'ընթեոնուն "ուր
զԱբայն գեղեցիկ": Իսկ "սպիանած վերայն

1 Թ. Արծրունի. Պետերբուրգ 1887. էջ 215:

սպանելոցն, Երեղեան կը սրբադրէ «սպանալ
վիրացն սպանելոյն»¹, որով կը ստանանք, «ուր
զԵրայն գեղեցիկ առասպելաբանեն սպանալ վի-
րացն սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ»։ Ինչ-
պէս կը տեսնուի նաեւ այս սրբադրութեամբ նա-
խադասութիւնը կող եւ մութ կը մնայ տակաւին։

Ինչպէս Թովմաս Երծրունին, նոյնպէս
Սրաւնձտեանց, Հ. Ն. Սարգիսեան² եւ առ հա-
սարակ Ղանի այժմեան հայութիւնը Վեդքաններ
լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անով Երայի
նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն։
Որչափ կ'երեւայ Երեղեան ալ այս մեկնութեան
կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի
ժողովրդական ըսուած լեզուագիտութեամբ,
որուն առանձնապառակ ձգտումներէն մէկն ալ
բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն
ակնկալած եզրակացութիւններու մղուիլն է։ Ի
հարկէ ուրիշ է անուանս մեկնութիւնը եւ ուրիշ
տեղոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդու-
թիւնները, միշտ կասկածելի ըլլալէն տակաւին
միւսներուն երեւակալական ըլլալը չի հետեւիր։
Հետեւաբար խաբսթեանց հոս ալ իր ծայրայեղ
սկեպտականութեան կը հետեւի, երբ կը յայ-
տարարէ թէ Երայի (ըստ իրեն խորենացոյ կող-
մանէ յերիւրուած) աւանդութիւնը Թովմաս
Երծրունին է առաջին անգամ Վեդքի հետ աղեր-
սի մէջ գնողը։ Բերնէ բերան շրջող առասպել-

¹ Առ. Ել. 530։

² Տեղագրութիւնը, Եջ. 264—265։

Ներք՝ անգամ մը, որ պատմական զոյն կը
ստանան, իրենց բնական ընթացքով մշտ որոշ
տեղւոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բա-
ւական է երբեմն նաեւ պարզ պարագայ մը կամ
պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է
նմանութի Ն: Ասիկա հայ առասպելագիտութեան
մէջ կարծուածին չափ ալ արատաւոր երեւոյթ
մը չէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող
բոյս մը: Անշուշտ անգրագարձող, խորհող եւ
մատենագրող միտքն ալ շատ անգամ իր որոշ
դերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու
մէջ եւ այս տեսակետով թերեւս կարելի ըլլար
քաւմաս Արծրունւոյ վրայ կապածիլ, սակայն
ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրա-
ւունք չունինք լոկ մակարերութիւններու վրայ
յեցած մատենագրի մը անունն արատաւորելու:

Անգրի զօրացեն զատ. կայ նաեւ Արտա-
մուտի զրոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլո-
րովին ինքնուրոյն տեսագծերովն ու բովանդա-
կութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Համիրամի
առասպելին վերակազմութեան համար: Զրոյցը
հրատարակած է առաջին անգամ Է. Ն. Սար-
գիսեան¹, որ յայտարարելէն վերջը թէ իր
պատմիչքը խորենացւոյ ~ Ալունք Համիրամայ ի
ծով ~ խոսքին մողոփրզական բացատրութիւնն է,
այսպէս կը շարունակէ: Արտուի թէ Համիրամ
թագուհին անգամ մը Աստապուրականի մէջ
չըջագայած ժամանակ կը տեսնէ, որ մանուկներ

¹ Ցեղագրութիւնք ի Պարս. եւ ի Մեծ Հայս. Արեւե-
տիկ 1884:

ուչումներ գտած՝ կը զննեն զանոնք։ Համիրամ ուչումներուն պատուականութիւնը ճանշնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցընելու համար։ Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գողնայ սր մը ուչումները եւ կը փախչի, որուն վրայ Համիրամ սաստիկ քարկացած՝ շուտով պարսատիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մաղերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մաղերն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արամեանի քով փութի մը մէջ կ'էնտայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցընէ տեղւոյն ժողովարդը։ Իսկ ծերը գողցած ուչումները կը տանի կը նետէ Վանայ ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Համիրամի շարութիւններէն։

Զրոյցիս՝ գեթ էական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբիւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարրերակ մը հրատարակուած Քիւզանդիանի մէջ¹։ Զրոյցը Համիրամի տեղ ունի Շահ-մարան եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմ տարրեր մասերէ կը բաղկանայ։ Վասն զի առաջին մասին մէջ զրոյցի նիւթ եղողը վիշապ մըն է, որ անգամ մը Աժդահար եւ անգամ մըն ալ Շահ-Մարան կ'անուանուի։ Արդ

¹ Քիւզանդիան 1906, Թիւ 289 հ. 1000։

յայտնի է թէ մայր պարսկերէն ո՞վ կը նշանակէ, հետեւաբար Շահմարան այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր «ձերու պետ» = վիշապ «ձ. միեւնոյն իմաստն ունի նաեւ Աժդահար (պարսկ. աժդահա): Եկներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազգեցութիւնը: Զբոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարհուրելի միաս կը հասցընէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կրէր, այնպէս որ քիչ ատենէն գիւղը կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Եսկէ վերջը զբոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ, եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պատաւ կին մը աղջիկ մ'ունի եղեր, որ իրեն պէս մոզութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ որ զինքը կնութեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտռէ նաեւ ճշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշրէ, եւ ի՞նչ տեսնէ. ոսկրին ամեն մէկ փշրանքէն բոցափառ կայծեր կ'երբն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէնակը տակաւին կը փողփողէր: Կարթննայ եւ հոն Շահ-

մարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգինը քարը, զոր մաքրելու համար շփելու ժամանակ յանկարծ խարշիկ մը երեւնալով կ'ըսէ իրեն. խնդրէ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Ան զեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, ախտեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղւոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւր ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ եւ շորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգինը քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արաամեաի մէջ պատանեակ մը կար, որ գիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ զեղեցիկ: Հաճմարան ասիկա լսելով խարշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչի եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Հաճմարան սաստիկ դայրութեն՝ Նեմրութ լեռան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսառիկ շինելով անկից Արաամեաի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցնեն: Հրատաքակիչը կը յաւելու թէ Հաճմարան կամ Շահմարամ՝ Արաամեացի գեղեցիկ պատանեա-

կին սիրոյն համար Վանն քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պաշտաներով կը զարդարե եւ ամեն բանի մէջ յաջողութիւն կ'աւանդայ լուսնդէն անգին քարին զօրութեամբ։ Սակայն որ մը Վանի իմաստը շինելու մամանակ անգին քարը ձեռքեն կ'իջնայ առան, որուն վրայ ինքն ալ կը մեանի։ Բաւական մամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կրօնք պաշտօնեայ մը զայն անուց ձեռքեն առնլով կը նետի Վանի ծովը։ Կրպես զի այլ եւս ազամերգիներու ձեռքը չիջայ։

Զրոյցիս մէջ արեւը երկու գաշափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացնեն։ Քին սնին ինչ ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ քննարկատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-գիշարանական։ Օսին առասպելակազմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ։ Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտօնած է իբր առաւանդութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է աւելաւին ընագգերու, քով։ Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղքին գիշար հին սնի առաւանդութիւն մըն էր եւ սնի կերպարանքով կը ներկայացուէր¹։ Նոյն-

¹ Maspero, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptiennes II, էջ 412.

պէս Իսկուշացի Եղիաւարեան մեհեանին մէջ
կենդանի սմեր կը պահուէին եւ կը պաշ-
տուէին¹։ Այսպէս ամբողջ Եփրեյիկ տաքանում
է սմի պաշտման։ Եմերիկայի մէջ մասնաւորա-
պէս Իրազմիկեան Նշանաւոր և այս տեսակէտով.
Հոն սեւամորթներու քով որ. համար մեծ
յարգութեան մէջ և վեշտոյ սմը, զոր Գանգ-րե-
կանուանեն. մեհեանին մէջ ձագ մըն ալ կը
սնուցուի. որուն միայն քուրմը կրնայ մեր-
մենալ։ Երբ ամը կու գայ, քուրմը զայն տե-
ղեն դուրս բերելով հրապարակային պաշտա-
մանքի կը հանեն²։

Ինչ սմի պաշտման ինչ շարժումներէ
սկիզբ առած և եւ ինչ և առ հաւարակ անոր
պաշտմէքը. հարց մըն և ի հարկե, որ առաջի-
կայ նիւթին չի վերաբերիր։ Այլ բազմայի միայն
գիտել, որ սմը իրեն զազրացիմ եւ անպետ-
տեանի կերպարանքովն աւելի վախ ազգած և
մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի շար եւ
գիւտին տեսողներով երեւան կու գայ գիցա-
րանութեան մէջ։ Այսպիսի և նաեւ հոս մեր
զբոյնին մէջ, այն տարբերութեամբ որ հոս զբոյնը
տակաւն ընտանեացեան գետնը թողուցած
չէ։ Այստեղ սմերու մարդ կլինի իրողութիւն և,
թշուհս նաեւ իրողութիւն և թէ որոշ կարգի
սմեր կան, որոնք փայլուն առարկաներէ կը
ձգուին եւ զանոնք երբեմն նաեւ իրենց հետ կը
պատպընեն։ Ահա տակից ծագած և վեշտոյ սմին

¹ Baudissin, Adonis, էջ 210.

² „Archivum“ 1896, էջ 291.

քով եղած լուսեղեն անգին քարին աստաղերը, որ նշնակա միայն Հայոց յատուկ երեւոյթ մը չէ. արիշ ազգեր ալ կը հաւատան անոր գոյութեան, անոր զարմանալի յատկութիւններուն եւ հրաշագործութիւններուն: Ինչպէս կը տեսնուի, զրոյցին այս մասն իր մէջ արգեն ամբողջութիւն է, հեռեւորաւ զրոյցն արուեստական աստուծ մը կ'ընէ. երբ պատու զհուկին իր աղեկան սնունդը Հաճմարան գնել կու գայ եւ անով բոլորովին նոր զրոյց մը կը սկսի, որ հաւանորէն արիշ քան չէ, բայց եթէ Մամիրամի աստուպելին ժողովրդական մէկ ընկորրո՝ Արշափ կ'երեւայ այս երկու տարանշառ նիւթերուն իրարու հետ միացման աստղին զարկը տուած է Մամիրամն անունը (= սննդու պետ ըսա մո, զամբղական բնութեան) քանի որ Համիրամ ալ ժողովրդեան կողմանէ Հաճմարան կամ Մամիրամն, շատ ցանցառ նաեւ Մամիրամ կ'անուանուի¹: Ըսկից դիւրաւ կրնար հեռեւիշ նաեւ երկրորդը՝ ախմբն պատուական քարին անուագիծը, որ անշուշտ Համիրամի աստաղերին մէջ ալ կը յիշատակուէր: Ըսա խորենացւոյ եւ Սարգիսեանի հրատարակածին Համիրամի տնեցածը ուրումներ են, բայց այս տարբերութիւնը համեմատաբար աննշանակ է, կարեւորն այն է որ երկը տարբերակներն ալ Համիրամի պատուար-

¹ Կարելի է թէ հակառակը անգի տնեցած բայց ախմբն Համիրամի ժողովրդական Հաճմարան անուան պատճառաւ անի բնագրաւորական աստաղից միացած բայց Համիրամի զրոյցին հետ:

կան քանով մը մեղաթիւն ընել կու տան։
 Նմանապէս մեծ շեղում չէ, երբ զրոյց Շաֆ-
 րամէ մարտադ միակ պատանեակ մը կը ճանչ-
 նայ, մինչդեռ իսկ Գարգիսեանի զոհերը շատ
 են։ Բաղբազին ինքնաբոյն տեսագծերով և զրոյց
 քան ասիլ վերջը, արիւնքն՝ պատանեակը, զոր
 կը սիրէ Շահմարան, ոչ միայն շատ զնդեցիկ
 է, այլ և ընդերով իրեն նետ ամուսնանալ,
 գիշերանց կը փախչի, որան միայն Շահ-
 մարան տատախիկ զարտացած Նեմրոթ լեռը
 կ'եկէ և, իր սին տանջա համար ահագին մայր
 մը իր ծամերով Արտամանի միայն կը նետէ,
 Եւայի է, որ պատանւոյն վախճանին նկատ-
 մամբ խառ չ'ըլլար զրոյցին մէջ, որով դժուար-
 թիւն կ'ըլլայ պատանւոյն առաւելին մէջ Արայի
 երբեմնի պատկերը նշմարել, թէեւ՝ ճիշտ բնե-
 լու համար միտելու արիւշ ծանր պատճառ մըն
 ալ չկայ։ Ասկից կը տեսնուի թէ արշափ կարեւոր
 և զրոյցս մեր նիւթին համար։

Քան քաղցին շինութիւնը շատ արուես-
 տական կերպով կապուած է զրոյցիս հետ
 եւ՝ եթէ չեմ սխալիր, հազարական աղբիւր-
 ներու ազդեցութիւն կայ։ Զարմանալի է, որ
 ուղումներու կամ հրաշագործ կախարդական ա-
 ոտակային կորուսելու մասին բոլոր ասորերակ-
 ներն ալ իրարու չեն միարանիր։ Իտրենացոյ
 համաձայն Շաֆրամ՝ Զրադաշտէն յաղթուե-
 լով ճարահատ Հայաստան կը փախչի, ար
 Նինուստէն կը սպաննուի, քաղց մեռնելէն յառաջ՝
 իր կախարդութեան ուղումները ծով կը նետէ,

ասկից է իբր թէ՝ «Աշուղք Համիրամայ ի ծով -
խաղը: Սարգիսեանի քով ծերունի մըն է ու-
շուններն փախչընալն ու ծով նետալը» երկիրը
Համիրամի անպէճութիւններէն ազատելու հա-
մար, իսկ զրօյցնա մը խնդիրը պնդեա մը
կը ներկայացուի. որպէս թէ Համիրամի ձեռքէն
իրմէ շինուած զբօսայիտն մը կ'իյնայ պատուա-
կան քարը. զոր ազար յետոյ կը գտնեն և,
կրօնի պաշտօնեայ մը՝ զայն պատաններուն
ձեռքէն անշով ծով կը նետէ, որպէս զի
ազամարդիներու ձեռքը չիյնայ. ուսկից յայտ է
թէ զրօյցը Համիրամ՝ բարի նկարագրով գեր-
բնական էակ մը կը նկատէ:

Արշափ որ ալ այս տարբերութիւնները
բաւական զգալի են, այսու հանդերձ հաս ալ
նստաւրակաց գետինն մը կայ. որ մեր առանձին
ուշագրութեան արժանի է ոչ միայն Համիրամի
ժողովրդական զրօյցին փաւերակածութեան ան-
ասկեաով, այլ ևս հասկընալու համար թէ ինչ-
պէս սովոր է գրեւ խորենացին, երբ ժողովրդա-
կան առասպել մը պատմականի կը վերածի,
կասկած չունիմ, որ զրօյցին ծերունին կամ եթէ
կ'ազուի երեջը ծանօթ էր խորենացուց ևս եթէ
խորենացին անոր տեղ մեզի Զրադաշտ մուգը
կ'աւանդէ, պատճառն այն է, որ դարձեալ
միտքը պղտորած է ստար ազրիւրներէ, այսինքն
աւելի Նստերիտէն, ուր կ'աւանդուի թէ Հա-
միրամ՝ Զրադաշտի հետ կոխներ ունեցած է:

1. Քաղաքութիւնս հաստերէն հրաւարակցին իւզ-
մանն է. լըսլու է երեք կամ յերեք:

Ի հարկէ աւելց քով ռազմագաւառի նկատմամբ
 Հայաստանի խառն անգամ չկայ, բայց խորե-
 նացին աւելց ամենափոքրիկ մասհագութեան
 կոխը կը փոխադրէ Հայաստան, ուր մեռած է
 Շամիրամ ըստ հայ գրչցին եւ ուր այնչափ վար-
 մանայիքներ կը պատմուէին անոյ մասին իր ժա-
 մանակները: Ասով անգամ մըն ալ հաստատուի,
 թիշ որ արդէն քանի մը անգամ շեշտեցինք, այս-
 թիքն խորենացին թէ եւ մէկ կողմանէ կը հաստատայ
 միւս կողմանէ ալ կ'ալլափոխէ եւ կը խափարէ
 զանոյք իր անձնական մեկնութիւններով եւ սաար
 տարրեր մուծանելով: — Գարննայ խորենաց-
 ւոյ ըստինն նայելով: «Այլուք Շամիրամայ ի
 ծով», Շամիրամ թերն անձամբ ըսած կ'ըլլայ ու-
 լունները ծով նետած ժամանակ, մինչդեռ որչափ
 կ'երեւայ զայն նկատելու եւ աւելի իբր ժողո-
 ւորական արմազանք ուլունները ծով նետելու
 գրչցին: Մտադիր կ'ընեմ, որ մեռացիքներու
 խումբ մը «Այլուք Շամիրամայ ի ծով» ի անդ
 ունին «Այլուք ի ծով Մամիրամայ»¹: Այս
 վերջին պարագային «Շամիրամայ» տրական
 հոլով է եւ անբաղկին իմաստն է «Այլուք
 ծովը Շամիրամին, այսինքն ծովը ուլուններ նե-
 տնք Շամիրամին, ասով լիովին կ'արդարանայ իմ
 արիշ առթիւ տուած մեկնութիւն»², որ աւելց
 պատմական փաստի չէ եւ հաւանորեն զրոյցին ա-
 մենաանխնայան մեւք մեզի կը ներկայացընէ:

¹ Գաւառութիւն խորենացւոյ, Յիւլի 1875, էջ 261:

² Կրտի ծագումը եւ Նիցարանութիւն, էջ 234:

Քանի որ Համիրամի առասպելը մեր ազգային մշակոյթին համար սառն ասոր մըն է, խնդիր է այժմ թէ ինչ էր իր նախորդ գիցում հայն անունը: Այս հարցը մեր դիցարանութեան համար շատ աւելի կարեւորութիւն ունի քան թոյնին իսկ Համիրամի առասպելը, որուն ազդեցութիւնը թուղեա վերը արդէն գիտեցի եւ մեզի արամայրեցի ժողովրդական աղբիւրներէն ալ կը տեսնուի, լուրջակաւն եղած է աւելի եւ իբրեւ հայ ժողովրդական առասպել տեղական ալ մնացած է: Հայ Արարին նախնական սիրահարը հայ դիցարան մըն էր, ասոր կասկած չկայ: Գծաւարութիւնն այժմ անոր թոյնութիւնն որոշելու մըն է, վասն զի գծրախաւարար որոշ քան մը չեն հազարդեր այս մասին ոչ ազգային եւ ոչ ալ սառն աղբիւրները: Սակայն եւ այնպէս կ'ուզեմ՝ շուտիւ աշտեղ այս շատ հետաքրքրական հարցը, ոչ այնչափ ճշմարտութեան հետապառկերէն մըտած՝ որ մեզի համար առհասին մշտշապա պիտի մնայ, որչափ այն նկատուով, որ ճշմարտութեան հետուէն մտնեալն ալ դրական արդիւնք մըն է: որ՝ ով գիտէ թերեւս ապագային անակնկալ հետեւութիւններու աղբիւր ալ ըլլայ: Այս տեսակէտով ամենապարզ համբան է հայ դիցարանները թառցիկ անարկով մը աչքե անցընել, ի հարկե մտադիր ըլլալով աւելի այն տեսագծերուն եւ երեւոյթներուն, որոնք զմեզ մեր նպատակին համեմուտ կ'ազնեւն:

Հայ Պատմիչներն մէջ միայն երեք գիցում

հիմեր կան, այսինքն՝ Նանէ, Անահիտ եւ Աստղիկ, որոնք երկրն ալ զգայական սիրոյ առաւաններ են, առաջինն ու վերջինը իրենց ընտելեամբ եւ ծագումով, իսկ միջինը՝ ըլլալով Նախնարար պարսկական ընդ առաւանտներն մը՝ սիրոյ նկարագիրը ստացած է աւելի պարսկաստանէ գալիս Հայաստանի եւ յառաջակողման Ասիոյ տարիչ երկիրներու մէջ։ — Նանէի մասին հայ միակ վառահեղ աղբիւրը Ագաթանգեղոսն է, որն ալ մէկ անգ միայն կը յիշատակէ զիցա։ Տես իրը գլխաւոր Արամազդայ եւ կը պաշտուէր Թիքն աւանին մէջ¹։ Մակարայեցւոյ Բ. Գրքին մէջ ալ կը հանդիպինք անուան, որ դժբախտաբար հայերէնի մէջ ազատագրած ձեւով աւանդուած է, ը. 13. «եւ անգէն անկան կարծանեցան շուրջ գննուելեայ տանարան, ի խորհուրդ յիմարսկեան խորհեցան նորա գննեմեայ տանարան»։ «Նեեմայ» գրչագրական սխալ է, ինչպէս շատ լաւ կը գիտէ Գ. Կ. Ասցեան², իսկ «Անանեայ», յուն. ընագրէն ըլլալու է, վառն զի յուն. 19, 55 եւ 93 նկատգիրքներն ալ «*ἡγὴ Ἀναστα*», կը կարդան։ Ագաթանգեղոսի յունարէնը Նանէի փոխարէն Աննեանու է, առիկը Հոփման³ եւ անկից Գեղջեւր մուտքած հայերէնէն Նանէն սլաւոներասլաւական դիպումն

¹ Ագաթանգեղոս, ԱԳ. 13։

² Մակարայեցւոյ Բ. Գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Հանգ. Ան. 1922, ԱԳ. 147։

³ *Annalen aus syrischen Akten* (persischer Mithras), Leipzig, ԱԳ. 124։

իւր համարին: "Sie scheint demnach, *հըտե* *Կեթեթ*, in Armenien im Gegensatz zu Anahit, der mütterlichen Gottheit, mehr den jungfräulich herben Charakter der Kriegsgöttin gehabt zu haben".

Պակայն այս եզրակացութիւնը անհիմն է, քանզի հայկական պատերազմի աստուածը զանազն էր, իսկ իդական աստուածներու մէջ ինչոքից կրնայ ըլլալ աւելի բնահայայ մասին, որուն հայ թագաւորները ամբար կէն պատերազմէն յառաջ ու վերջը զոհ մատուցանելու զոր Խանու մարտի պաշտարանը Հայաստանի կ'անուանէին: Քրիստոս Նաւեկի նկատմամբ նման յիշատակութիւններու չենք հանդիպիր: Երեւն ծագումն իսկ որ եւ է Ներքին պատճառ մը չ'ընձեռներ իր ընթերցանայ հետ Երեմայանու: Ըստ որում Նաւեկ ասանքաւ թարեղական աստուածութիւն մըն էր եւ կը համապատասխանէ աւելի թարեղական Պիլիմնա եւ սեմական Քիլիա կամ Բաալթիս գիցահայն եւ կը նկարագրէ ամբարտաւոր մարդ, ազալ մըն ալ ձեռքը կարծրին սեղմած: Արեւմտե Նաւեկ թեղման որս թեան եւ զգայական սիրոյ գիցահին էր: պաշտման անբարոյական եւ նկարագրով զուրկ այստեղեան եւ պատերազմի ոք եւ է գծերէ: պաշտման օրէն էր Արուզ Եղանաւոր թաղարք, ասկից Քրիստոս յառաջ Քրիստոսապետ 2000թ իր արեւմտը յափշտակումն եւ Ընչ փոխադրումն

էր. բայց յետոյ Ասուրքաներաւ գործեալ Աւարդ գեանցից. Թագաւորադար Գ. գիցուհի Քարեղանի տիրուհին կ'անուանէ¹. Բայց կը պաշտակէր Նաեւ Նինուէի. Միջագետքի եւ Ասորիքի ուրիշ տեղեր. Արդ աշուրքի գիցուհի մը Աթենասայ Նման մարտի եւ աշրանան նկարագրով գիցուհւոյ մը հետ նշնացքներու համար թարգմանչի մը գրչի մէկ խաղէն աւելի բան մը պէտք է. թարգմանչի մը. որ հայ աստուածներուն ինչ ըլլալու մասին թերեւս գաղափար անգամ չունէր:

Ասորդ է այս կէտիս մէջ Ագաթանգեղոսի թարգմանչի. իր կողմէ տնի Նաեւ Նարեկացին². որ դարձանալի կերպով ոչ միայն Նանէ. այլ եւ Ագաթանգեղոսի յիշած ութ մահաւորու գից հարկական անունները Ագաթանգեղոսի յանձնարէնին պէս յաճական անուններով կ'անուանէ եւ ալն միեւնոյն սխալ մերձեցումներով. Այսպէս 'Նանէ-Աթենաս' ի գեղքէն դուրս՝ Յիսերկուքին քով ու Ապրազն կը թարգմանուի³. մինչ աւելի Հերսէն կը պատշաճնէր եւ կամ Միհրի գիմաց Հեփեսոսս կը գրուի. որ նշնապէս յաջող չէ նկատելով երկուքին ծագումն ու բնութիւնը. Այս երկուքիմէն մասցիր եղած է Նաեւ Նարեկը⁴.

¹ Schrader, Keilinschriften und Geschichte-Forschung, 49, 107.

² W. Նարեկացի, էջ 125.

³ Գեղքիւի Քիթանէ Ապրազանի պատգամաբանները երանէր ու ինչ ինչն. աստուծոյ Յիսի հետ նշնացման դիմաւոր պատճառը հասկնալին այս է.

⁴ Հեթանոս Հայաստանի ութ մահաւորու Ագա-

առանց սակայն առաջ պատմական արժեքն
 ճշգրտելու փորձ րնելու (անդ. էջ 9)։ իմ կար-
 ծիքովս դժուարութիւնը հաս պատմականե աւելի
 մատնենագրական է։ զիսն զի ինդիրը պար-
 ջապէս մէկուն միւսէն կտրուած ունենայու զրա)
 է եւ յնմագատութեան նմարը մը կողմն ալ
 հակի։ չի կրնար Նաւելի Աթենասայ։ Բնալեւ
 նաեւ Միհրի Հեփեսոսի հետ նոյնացումը նախ-
 րագործել՝ անոնց պատմական արժեքը տալով։

Այլ է արդեօք ոչտուօղբ՝ Խորենացի ն թե
 Ագաթանգեղոսի յաւարեն թարգմանիւն։ որ
 բաւ երեսոյթին հայ մըն էր եւ ծանօթ նաեւ
 հայ մատենագրութեան։ վերջին հարաւորու-
 թեան դէմ միայն մեկ գրիաւոր դժուարութիւն
 կայ։ այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի թարգմանու-
 թեան մամանակը, որ աւելաւն անորալ է։ Բա-
 նասերները զայն աւփոքարար ԱՄԳ գարու գործ
 կը համարին։ Եկտաւելով մանաւանդ յաւարեն
 լեզուին նկարագիրը։ այս պարագային բնականա-
 բար Խորենացին յաւարեն Ագաթանգեղոսը չէր
 կրնար տեսած ըլլայ։ Անոր համար Կարինը կը
 միտի կարծելու թե ոչտուօղբ Խորենացին եղած
 ըլլայ՝ կամ՝ Ագաթանգեղոսի հայ բնագրին
 լուսանցքին եւ կամ՝ անոր յաւարեն թարգ-
 մանութենէն։ Երկրորդ կեալ ինծի շատ խնդրա-
 կան կ'երեւայ։ զիսն զի եթե ծանօթ էր Խո-
 րենացին յաւարենի։ այն առեւն թէնս պիտի
 չոգտուէր իր պատմութեան մէջ նաեւ յոյն մա-

Թանգեղոսի եւ Մ. Խորենացի համեմատ (Ագգ. Ման. Այ).
 Պ. Յենեան 1909, էջ. 23—25։

սենագիրներեն, որոնք աշխարհի թանկագին ծա-
նոթութիւններ կը հազարդեն Հայաստանի մասին:
Կարենեմ՝ թէ Կարիէր ալ մէկն է այն գիտնա-
կաններեն, որոնք փաստաւորի կերպով ցուցուցած
են թէ խորենաչին յաճախան ազգիւրներն ինչ
որ ունի, աւելն ալ առ հասարակ հայ թարգ-
մանութիւններէ քաղած է: Այսին հաւանական է
Կարիէրի միւս կէտը՝ լուսանկարագրութիւնը, որ
մեր հին գրականութեան մէջ շատ մեծ դեր խա-
ղացած ըլլալուն կրնար հեռու արարեալու Կարե-
նացոյ իբր ազգիւր ծառայած ըլլալ: Ասի սակայն
եւսու որիչ հեարաւորութիւն մը, որ Կոնդեա
արհամարհելի չէ: Այսպէս գիտնականներէ բաւա-
կան շատարածուած խնդիր մըն է հայ Ագաթան-
գեղոսի խմբագրութիւն ըլլալը, որուն գլխաւոր
ապացոյցներն կ'աւանդին ինչնին Ագաթանգեղո-
սեն, բայց գլխաւորաբար անոր յաճախէն թարգ-
մանութենէն, որ բաւական տարբերութիւն ունի
հայ բնագրին: Բաճարէնի մէջ համառատ է որ
համար վարդապետական մասը, մինչդեռ ասոր
հակառակ պարթեւական պետութեան կործան-
ման մասին պատմական թանկագին հասուած
մ'ունի, որ հայ բնագրին մէջ քանից անուած է:
Արդ կրնայ ըլլալ որ խորենաչին տեսան ըլլայ
Ագաթանգեղոսի այս հին բնագիրը, որուն մէջ
գից հայերէն անուններու քով թերեւս յու-
նականներն ալ գրուած են:

Խնդիրը ի հարկէ կը մնայ սակայն
քննելի, այսչափը սակայն ստացչ է, որ Կարե-
նացին յաճախան գից անուններն իրեն առիթ

անելով՝ Հայ մէհեաններու սիրելեալստեան
մասին պատմութիւն մը ստեղծած է, որ աւելի
ծաղրանկար է քան պատմութիւն: Արշափ կ'ե-
րեւայ, հայ մէհեաններուն մեծամասնութեան
Հայաստանի արեւմտեան սահմանին վրայ գըտ-
նախը խորենացոյ մատարները գրգռած է
բաւական. եւ որովհետեւ իրեն ծանօթ էր նաեւ
թէ Տիգրան Մեծ յաճական քաղաքներ կարդ-
ած եւ աւարը Հայաստան փոխադրած է, այլ
եւս ազատ առաքելդ բացած էր իր բազմա-
ստեղծ երեւակայութեան: Աւարի նիւթ կ'ըլլան
յաճական գրեթէ բոլոր տառածութիւնները,
որոնց արձաններուն ընկերանայ կու տայ մինչեւ
իսկ յոյն քրմերը, որոնք սակայն Հայաստանի
սահմանին վրայ կանգ կ'առնուն եւ պակս գի-
տելի յառաջ չերթան, իբր թէ պատգամ կը
հանեն ըսելով որ տառածներն աւելիներեքը
չեն ազեր փոխադրուիչ, ահա թէ ինչն համար
հայ մէհեաններու մեծ մասը ըստ խորենացոյ
Թարնը Հայոց արեւմտեան երկու գաւառներու
մէջ հիմնուած են: Եւն չքրմերը միայն մէկ գի-
շում քրած են եղեր, թող տարով որ Հերակ-
ղեսի արձանը Աշտիշատ դեռեցուի, քանի որ
Աստղիկի անոր տարփաւորին մէհեանը համ էր¹:
Այս երեւակայական կարեւորանքն չափերու է
նաեւ Ղանէի ըթեմասայ հետ նշմանման ար-
ժէքը, ուստի եւ որչափ որ ալ գիցուհայս հայ
հային վրայ տառած պատկերը բնորոշելու մէջ

գժաւարութիւններու, բախկնք, ներեղիչէ երբեք իրեն տեսագծեր փերագրել, որոնք իր՝ մեզի ծանօթ էութեան հակառակ են: Այս պատճառաւ բոլորովին անպատե և կարծեմ զիցա հետեւ և Արաբի միջեւ սեռային որոշ ազերս մը փրն-տանը: Աւր փաստեր կը պահօրն, հան կը դադ-րին նաեւ միացման փորձերը:

Յոյները համէ կը միացընեն տախարար Արաեմիտ հետ: Ար յիշեմ հա միտն պոզի-րիտ¹ և Գիրեան գտնուած մեհենական արձա-նագրութիւն մը, ուր համէ բացառաւ կերպով իրր Արաեմիտ փերագիր անուն կը գործածուի²: Թափեպոս Բիշուի ալ Մակար. Բ. Գրքին զեպքը յիշատակած առնէ համէ Արաեմիտ կը թարգ-մանէ³: Յոյն մատենագիրները Սաննա տնտամը փոխգական զիցա հի մըն ալ կ'աւանդեն իրր Ամդարիս գետին դուտարը և մայր Ատաիս աստուծոյն և Կիրեղեա, սիրականին, որուն քնդմաստորութեան և ծննդարկրութեան տեսագծեր ալ կը փերագրուին: Հաա հաւանա-կան և թե փոխգականը հայկականին պէս բա-րեղականէն առնուած ըլլայ, թնայեա առ հասարակ կը կարծուի⁴: Այիշան մինչ և իսկ սկանափնուածն 'Սաննա' Բաշարի սիրականը, որ ուրիշ տարբե-

¹ Polyb. II, 33.

² Michel Clemen, Les Métriques Athéniennes, Paris 1993, p. 142—143. Hoffmann n. 67, 130.

³ J. B. Ant. 12, v, 1.

⁴ Հմմտ. R. N. Կար. III, III, 47 — Արշակ. ՀԹ հաւար Հայր. 67, 200.

բակի մը մը *Մամուս*¹ է, գիցուհարս հետ հա-
մամաութեան մը կուգի գնել: Ժխտելու չի՞
համարձակիր, բայց ոչ ալ հաստատելու, թէեւ
նկատելով մանաւանդ բաշարի գերմանական
Արաքին գէմբը՝ կը խոստովանիմ, որ համե-
մաութիւնը մտազրութիւնս ըստ գրական
Կոմպոսարար հակառակ իմ ըմբերուած
կարելի եղաւ ուրիշ անգրագոյն ապացոյցներ
էնոր բերել համեմատութենէն գէթ համա-
կանութիւն ստանալու համար: Աստի եւ ստի-
պուած Ալիշանի բացած խնդիրը թողով մէկ
կողմ, կ'անցնեմ Անահայ, որ թէեւ Նոյնպէս
ստար գիցուհի մըն է, սակայն կասկած չկայ, որ
հայ Պաճթեանին ամենասիրելի եւ Ժպտութեան
առաւանակութիւններէն էր, անոր համար իր մա-
սին տեղեկութիւններն ալ ըստ քառակամի առատ
են եւ որոշ գծեր ալ ունի իր նկարագրին վրայ,
որոնց ասու գիւ մտազրութեան արժանի են նաեւ
Արաքի առաջնային համար:

Հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ գլխաւո-
րաբար կը պաշտուէր գիցուհիս եւ իբրեւ ընդ
գիցուհի որչափ կ'երեւայ Արաս գետին հետ կը
նշմարտուէր: Աւետայի մէջ (*Jaschi*, 5) կը փա-
ռարանուի նաեւ իբրեւ գիցուհի արգասաւո-
րութեան, որ արշաւները կը բազմացընէ, կա-
նանց արգասաւորութիւն, ծննդաբերութեան
գիրութիւն եւ կաթ կու տայ եւ արանց
ալ սրհնութիւն: Կը նկարագրուի իբրեւ

¹ Dr. O. Zerkow, *Germanische Götter- und
Helden-sagen*, 1912, S. 52.

պնդանալով՝ զեղեցիկ ազնիւ մը, որ գիտան
 ֆոյս աստղներու ակնարակ մը կը կրէ եւ
 սպա ակէջողնի եւ սփեմանեակ: Պիցուհի
 Աւետաշէն վերջը պաշտօնագէտ աստղին անդամ
 յիշողն է Արտաշէս Բ. (404—362) իր համ-
 րուար արձանագրութեան մէջ, ուր կը
 դրուած անոր մեծութիւնը եւ պատմութիւն
 ոչ կը վիշտէ թէ Արտաշէս Բ. շատ աշխատած
 է զիջուհիս պաշտօնին տարածման համար:
 Ինչպէս կը տեսնուի, Աւետաշի եւ Արտաշէսի
 մեղի աստղած Անահայ պատկերը մաքուր է
 եւ բարոյական, սակայն մեծագէտ կը սխալինք,
 եթէ կարծենք թէ անոր յետագայ ցոխ եւ
 անասակ պաշտօնը բացասական ստար ազդե-
 ցութիւններու արդիւնք ըլլայ: Արգասաւորու-
 թեան զիջուհի մը ոչ թէ կանուխ Եփեսոսի
 բախտի մը պիտի արժանանար: Աթէ այս բա-
 րոյական տարածումը ոչ թէ Պարսկաստանի
 մէջ, այլ աւելի Պարսիկներէն պարտաւած ազ-
 գերու քով տեղի ունեցաւ, զարմանալու չէ,
 քան զի զրազաշտական կրօնին բարձրութիւնը,
 բոլոր մանասանդ երկարմատեան գրութիւնը մեծ
 թուիմ էին Եփեսոսի անկման մը դէմ, միմեզեւ
 պարտաւած ազգերէն ռմանք արդէն ունէին չկտի
 պաշտօնով զիջուհիներ, որոնք իրենց բարի
 կողմերով Անահիտէն շատ մեծ տարբերութիւն
 մը չունենալով՝ զիստաւ ձուլուեցան իրարու հետ
 թէ պաշտօնով եւ թէ նկարագրով: Այս ձուլման
 մեծ զարկ տուաւ նաեւ Արտաշէս Բ. պարսկա-
 կան լաթատարած Պետութեան երկիրներուն

ժայռաբաղաճներուն մէջ ընահատոյ մեհեաններ
կանգնել տալով¹։ Երգէն Հերոդոտոս կը նշ-
նադրեն զիլլուհիս բարեկեան Մեդիայի
(Μέδισσα) եւ արարական Բլլուսի (Βύλλω) հետ²։
Նշանաւոր էր Իբւդիայի Ἀρταχσ 'Αρταξ, որ
պատմութեան յայտնագիտ յորն Ηερακλῆς
'Αρταξέρδης = Պարսկական Արտակնայ
մեհեան կ'անուանուի, թնշակա նաեւ Կապադո-
կիոյ Զեդայի, պերսիայի եւ երկու պատմա քա-
ղաքներուն անահատական մեհեանները։ Զեդայի
մեհեանը կը գտնուէր բարձր գոգի մը վտայ, որ
Սարաբոնի ժամանակ տակաւին Եւամիրամի
անուամբ կը կոչուի եղեր³։

Սակայն ընահատոյ պաշտներ եւ ոչ մէկ
ազգի քով՝ մէջն ըլլալով նաեւ պարսիկները,
աթէլուսի յարգումն է եւ սիրումն, թնշակա
Հայաստանի մէջ։ Հայ ժողովրդեան համար
ընահիտ ամեն բան էր, անիկա էր հայ երկրին
պաշարներութիւն, գեւեւերուն ջուր եւ անասուն-
ներուն եւ մարդկան բազմանեութիւն տուողը,
անիկա էր մէկ խաչով Հայաստանի մարդը,
պաշտպանը եւ տիկինը։ Ըզաթմանգեղաւ կը
պատմէ թե երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ զից
երկրագագութիւն ընել շուգեց, Տրդատ սաստիկ
բարկացաւ եւ զրգումած մանուանդ ընահատոյ

¹ Clemens Alex., Cohort. ad gentes, c. 2. 47. 48.
— Pottier.

² Herod. I, 101. — Paus. VII, 2, 4.

³ Strab. II, 2, 7. Հմմտ. նաեւ Պարսկական
Պատմ. 147.

եղած անարգանքին համար՝ սպանեաց Կրիզոսթի
 «մահ» որ հասանէ զչոյս կենաց մարդկան, եթէ
 ոչ անուշաւս յանձն գիցն պաշտան մատուցա-
 նել, մանուսանոյ տրամ մեծի Անահատայ տիկ-
 նոջ, որ է փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ՝ զոր
 եւ թագաւորք ամենայն պատուեն, մանաւանդ
 թագաւորն Յունաց, որ է մայր զգաւաւթեանց,
 բարերար ամենայն մարդկան բնութեան եւ
 ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ¹։ Կիցու-
 հոյս ալս գերակշիս գիրքը կը տեսնուի իրեն
 նուիրում մէջեաներէն, որոնց՝ թուով եւ
 նշանակութեամբ ազգային եւ ոչ մէկ մէջեան
 կրնայ հաւասարիլ։ Կը պաշտուէր Աշտիշատ
 առանձին մէջեանով մը եւ Արտաշատ պետու-
 թեան մայրաքաղաքը արքունական պաղատայի մը
 վրայ, զոր Ազատեանդեղոս բուսկան մանր կը
 նկարագրէ²։ Մեջեանաւորի մըն ալ կը յիշե-
 նաւ։ Փառաւոս «տիտ հահատայ»³, անուամբ,
 որ քրիստոնէութեան դարձին գերելը կը բնակի
 եղեր Եպիփան Տգնաւորը։ «հահատայ, զինե-
 րկի յաջորդ տպագրութեան մէջ Անահատայ
 սրբադրումն է, բայց ինչպէս Կեցիք»⁴ կը գրուէ.
 «հահատայ, պարսկական ժողովրդական մէկ
 ձեւն է «Անահատայ, եւ կրնար շատ գիւրաւ
 հաշիւին ալ գործածուիլ։

Ամենանշանաւորը՝ առանց կոսկածի երբի-

¹ Աղտթ. հի. 11։

² Աղտթ. 1, հի. 404—415։

³ Փառաւոս, 219։

⁴ Zur arm. Götterlehre, հի. 115։

դայի մեհեանն է. որուն մասին բազմաթիւ ասոր
փայտաթիւեր ալ ունին: Կիկերոն կ'անուանէ
դայն "sanum locupletissimum et religiosissi-
mum"¹. իսկ Պլինիոս մեհեանի մասին խոսած
տառն՝ ընտելա "Numen gentibus illis sacra-
tissimum"². Կը յորջորջէ: Մեհեանիս համբար
այնչափ մեծ էր, որ Գ. Կատիոս եւ Պլինիոս չէին
քաշաւիր Կիկերոսից գաւառը պարզագեւ ի "Aen-
tiae gens" կամ ըսա Պլինիոսի "Araetia re-
gio"³. (= ընտելա-գաւառ) կոչելու: Կիկերոն
(ունդ), քայց գլխաւորաբար Պլուտարքոս կը
պատմէ, որ երբ Աւիւզիոս Յիզրանի վրայ քա-
շելու համար Կիւրատ գետին սկսաւ մտնելու,
տեղացիները վախցան որ շրջայ թէ ընտելա-
հարստութիւնները կողոպտեն Հոսփիւացիները,
սակայն Նպոտատոսը Նշանով մը շուտով հան-
դարտեցան: Մեհեանին շուրջը դաշտերուն մը
ազատ կ'ործածուին եզեր բազմաթիւ ցուլեր
(գամէշներ)՝ Նուիրուան թղթին իսկ ընտելա-
որոնք միայն զոհի կը դործածուէին եւ իրենց
մարմինն վրայ կը կրէին զիցուհայն Նշանը եւ
զիւրենք բանին ալ արտաքայ կարգի դժուարին
է եզեր: Երդ Հոսփիւական բանակին Կիւրա-
տայ մերձեւնալու պահուն՝ յանկարծ ցուլերէն
մին իրը թէ զիցուհայն Նուիրուան բլրաբն
վրայ կ'ելլէ եւ գլուխը խմբարհելով՝ Թըր
զինքը Աւիւզիոսի կը յանձնէ զոհուելու հա-

¹ Cic. De Imperio Pompei 23.

² Plin. XXXII, 25.

³ Plin. V, 82.

մար. Թղուսապետի կարծիքով, ասիկա բաւա-
կան կ'ըլլայ տեղացիները հանդարտեցնելու եւ
հաւատադրելու թէ երկինք Հաովեացիներու
հետ է¹։ Ճարմանալի է, որ այս ցուէնքու երա-
մակը կար նաեւ, եզրագետ, հոն ալ հին աւան-
ները երբ մէկը զո՛հ պիտի մատուցանէր, դաշտ
կ'երթար եւ կէս վայրենի ցուլ մը որսալով՝ կը
մարթեր, կեաք ողբակեղ կ'ընէր, կեան ալ քա-
հանաներու եւ ներկայ եղող ֆիւս անձինքներու
հետ կ'ուտէր կը սպասէր²։ Կիւմանի իր «պան-
տական Սասնաթափութիւնք» աղեղբութեան
մէջ վկայածին նայելով՝ Երեզա-Երզնկա՛մ
«շրջակայքը, մարդագեղեցիկներու վրայ՝ դպրանք
կ'ուղղէ գարայիր հասող Եփրատ գետը, այսօր
ալ՝ ինչպէս Ղուկասեանի որով՝ ազատութեն կը
հարակին գումշիներու նախիրները, որոնք Ընա հ-
այ-Ելապահ գիցուհիցն նախրուած էին³։
Ելապահ, թե յաւարենն է Դաքոսնէլ, կամ
որովհետեւ ցրազոհով կը պատուէր գիցուհին
կամ իրր ցուլ որսացող, վերջինս կը պաշտպանէ
Կիւման իր վերը յիշատակուած յաղուանին մէջ⁴։
Երեզայի մահանին անրաւ հարստու-
թիւններու մէջ ամենէն աւելի աչքի դարձալը
Ընահայ, արձանն էր, որ համակ ոսկի էր եւ
հաւանութեն նաեւ բազմաթիւ գոհարներով դար-

¹ Plat. Vita Lucull. 24.

² Maspero, *Lectures historiques*, p. 71. Cf. aussi, *Revue archéol.* 1903, p. 28.

³ Պանտիկոն Սասնաթափութիւնք, Թարգմ. Հ. Յ. Բաշեան [Եզր. Խաւան, 2Է], Պիտեան 1910, էջ 357.

⁴ *Revue archéol.* 1903, p. 28.

գարուած։ Հայերու արամազրութիւնները շատ
 հազարներու համար էր, որ Ղաւկաղղա եւ տնոր
 հետեւելով Դաւիթ Պապեան մեհմեհա խնայեցին
 եւ թող շատին որ բան մ'իսկ հեռացաւ անկից։
 Այս ազգային սրբութեան պաշտմը վերադա-
 հաւած էր Ամստերտաի, որ ՅԱն ամբողջ մեհմեհ
 կողպակց եւ ոսկի արձանն ալ իր զինուորները
 կտոր կտոր քնելով՝ հաքեցայցին¹։ Երկու Կամուա
 քաղաքներուն Մա-Ամահայ արձաններն ալ
 ոսկեղէն էին, ինչպես կը տեսնուի Պրահայի
 մէկ տեղիքէն², ուր մատենագիրը կ'աւանդէ թէ
 երկու քաղաքներն ալ Ռուկնդէն Կամուա կը
 կոչուէին։ Ոսկեղէն էին հաւանքէն Դաւիթ, Հայաս-
 տանի Ամահայ Դուխուստ քաղաք մեհմեհ-
 ներուն արձանները, այս կը հետեւի ինքնին իսկ
 Ազատանդեղոսի գիրք։ Եւ այս առում «ոսկեմայր,
 ոսկեմին եւ ոսկեհատ», վերադիրներէն։ Երբ-
 քայինք արդէն որով կը յիշէ իր ոսկեղէն արձան³։
 Ոսկեմին Ոսկեմիս տնորին զոհեր ալ կը մա-
 տալուէին, այսպէս ծաղկեալուակներ եւ ծառի
 ճիւղեր⁴ իր Եղանակ իրեն տնեղան երբեմնի
 պարզ եւ քարոյսեր նկարագրին։ Գոթախա-
 րար Հայաստանի Ամահիւն ալ ուրիշ ոչ պարս-
 կանան երկիրներու Ամահիւններու պէս շինու-
 ան, ինչ որ էր Աւեստայի «գեղապատշաճ,
 հզոր, քարմրահատակ, գոտեպինդ, մաքուր եւ

¹ ՊԵՐՍ. XXXIII, 22.

² De bello Goth. IV, 2.

³ Ազատ. 41, 409.

⁴ Ազատ. 41, 30.

աղնուաղարմ¹, առաւածայնն Ղնահիւղ: Սարաւ
րան պատմելն վերջն թէ Սարք եւ Հայերը
Գարսից քաղաք առաւածները կը պաշտեն, մա-
նաւանդ Ղնահիւղ, որուն մէջեաններ կանգնած
են իրենց երկրին գանազան տեղեր եւ Եկեղեցաց
գաւառը, անոր ալք եւ կին գերբներ (նայ՝
Իս. ԹԵՂԻՍԷ) եւ անոթներով, զարմանք կը յայտնե-
ր հոյ աղնուականները պիղծ պաշտմի համար
մինչեւ իսկ իրենց գաւառները մէջեանին կը
նուիրեն եւ անոց գանտը կ'աւանանայրեն²: Այս
պատմութիւնը որչափ ալ պատուարներ չուրայ մեր
աղջին համար, բայց եւ անպէտ պատմական
իրաւութիւն է եւ բանաւոր պատմաւ մ'իսկ չկայ
տարակուսի տակ ձգելու համար Սարարանի ար-
ժանահաւաստութիւնը, որ ոչ միայն իրեն ժա-
մանակակից գեղք մը կը պատմէ մեզի, այլ եւ
ազգաւ գրաւի կը Հայոց եւ թերեւս նաեւ ա-
մենահմարք մեր աշխարհագրութեան եւ ներ-
քին յարաբերութիւններուն: Հեանաւորաբէմն³
եւ Ղլիշան⁴ գուր տեղ Ղգաթանդեղոսի ինչ ինչ
խաբերու վրայ յեղած՝ ամեն ճիշդ կը թափեն
գիշուհաթն համեաւ պատկեր մը բնծայելու հա-
մար: Եթէ Ղգաթանդեղոս Սարարանի պատ-
մաններուն մասին լուր չունի, պատճառն արիշ-
տեղ փնտսելու է: Կամ ինքը իրրեւ ԿՐԴ դարու

¹ JACOBI, B. 84, 7.

² STRABO XI, 15.

³ Հաւերանութիւնք ի Քրոյ հայկական Նիմաշու
առթեանք, հայ թարգմ. 1875, ԿԳ 15-16.

⁴ Հին հայաստ. Հայոց, 1880, ԿԳ 201.

վերջին քառասուն մասնապիւղ մը, որոնք եւ
Հայոց դարձին միջին առնէն յիշ 180 տա-
րւան անջրպետ մը կար. պոյնտա ծանօթու-
թիւն չունէր զիցուհոյն պաշտաման մասին եւ
կամ Հայ Արշակունիները սրգեն մարտն էին
զոյն պզտութիւններէ. Հայ անականը աւելի վեր-
ջինն է. այսպէս կը կարեն նաեւ պնդել¹:

Բնութեան զգայական մար ըլլաի եւ ան-
բարոյական պաշտմը Հայաստան ալ պարզաւ կը
ուրեմն իր աշխարհաւոր ապականութեամբ եւ
ահա այս բախտին բախտակից կ'ըլլայ նաեւ
Անահիտ. Այս տեսակեւորմ. Հայաստանի Անա-
հիտը եղին է բաշխմն Արդիայի Արանմի-
Անահայ, պնտական Կամանայի Մա-Անահայ,
Բնչպէս նաեւ Բարեկմնի Ոչդարի եւ ասորական
Շամիրումի հետ. Կարենմ հարկ չկայ այլ եւս
երկարսքեն ցուցնելու թէ Անահայ հարցը
ի՞նչ աստիճանի կարեւորութիւն ունի նաեւ
Արտշի աստապեղին համար. Ի հարկէ թնտ չի
սիշուի թէ Անահիտ սիրականներ առնչած,
զորոնք միանգամայն սպաննած եւ յարուցած
ըլլայ. Սակայն այս ըստթիւնը ասկարն
փառա չէ. պակասը նմանութեան սրննքով պէտք
է ամբողջացնել. Իննի ծանօթ չէ թնտ
զգայական մայր-գիցուհի մը, որ սիրականներ
առնչած չըլլայ. Կամանութեան սրննքը հա մեզի
համար աւելի ծանրակշիւութիւն կը ստանայ,
եթէ նկատենք նաեւ. մայր-գիցուհիներու ծա-

¹ ԱՊ. ԿԷ 117.

ուայող քահանայական կարգը, որ իրենց միայն յատուկ էր: Ամենան գլուխը կանգնած էր քըրմապետ մը, որ գիցուհւոյն նախնական բոլոր երկիրներու վրայ անկախ թագաւորի մը պէս կ'իշխէր. ապա հրամանքն առկ էր գանուեր քըմերու, քըմահներու, եւ սարահներու ահապին բանակ մը, որոնց թիւը ոմանց քով մինչեւ 6000 ի կը հասներ: Արդ այս տարաբնակ երկույթը կը տեւեմնէր նաեւ հայ Անահայ մհհեաններու մէջ, թեպէս կը վերջէ Սարաբան երկրայի նկատմամբ. իսկ Ազատանգեղաւ բոլոր մհհեաններու համար, երբ կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Ղուսասորիչ կուարերը կործաներու համար թա. գաւորական զինուորներով մհհեաններուն մը: Աննայա ժամանակ, զեւերու (— քըմերու) ահապին բանակ մը նեւերով եւ քարերով կուսերու կ'երընէր թագաւորական բանակին դէմ:

Հետեւորար Անահայ սիրահաններ ունենայր տարակուսի առկ չի կրնար հզաւիլ: Կասկած կրնայ յարուցաիլ առ առաւելն Արայի մասին, ենթացիւնով գոյութիւնը ուրիշ սիրահան գիցագներու, որոնք կան՝ մ. գի տնտնտնութեացած են եւ կան՝ եթէ Ծանութ են, առկաին ուսումնասիրութեան չեն այս տեսակեւում: Աշտով ալ իրաւացի ըլլայ այս վերապահումը, զժուարին է առկայն ընդունիլը թէ եղած շրջայ բնաւազային առաւաղել մը, որուն մէջ Արայ եւ Անահայ մը եւ է կերպով իրարու հետ աղերսի մէջ մասն շրջան, քանի որ մին սիրող է իր ամբողջ իսկութեամբը, իսկ միւսը սիրոյ զոհ:

Եթէ կայ ասոր գեւ ծածր աստիւթիւն մը,
այն ալ հայկական Առահայ պաշտօնին համեմատաբար նորազոյն ըլլալն է: Ի հարկէ միշտ համար բոլորովն տեսչիք է Համիրամի պաշտօնին Հայաստան մաս գտնելու մասնակցութեան միւս կողմէն է եւ է կոչուած մը ալ լռելիք: Կայն Առահայ պաշտօնին վերջը գտնելու: Ասով ընտանեացիս կը գտնարնայ որչեզեք թէ Արայի առասպելն մէջ որք որոն յաշարն եղած կ'ըլլայ: Գտնարութիւնը շտապ մը կը լուծուի: Նկատելով Համիրամի Հայաստանի միայն հարաւային շահագնէրու մէջ պաշտօնից բաց անկէջ խնդիրը Առահայ Արայի հետ ունեցած յարաբերութեան տեսական եւ ընդհանուր ըլլալուն վրայ չէ, ալ թէ երկու առասպելներն ալ ընտանեացի իրարու շատ մաս ըլլալուն ալ կամ այն գտնարն մէջ կերպով մը իրարու հետ շփած ունեցած ըլլալու են: Այս ըմբռնումը յաշարութեան հարցը Առահայ եւ Համիրամի առասպելներուն համար ալ եւս երկրորդական կը դառնայ: Կամ աւելի միշտ՝ յաշարութեան հարցը աւելի Համիրամի է: Անտղիկի հարաւ հարց է:

Աստիւթը Հոփմանի՝ հետեւելով՝ այսօր Աստիւթի աստիւթն գիշտենի մը կը համարեն: Նոյնը ընդհանուր մեծով եւ ալ յիշած եմ՝ «Կանի ծագումը եւ գիշտութիւն» գործին մէջ՝ գրգռած գիշտութեան աստիւթն Առահայ

— 1. քաղաքթա, քառին կազմութենն, վասն զի
 2. քաղաքթա, ասոյ քառին նուազական
 մեծն է եւ. քանդամայն անունն Ղապղիկ մար-
 քային: Ղնուան մասին ասկարին խնդիր կրնայ
 ընթել, իսկ զիցա հայն նկատմամբ արդեն ուրիշ
 կարծիք ունեի եւ, ալ մի անգրազայն քննա-
 թիւները զիս անոր մէջ աւելի եւս կը հաստա-
 տեն: Ղապղիկ հայ զիցա հի մըն է եւ, բաղրափն
 նախ Երասունակին հետ, որ՝ Թաղեա վերը յի-
 չուան գրքին մէջ՝ արդեն ցուցուցած եմ, նոյն
 իսկ Տեղեւոյական ծագում ունի, վասն զի
 կը համապատասխանէ Տեղեւական Արաւիի, որ
 արշաւայտի գլցահայն՝ Սոհա, ի ուրիշ մէկ ա-
 նունն է՝, վեղայի համեմայն ծայրակարմիր
 փայգմանն Արաւի-Սոհա շնորհալիք կոչու մըն
 էր եւ, դասար երկնցի, որ երկնցի գտները կը
 բանայ եւ, գիշերը մերժելով՝ ամենուն կեանք եւ,
 ուրախութիւն կը պարգեւէ: Կ'անուանուի նաեւ
 3. արշաւներու արաւ հի², ուսկից յայտ է թէ
 արգասաւ որս թեան եւ, անգարեւութեան աւ-
 սաղներէն բաղրափն զուրկ չէր զիցա հին: Այս
 աւաստները չկրցան զարգանալ Հեղկաստանի
 մէջ, վասն զի Տեղեւական ժառանգութիւնն այնչափ
 նպաստաւոր չէր իգական արտաւանդութիւն-
 ներու: Ընթ հակասակ Հայոց քով յարաբե-

1. Քնդ. 42. 25b.

2. Արաւ խաւթի. — 1) մերձու որս մը հայկերէն ծառ-
 զագան մեծն է, 2) մեծ. նաեւ Հայկ (— Հայկի), Արամեանի,
 Թորոյ, Թաթեանի, Ասալի եւ, փառնակ:

3. Orelli H. 42. 15.

բաժնիները ուրիշ էին: Հայերը հնչեւրացական
արեւմտեան ճիւղին պատկանելով՝ իրենց իգա-
կան սասանաւթիւներու ունեցած հայեացք-
ներն ու գգանաւներն ալ աւելի հզօր եւ կեն-
դանի էին, բայց միւս կողմանէ իրենց աշխար-
հագրական դրքին բերմամբ գրայն ըլլալով
նաեւ Ասորեստանցիներուն, Բաբելոնացիներուն եւ
փայրասեանի բազմաթիւ ոչ-հնչեւրացական
ազգերու, ինքան գտնաւորաւ սնունդ ազգե-
ցութեան տակ, որով ազգային Ասորիկ-Արա-
սեանի դիցու հին ալ կարծացաց տակաւ իր երբեմնի
շնորհալիութիւնն ու վեհութիւնը եւ եղաւ
Իշդարի պէս գգայական սիրոյ ամենասուրին
բնորոշներու դիցու հին: Ար սխալմ ուրեմն, եթէ
բնեւթէ ահա այս Ասորիկ-Արասեանի եւ Արայի
նախնական սիրահարն եւ անոր կեանքին
ամէն փաւերուն նետուողը՝ զնոցիչ շեմ ազեր,
բայց միւս կողմանէ շեմ կարծեր թէ տակէ աւելի
հաւանական ենթադրութիւն մըն ալ գտնուի:
Անշուշտ Ասորիկին եւ Արայի միջեւ եղած սիրային
յարաբերութիւնը վաղաց սկսած ըլլալու եւ եւ-
տին՝ ազգային հոգին վրայ անկախ ստար ուր եւ
ազգեցութենէ: Մերմիկները կային, բայց ամենք
ստար ազգեցութեան տակ յերկայ կերպարանքն
ստացան: Այս ազգեցութիւնը երկու կերպով
տեղի ունեցաւ. առաջին շրջանին ազգայինը
պարզապէս փոփոխութիւններու ենթարկուե-
ցաւ, իսկ երկրորդին մէջ ինքնին իսկ Ասորիկ-
Արասեանը ստար ազգեցութիւններու սասակա-
թեամ տակ տեղի տուաւ յոլորտին ստար աւ-

անանկութիւններու : Այսպէս մաս դասը Հա-
մբարձ հարաւային Հայաստան եւ Ամասիա՝
Հայաստանի գրեթէ քոչոր գլխաւոր մեջնան-
ներու մէջ : Թափմաւ Արծրունին՝ Արտամաշտի
մէջ : Աստղիկի մեջնէն մը գոյութիւնը վերջե-
լով՝ անգին ծառայութիւն կը մատուցուն : Թագ-
այր տեսակետով : Ասան զի եթէ հաւատար-
կեալներ մարտիրոսական գործքն՝ Արտամա-
շտի մը եւ Արայի առասպելն անհաղթելն եւ
ունկից տարածումն է նաեւ ուրիշ տեղեր :
Աստղիկ հա իր նշանակութիւնը կորսնցրց շար-
ին տարական ազդեցութեան ցերակէտութեան :

Թեւ Աստղիկ-Արտանակ իրոց ազգային գի-
ցունէի էր, կը ցոյց տեսն անով որ անոր յի-
շատակը գեա միջեւ այսպէս անբնական մնացած է
հայ մարտիրոսական մարին մէջ : Նախ՝ Աստղիկ եւ
Արտանակ ամենամարտական անուններ են այսպէս
հայ ազգիներու համար, միջեւ շարքում որ-
շտի ինքի ծանօթ է, գոյութիւն անգամ շունի,
իսկ Ամասիա եւ Նանե ամենացանցաւ գեա-
քերու մէջ : Երկրորդ՝ Հայ գիւղացի յի եւ միջ-
նագարեան գիւնականին եթէ հարցնենք,
Աստղիկ իր սերնդով միջեւ անգամ գեա կ'աւար-
հայ հովիտներու, անտառներու եւ գաւառներու մէջ
եւ իր հրապարակներով տակաւին կ'աշխատի իրեն
նոյնը հայ երիտասարդներ եւ աչիւր : Աստղիկ
Արտանակ եպիսկոպոսը իր "Լուծումն Ամասիայ
Դատի" Այսպիսի, գործին մէջ խանդով յաներ :

ժաճարներու ծագման վերայ, հետեւեալք կը գրէ այս մասին. «Ամենք առն թէ քաղք են եւ այսպէս առն, թէ յետ իշխոյեցին՝ Նոյի որդի եղեւ Գանիամն եւ նորայեւ դուստր Աստղիկն անուն, եւ յարժամ Բառուած Էհարց զՆոյ՝ թէ աչ որդի կամ դուստր ունիս. եւ Նա ամաչեցաւ եւ ասաց՝ թէ ոչ. յարժամ՝ երկու՝ դուստրն եւ որդին՝ ըսէջր գործած, եւ աներեւոյթք եղին. վասն այն ժաճածացաւ առնն զԹոսս՝ որ ծնանին եւ մեռանին, եւ ով որ կու տեսնէ զԹոսս՝ համապաշտ հարսանիք եւ ասփ եւ գուման տեսնին, եւ բնական առնն զգիտութիւն՝ 1. Ժաշտի գանձն զրոյցք աւանդութիւնս քիչ մը ասորեր կերպով կը պատմէ. անոր համաձայն ասպանն մը աղկիկ անեցաւ Նոյ ըն. «Ա իր որդիներէն մին. յետոյ Բառուածն տեղ իր հրեշտակն է Բազդիկ աներեւոյթ ընայս եւ որովհետեւ զրոյցք ասպանին մը միայն աղկան մը ծնունդը գիտէ. Բազդիկ մարդիկներու մերձեւորով մայր կ'ըլլայ փոխներու եւ յաւերժաբարներու՝ 2. Եւ անգութիւնս ծանօթ էր Նաեւ խաղենացոյց, յայց գիտական երեւալու մարմալէն բանուած մեր մասննագիրը հոս ալ աստապիկին ժաշտիցական գեանք ձգած՝ իր հիշման Բերտանան կոչուած Արիւնայի բերով կ'ազն խախչ, որով Նոյ կ'ըլլայ մարտաթրուս (հմեռ-եւ տերիւս), իսկ անոր դուստրը Աստղիկն եւ որդիները, Զրուած, Զիւած եւ

1. ԶԹ հասար. ԱՂ 755.

2. Եւր. Հմայ. 1960. ԱՂ 11—12.

Յապետաթիւ, այսինքն՝ Սեմ՝ Զամ՝ եւ Յարեթ՝
Զրուան եւ Յիւան անուան են ընամանեն,
Բարեկտաթիւն ձեռք իր կտրկատանքն է։

Ինչպե՞ս կը տեսնուի, Ղաաղիկի ծագման
առասպելը զգուշի կերպով յրիտանկական ազ-
դեցութիւն կրած է հայ ժողովրդեան բերնին
մէջ։ Սակայն վայելեան ժ'իսկ չեմ տարակուսիր
ըսելու թէ առասպելը նաեւ այս ձեւին մէջ ա-
մենայայտուն ազդեց լին է Ղաաղիկի ազգային
նկարագրին։ — Ինչպիսի մեծ ջանքերու պէտք
կգտւ, մինչեւ որ հեթանոսական կրօնը ընդունե-
ցաւ հայ մարկն եւ սրահն։ Մրճերու եւ զենքերու
հարուածներու տակ կործանեցան բազմները,
փշրուեցան արձանները, բոլոր Հայերը Հրադե-
ցան իրենց "եւհներ երկինք, երգելն, դից երկ-
նային խաղերուն, կոխներուն եւ խրախնդր-
ներուն մասնակցելէ՝ գէթ իրենց երեսակայու-
թեամբն ու սրտով՝ քնարը մեղսեցինն եւ աշ-
քով պատելով այն փշերին ու անդերը, որմք
երգերուն քովանդակութեան նայելով առ-
տաւաններուն ժողովն վայելած կամ ոյ՛ն զգա-
ցած էին։ Մտքի այս խաղերն ալ շոգույ պէս
յնգեցան։ Ղաաղիկը միայն Քոստ, վրան դի այն եր-
ամենն աւելի Հայուն սիրտը հմայողը եւ պա-
րագաներն ալ անոր աւելի նպաստարը էին,
զորմք հայ հանձարը շատ արագ նշմարեց եւ
զայնմանքի ճարտարութեամբ ալ պատգարեկց։
Յուերթահարսերն ու քաղերը համեմատարար

անփութաւ աներգողապաշտութիւններ բաշխան՝
երկրիցն աշխարհ մեծ Եանրակշտութիւն շտու-
տանց։ Աւգ. հայ. ժողովորդը իր քրիստոնեա-
կան գաղափարներուն գահացումն ապրու համար՝
զոտմը ոչ գուտ հագի կը նկատեր, որ կրնար
գիրտու շփոթուիլ հրեշտակներու եւ գեւերու
փարգապետութեան հետ, եւ ոչ ալ տեսա-
նելի, ոչ՝ մարմնէ եւ հագէէ բազկոցած,
բոլոր անտեսանելի։ Եւ սրտհետեւ Աստղիկ
փաշայ արդէն յաւերժանարարութիւն մայրը
կը համարուեր, բազմներէն փար անուան
Աստղիկը եղաւ Աստուածմէ պատմութեան Նշի
աղջիկը եւ Նախամայր յաւերժահարարու
եւ քաջերու։ Աստղիկին՝ Աստղիկը իր գը-
տակներով ի միասին մահկանացու համարիցը,
քրիստոնեական երկրորդ գունդարումն է եւ
սեղի ունեցած աւելի յետագայ ժամանակներուն։

Հայ Աստղիկը իրր Նախամայր յաւերժա-
հարարու եւ քաջերու շատ մեծ տարրերու թիւն
շունքի գերմանական Waldstein բնուած անտառ-
ներու տիկնիմէն։ որ փերթներու եւ յաւերժա-
հարարու գլուխն սնցած՝ կ'արշաւէ անտառէ
անտառ, գալտէ գալտ եւ մերթ կը փոխուի եւ
մայթ ալ սքեռութեան կը կանչուի։ Ասոր ծագումն
ալ կ'երթնայ կը համարի միջեւ գիշարանական
շրջանը եւ հաւանայէն Եդիէ Ե գերակշիտ գիշը
փոխել-լ գերմանական գիշուհայ մը հետ՝։ Կամ

1 Գրառական մասնաւորութիւնը գերմանական Wald-
stein համապատասխան գիշիցիկ բնուած մը ալ սնցած է միջ-
մայթիմէն, Նախամայր, որ արդարեւ արեւմտեան միջ արշաւա-

յիշատակութիւններ կան նաեւ Արամիայի մասին։
Իրեն անբաժին ընկերներն էին յաւերժահար-
սերն ու ամազոնները։ Կը ընտկէր աւելի անասո-
ւերս։ Եւ ճահճախաւ հոգիներու մէջ կամ
կարկաշտահա աղբիւրներու եւ աստակներու
քով։ ասանք նաեւ ըստ Աւեգայի ընտկաժար էին
յաւերժահարսերու եւ քաղերու։ Արամիայի
ազգեցութիւնը ամենայն էր, դաշտ, պտուղ,
կենդանի եւ մարդիկ՝ գլխաւորաբար կեները
իրենց ծննդաբերութեան ժամանակ անոր
պաշտպանութեան տակ էին։ Նշանաւոր էր մա-
նաւանդ իրրեւ որտէ գիցուհի, որմէ անբաժին էր
նաեւ շունը։ Իրեն նա իրական անասուններն էին
շուներ, արջն եւ վարազը, անոր համար ալ վա-
րազն կերպարանքի տակ կը սպաննէ Արամիա-
լը սակոյն կը յարուցանէ փանգամայն։ Ահա
արագիտի եղած բնուր եւ նաեւ մեր յաւեր-
ժահարսերու մայր Աստղիկը, որուն պատերազմի
տեսպնէրով արտական նկարագիր անենալու
վկայ է նաեւ Յարանի մէջ յիշուած Աստղ-
քերոյը¹։ Ինչպէս նաեւ Արամիականցի գիցու-
հայր մասին հաղ րգած գրաչը, որուն համաձայն
Արամիան «Գուռ գուռայ» ըստան տեղը տա-
կաւին Աստղիկի լոգարան կը կոչուի եղեր։ «Եւ

լուան եղան եւ մայրեմաւ։ «Ձգիտեմախ ասան թէ ազգեաց
լահապետ է եւ ընթերցան թէ ձգիտեմաւ եւ զՄարտիկան
ամենայն ծառայ լահապետ կոչենք, Սակեր, Մեկն, Կա-
նի, Մէկ, այս եղն բարձր Աւարդանեան կը արդարեւ
իրտ ամբ Վարդիմանը, Բաւարդեմական գիտալութիւն-
ներ Գր. Այլ 68-67։

1 Աւեգան, Հին հայաստ. 331։

քանզի գիշերները լուսացուելու սովորութիւն ունէր Ասադիկը: Դաշտաց սարին վայ մեծ կրակ կը վառէին սարփաւոր կարիճները, որոյ լուսով կը գիտէին Ասադիկի շքնաց, գեղեկացութիւնը, հնարած է Ասադիկը, որ հշուշ պատեալն սմբողք միշտփայլը¹, երբ պատիւիմ երիտասարդներու հեռաքրքրութեան:

4. Արաւելիները:

Արաւել Արտեմիսի շունը գնեց կ'առաջնորդէ Արաւելիներու հայրին, որ ինչպէս վերագոյն յիշեցի, հայ գիշարածութեան ամենաճշտաւար երեւոյթներէն մին է, հեռեւորարարութեան նաեւ մեր առանձին քննութեան: Արաւելիներու շնագլխի կամ շնաստամոճներ ընկողը ապացոյցի պէտք չունի, եղնիկ (էջ 98) զանաք յայտնադէտ "ի շանն" սերած կը համարի, անգույն նիւթ կրնայ ըլլալ միայն անուան ձեւը, որան մասին գրական աղբիւրներն ալ իրարու միարան չեն: Եղնիկ, Գա. ստաւ, Անուան էւ. ասանց հեռ նաեւ խորենացին կ'ա. նուանեն զանաք Արաւելի² կամ Աւրելի, Բնչպէս

¹ Դաշտ ըրաց. էջ 25—26:

² Արաւելի անի նաեւ Պահմանք Դաւիթ Անյաղթի

Պարզութեանը անանք անգույն, որպէս եղինքու պարզեալ Եւ. արաւելի, ³ Պահմանք անուանալը եւ ալ նիւթակաշեացը, որպէս արաւելի. Պահմանք. 1873. էջ 121 եւ 126:

Եղիշէ իւր Հաղորդանքներում մէջ¹ եւ Վանական
Վարդապետ² Եսայէի շնորհ Մատենացիքնե-
րու այս անհամաձայնութեան պատճառաւ և որ
Էփն³ եւ Քաթալիան⁴ մէկ կողմ ձգած սովորա-
կան ըմբռնու մը՝ Եսայէի ձեռք կը պաշտպանեն
իրեն, ուղիղն ու սկզբնականը, համարելով զայն
կազմուած «յար» եւ «լիզու» բառերէն, որով
իմաստը կ'ըլլայ միշտ եւ շարունակ լիզող : Էփն
ուրիշ երկատրութեան⁵ մը մէջ մընչեւ անգամ
դոհմանկութեամբ կ'արձանագրէ այն բնու-
նելութիւնը, զոր դառն և իր այս մեկնութիւնը
նայն ժամանակուան քանի մը գիտնականներու
քով : Սակայն մտայիւր կ'ընեմ որ մեկնութիւնս
Էփնէն յառաջ Եղիշէ որդէն առած է, երբ
կ'ըսէ «Է կենդանի մի. որ յար լիզ : զմե-
ռեալն եւ կենդանանայ եւ կոչի Եսայէի» :
Նշիւր գրեթէ բառական կը գտնենք նաեւ Վա-
նական վարդապետի քով : Երգ՝ որովհետեւ մա-
տենացիքներէս եւ ոչ մէկը դատական շքանիւն
կը վերաբերի, որ՝ թնայեա յայտնի է, մեր գրական-
նութեան ամենահին շրջանն է միանգամայն : Վար-
ժանալի չէ, որ Է. Վ. Դուրեան⁶ վերադարձն գրուած
մեկնութիւնը միջնագրեան ստուգարանութիւն

¹ Հաղորդանք թԵ. Էջ 18 (Մատ. սր. XX).

² Մ. Թրեմ. Հին հայաստ. 1910, էջ 104.

³ Գառնութիւն Խ. Խաղնապետի առաւ. և Թրգմ. էջ 256.

⁴ Համեմատական Հայագրութիւն մը Եսայէի մասին : Վանական. 1908.

⁵ Հայագրութիւնը ի վերայ հայի. Հեթանոսութիւնը պաշտ. և Թրգմ. Երմուշ. 1876, էջ 45.

⁶ Կոպիկ 1885, էջ 601—602.

անումներ։ Ի հարկե թերեւս քիչ մը շափազան-
ցութիւն ըլլայ այս կարգի ստուգարանական ապ-
թարութեանը բացառապէս Միջին դարու ստա-
ցումը հաշակերը։ Բանի որ ԿԴ դարու մէջ ալ
նման երեւոյթներ պակաս չէին, սակայն խնդրոյն
ճանրակեալ հան է, որ՝ ինչպէս արդեն
Է. Մենեփէնեան գիտած է՝ «Յարալէզն ըստ
կազմութեան շատ Սոյր բառ է»¹։ Այսինքն՝
«յար - բառը» միշտ - իմաստով բարդութիւն-
ներու մէջ գործածելը (յարաւեր, յարա-
գուարձ, յարարուցն եւն) դասական լիզուի
հազարն հակառակ է եւ աւելի սիրուած միջ-
նադարեան մասենագիրներէ։ Դասական մասե-
նագրութեան մէջ պատահած մէկ երկու օրի-
նակները յետամուտ են։

Էմին² եւ Բասմաշեան³ Արաշեզ ձեռն
կը խորշին մասնաւորապէս անոնք համար, որ
ստով միանգամայն Արայի եւ Արաշեզներու
ստասպելներուն միամասնականութիւնը ընդու-
նած ըլլալ կը կարծեն։ Մինչդէռ ըստ պատ-
մագիրներու պատմածին եւ իրերու ընթաց-
քին Արաշեզները՝ եթէ Արայ լիզելով պիտի
կենդանացընէին, իբր թէ անկէ յառաջ արդեն
եղած ըլլ-լու էին։ Այս պատարագութիւնը թե-
րեւս արժէք անենար Էմինի համար, որուն ժա-
մանակ Արայ թէեւ զօրացնելով հիւսած եւ
զարգարուած, բայց եւ արեւելս հայ ազգին

¹ Հանգ. Ունեւ 1896, էջ 26։

² Համբարումիւնք, էջ 47։

³ Հնապարագութիւն, էջ 51։

Իսկապեսներեն մին կը համարուէր: Սակայն այսպէս երեւի արեւել չունի եզան առաջնութիւնը: Բնաւ. հարկ չկայ. որ Արաբները Արաբեն յառաջ ըլլային. որպէս զի զայն լեզուն եթէ մին առաւան էր եւ միւսները առաւանտացի. ժամանակագրական ետեւառաջութիւնը նշանակութիւն չունէր ալ եւս ժողովուրդական առասպելահայեացքին համար: Ինչ երկնային շնիկները Արաբ լեզուով կ'անուան իրենց անունը. այս ալ բնական է եւ իրապէս գիշարման. Համեմատական առասպելագիտութեան մէջ նման դեպքեր արեւոյ շատ են. որ աւելորդ է կարծեմ՝ այս մասին աւելի ծանոթանալ: Հետեւաբար՝ դարս հանելով առարկմ նախադասական շրջանը՝ միշտ արամեացիքի գրական աղբիւրներեն այն կը Թայ ախար ստաց. որ Ե՞՞ դարս. հայ մատուցանութիւնը՝ եւ հաւանային նաեւ. հայ ժողովուրդը Արաբեց ըսելով՝ Արա լիզույ երկնային շնիկներ կը հասկընային: Առիթը.ը Արաբներն ժողովուրդականացած ձեւն է եւ թերեւս այն առեւն աւելի գործածականը քան Արաբեց:

Հոնք առասպելակազմիկ աղբիւր ըլլալէ յառաջ, եզան է նախ մարդաս ընկերը քաղաքակրթութեան փշտա նախնան անբաշխ ընթացքին: Եւ որչափ ալ ստաց ըլլայ անանային առասպելներու առաջային նկարագիրը¹. միւս կողմանէ ախ եւս աներկբայ է թէ անասուններուն ֆիզիոլոգիական իրականութեան նմանօրին.

¹ Զանի նպաստը. էջ. 215—216:

թիւնն է, որ երեսակայութեան միջնորդութեամբ երկնային մարմիններուն մէջ անոնց համապատասխանները կը գտնուի, որոնք արեւ-հետեւ իրրեւ տատանւածքան եւակներ խորացանչութիւն իր կեանքին տատանւածքատակ արտադրութեան շարժի, որոշ գեր մը կը ստանձնէին մարդկային կեանքին բարդ հարցներուն մէջ: Արարչիզներու տառապիւն ալ այս յատուցութեանն անցան ըրարով՝ պարզ է թէ երկնային շնիկներու վրայ խոսած տառն՝ անտես պիտի չընենք անոնց մասամբ մը գեթ նուազ աւելի երկրային ընկերները:

Ըսեմք պատմութեան մէջ աստիճան անգամ երեսուն կուգայ քարաշրջանին իրրեւ տան պահապան: Զրեական աւանդութեան՝ համաձայն միջեւ անգամ Արեւ շուն մ'աններ, որ իր ամենահաւատարիմ՝ պնականն է եղեր խաշնարածութեան ժամանակ: Ի հարկէ այս տառնգութեան վրայ կ'ընէի կարելի չէ, սակայն սեպագիր արեւանագրութիւնները կը վկայեն որ յատաշարակական Ասիոյ մէջ Բախտակ յատաշ 3500/ն ալ գէն գործածութեան մէջ եին շները: Նշանուոր է մանաւանդ հատական քանդակ մը, որ ներկայացուած են հատական բոլոր տատանները խորացանչութիւն իր բնութեան եւ պաշտման համապատասխան անամոյ մը վրայ կեցած, ունեւ ալ բաղման, շուն վրայ կանգնած է գիշուհի մը, որ ներքը բան մը բանած է: Ախտեղու արժանի է նաեւ Սենեքերիմի ըն-

Ժայռան գեղեցիկ քանդակ մը պնդակալմ եւ հակայ շան մը պատկերով, որ՝ սակայն կերպարանքով աչեզ է եւ աւելի շնագողջ կ'երեւայ: Այս կարգի շներ լեցան էին Բաքիլան, Աստրեաւան, Ինչպեւ Նաեւ Աթենք եւ Բիւշե իսկ Հասփ՝ կ'ապրէին փաղոցի վրայ Նեաւան փյոռնքներէ եւ կերակուրներէ: Այսօր ալ Արեւելքի քաղաքներուն մէջ անհաշիւ է սանց թիւը, որոնց ոչ միայն բնակավայրն ու կերակրավայրը, այլ եւ ջրներու տեղը փաղոցն է, ուր եւ կը կնքեն իրենց կեանքին վերջին սերը: Կեւ փայտնի բլլալան՝ Բիւշե իսկ գիական կամ գիշակեր էին սանք. անոր հետեւութեամբ իրենց սիրած վայրերէն մեկն ալ պատերազմի դաշտերն էին, ուր սերով կը թափառէին, Բիւշե իրենց վերջին աւարը ապստէին: Մեծութեան կոյճանէ շատ Նշանաւոր էր հնդկական ըստած շունը, որ սովորականէ դուրս աժով կը եւ յանդուպն եւ երբեմն Բիւշե տեղամ առիւծ: Ներսէ կը յաղթէ եղեր: Անուանի էին Նաեւ մարական եւ պարսկական շները, որոնք սակայն աւելի գեղեցիկ էին եւ բնատնի եւ սովորաբար պնդական տներէ շատ կը բաւանդուէին:

Համբարտի մատանայ սրդէն համարմ էր շունը իրեն գիական¹, «Հաւց ի վեր արիւնայեզ եւ գիշակեր այս անասունը, կ'ըսէ Negelein², սիրով մտեղատեղիներ փնտռելու, մաճառանգ գիշերները ահալող կզանա:

¹ Bachhölz, Homerische Realien I, 2, 192, 197.

² Zeitschrift f. Volkskunde 1903, N. 261.

գաւ. ստեղծումն պատճառաւ արտաքին, կարգի
 տակին, խառնուրդը եւ մահուան, գիշերումն
 թեւոյնն Եւսեւ. ստեղծարարական աշխարհը գործածիւն-
 ներումն հետ խորհրդաւոր յարաբերութիւններ
 ստեղծ անասուն մը նկատուած է¹։ Անոր համար
 ալ տխուրներ եւ մահաւորներ կը համարուէր
 չունել առ հասարակ բոլոր սեռական ժողովուրդ-
 ներու քով. թէեւ թեւոյնն լիցիւն² կը վկայէ.
 ժամատարով փորձուած գիւններու երբեք
 չէին մերձեցնար։ Ընկից կը խորշէին Եւսեւ. Հնդկե-
 ները. տար բացատրութիւնը կու տայ թելին իսկ
 գիշաւ, երբ կ'ըսէ թէ մահուան աստուծոյն Յա-
 մայի շնորք կը շնչին մարդկան մէջ որտեղ Յա-
 մայի մահուան սրտեր գտնելու համար³։ Հա-
 գիշաւ ֆիզիզական աշխարհն այլ եւս թուած
 գիշարանականը կը մտնէ եւ իրեն մահուան
 շունը յատակնեաց պոյնքն՝ շորտաշունի է-
 թեւոյնն յաւանքան ստեղծարարական գտները պահ-
 պանող կերակրաւոր։ Այս գործունեւի տես-
 գիծը որչափ կ'երևուայ հասարակաց ստացածը
 եր հնդկութեան արդերու, գլխան զի Գերմա-
 նացիներու⁴, իսկուածներու եւ շնիներու քով
 ալ այն ըմբռնումը կայ թէ չուն մը, որ շոր-
 տաւոր տնի՝ պոյնքն, որուն ամէն մէկ աչքին
 փայլ բծաւոր ծիչ մը կայ, ոգեւան է⁵։ Այի
 ըսելով ի հարկէ տակին տրուական կամ գիւ-

¹ Liv. XII, 51.

² Atharvaveda 4, 1, 9.

³ Grimm, Die deutsche Mythologie III, 191.

⁴ Neugele, Zeitschrift f. Volkskunde, 1884 265.

կը հասնան, սակայն մարդկային հայրենա-
 րեամեանք ալ անսկզբութենէն կան: Այսպէս
 Շէրպէիք Հոլլանդի մէջ կը հասնան, որ երբ
 գիշերաւան միջոցին շնորը անան Հէլ (Hall,
 Hölle, Huldä — մահաւան դիցաւոր) շնոր-
 քովն է: ուրիշ խոսքով՝ մէկը կը մեռնի: Չեիտե-
 րս: կարծիքով շունը անպար ժամանակն իր կողմն
 որ կը նայի: հան մէկը մեռան է կամ նոր կը
 մեռնի: իմ հայրենիքս խոստովարար ալ՝ շունը
 կ'անայ, կ'ընեն, պաշտօնաւ մեռելներու հա-
 գինները կը տեսնէ: Բնաւոր շներէ ուղղակի կը
 վախնային, որ նշան է թէ շարաւոր ի շան տեսա-
 գիծը հան ալ թուրքովն ընթան շնր: իմ կա-
 ճիքովս պարսիկներու քով ալ Թուրքան կին այս
 առաջնորդակայեացին հեռքերը, որուն քայա-
 յայտ միացութիւններու պոկերով՝ շաները
 մտադիր շնն եղան միշտ: այսպէս, երբ պարսիկը
 իր մեռելը գերեզմանաց ամենքն վերջը, մեռն-
 րովն սրբերու համար Գանդամ դեղին ըմպրով
 ուշը ունեցող շուն մը կը շրջեցընէր անոյ
 վրայն: պարզ է թէ պարսիկը իր առ ընդուն-
 ամ շան հետ շնր էլ իր Եւրոպայի ցեղակից-
 ներն եւ ոչ ալ Հնդկիներէն: պարսիկներու ա-
 րանմանացաւոր շան նուիրակութեամբ իննն եր-
 ւանք սուրբ եր անանց համար եւ դիմէր պիշ-
 եւ, այս է պատճառն, որ իրանեան ինչ ինչ ցե-
 դերու մէջ, պարսիկ Գարաւանքն եւ Բակ-սիւ-
 մեռելները դիմանալ շներու կու տային, որպէս

գի լախեն: Հագիգեղի համանայն¹ փնջե, իսկ ներ
մարդիկ կենդանի կենդանի շներու առջեւ կը
նեւաւէին, որոնք իրենց կատարած գաղանայն
պաշտանին համար մեղաթաղ եւս կ'ըսաւէին:
Քարտրինայն են այս հայեացքներն եւ գործերը,
եւ սակայն որչափ դիւրամբանցի պիտի երեւան
մեզի սանց, եթէ նկատենք, որ ըստ Աւետարանի
շուրջ մարդկայն հագիներու առաջնորդ է, որ
գերմանի մը վրայն կը տանի զանմայ փնջե,
տրդոյաթիւն եւ անոյ յանձնումն է պահպա-
նել նոյն գերմանը ընդդէմ գեւերու, զորոնք
կը հարածն գիշերները ոտնայտոյ: Այժմ կը
հասկըցուի նաեւ թէ ինչն համար Պարսիկները
մեռել մը շթաղած զոյն անպատճառ շան մը
նայիչ կու տային², երկնց բնութեամբ շուրջ իր
նայուսցած մեռնայն հագին իրեն կը ձգեր
անգարամեա տաներու համար: Այս սրտազու-
թեան մէջ եւրեւմե այն աւախներն ինչպաս-
էին, որ եթէ յոյի կին մը մեռնէր, գիտիչ երկու
շան նայիչ կու տային, փն մը, փառք սաղանայն
փնանի մէջ մեռնող տղան համար³:

Որչափ որ ոչ շուրջ Պարսիկաստանի մէջ կը
յարգուէր իրքեւ սուրբ եւ նախնական անա-
տան մը եւ ազգիկոյ էր զոյն պառննել եւ
այս իսկ պատճառաւ Գալսեհ Ա. պատգամաւ:

¹ Spiegel, Iranische Altertumskunde III, von Geiger, Altiranisches Leben, S. 209.

² Herod. I, 140. Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte II, 147.

³ Zeitschrift f. Volkskunde, S. 270.

յութիւնն աւուրեց Կարգեցանացւոյ՝ զանմայ շան
 եւ մարգար Թառաւելն եւս կեցընելոյ համար՝
 սակայն՝ գէթ որչափ իննի ծածակն է, շանք Գար-
 սիկներու թով երբեք առաւանդութեամբ պա-
 րասն չհասաւ։ Ընդիմները հաւաք շեղեցան
 իրենց եղբայրներէն։ Այստեղի շան կերպարանքով
 կը ներկայացընեն ոչ Թառն մահաւան առաւանդն
 Աստուծի թով պատգամադրութեամբ պաշտան կա-
 արող Սարափիյա թաւան երկու սրեւնները, ալ
 եւ անմայ մայրը Սարափիյա գիշահին²։ Ըստ
 եման է սոս առասպելին յաճական Էեկառե
 գիշահայն մասին աւանդումը։ Էեկառե մա-
 հաւան գիշահի մըն է, որուն կ'ընկերանան
 դիւանական շներ եւ թղթ իսկ կը բաշխայ եղբր,
 որ պաշտամունքի Թիշուրն շան յարջարջուի³։

Այս համեմատական բազմաթիւ սրեւակ,
 ներք յառաջ թերեւով՝ Կաթառնա էր ջուշնել
 ինն շանք մահաւան հեռալերսի մէջ գնելը ոչ
 Թառն շառ առաւանդան երկույթ մըն է թղ-
 հանար առասպելադրութեամբ մէջ, ալ ինն
 յաճական հեղեւրդական ազգերու մեայ
 ստորականե աւելի մեծ եղան է անոր ազգեցու-
 իննը, որ եւ գետ կը շարանակոյի Թիշու-
 ալար։ Ըրդ սրտհեանաւ Ըրայ գեղեցիկ ալ
 յարսիւնն շառան՝ անցան է Կաթ մահաւան
 յարիւրնիմանն, մասն է այն ալ ստեղծարանաւ։

¹ Գրեյս, 10, 1, 10.

² Abel-Bergain, La religion védique d'après les hymnes de Rig-veda, Paris 1908, I, 2, p. 317.

³ Preller, Griechische Mythologie I, 326.

որ կիշիւեր մահուան աստուածութիւնը իր
 շնորհով, շափաղանդութիւն եւ ուղղակի, երբ
 խամաղինան Արարելիներու աստուայից իր անբաշ-
 չութեամբ, աստրաբարեւական կը համարի, որ-
 պէս ինչ պարզապէս տարբերակն ըլլայ այն
 Մարգարէի աստուային, որուն մէջ՝ ըստ նորա-
 գոյն սեպագիր արձանագրութեան մը՝ կը յիշուին
 նաեւ. «չորս շնաստուածներ», «Ասկումա», —
 «Ափշտակիչ», «Անկուր», — «Ատիչ», «Կիշու-
 ա», — «Կարգիչ» եւ «Կիմերու», — «Ազեկցու-
 ղիչ անուանեալ»¹։ Ըստ Արարելիներու հեռ-
 փառքներու պիտաւոր փաստն է որիչ արձանա-
 գրութիւն մը, որ Մարգարէ կը կոչուի քահանայ
 աստուածաց, որ «կենդանացայցանէ զմեռեալս»
 (անգ. էջ 15)։ Կիմ Խամաղինանի մատուցու-
 թեան վերայն չըլլային զիւր Կիշուան համեմա-
 րական թաղանթի արձանները, ինչպէս նաեւ
 մատուցիւ եղած ըլլար, որ Ազոմիսի աստուային
 մէջ ալ շուն մը կը յիշուի, կամ շուն մըն էր, որ
 խօսն ցիցուհոյն պէտքն է Պսիքիսի մարմնույն
 մասերը բովել քով բերելու, այսինքն՝ զայն
 կենդանացրնելու մէջ, այն ասեւ կոչուեալ այ-
 աստիւնն արմատական պիտի չըլլար իր վնասը
 Թէ։ Եսմը իմ՝ կարծիքովս մարդնական
 տարր մըն էր Արայ Ինդեցիիկի աստուայիցին
 մէջ, զեմ պնդաբի սկզբնական, որչափ մանկանկ
 որ Արայ հայ ինքնուրոյն հային կը պատկանէր եւ
 ազգային աստուած էր յառաջ քան աստրաբա-
 րեւական քաղաքակրթութեան հեռ շինան մէջ

¹ Անագրութիւնը, էջ 15.

մաները: Այս տեսութիւնը բան իսկ այն ասեմ
 իմաստ կ'աւանդուի. հեռեւարար ետեւ աւելի
 հասնեալի կ'ըլլայ, երբ Արայ նկատենք ոչ
 սինչափ իրրեւ մահաւան իշխանութեան են-
 թարկուած զո՛հ մը, այլ իրրեւ աստատանդին
 ներսն մը եւ քաջամարտիկ ներսն մը:

Ամենան իրրեւ հասակաւորներու կայ-
 րասանք մը՝ Արայի աստանդինն միայն Համիրամի
 գեղ մըլաւան պատերազմն անի. գծաթաւարար
 խորենացին ալ իւր բան մը շահարկելուն
 մեծապէս խաթարած է հերամբն իսկական
 պատկերը: Մեզի ընծարումը կարծես աւելի
 թող եւ կրտսէր հակ մըն է. որ կը պատերազմի.
 բայց Համիրամի գերակշիռ լիթին չկարենալով
 դիմադրել, կը մեռնի եւ յարսւթիւն կ'աւան-
 պարդապէս ցանկատէր Համիրամի գիրկը նեւառե-
 լու համար: Այս կրակուն վառ կայմն հակա-
 կշտալը՝ Համիրամի սիրայ աւաղաքկին մերժումն
 է միայն, որուն հեռեւանքն կ'ըլլայ պատերազմ:
 Ասով սակայն Արայ քաջամարտիկ շքանիք: Արդ
 Ամենունք եւ խորենացոյ բաց թողած այս մեծ
 պակասին գեղն շափով մը գոհացում կու տան
 եզնիկ եւ փառաստ: Չափով մը կ'ըսեն, վառ
 զի երկուքն ալ "ի պաշտման": Արայով չեն
 զբաղեր, իրենց խաղերը աւելի ասթափան եւ
 թաւայիկ աթարկութիւններ են, որոնցմէ գեղն
 աշտարիք իրրեւ ստեղծ կ'իմանանք որ Արայ միայն
 սիրտուղ չէր լմանաւոր, այլ եւ պատերազմ-
 մասնէր: Կորսովի եւ քաջ: "Թե յառաջին մա-
 մանակն որալեզք լիցնին զմերտաւոր եւ ողբա-

ցուցանելին, կ'ըսե՛ն Եզնիկ, ոչ Նոյն պատկերազմանը են եւ Նոյնպէս վերապրեալ տեխանին, Եւ ի յայնժամ, ասին, զխցազունը էին, էջ 100. Եւ ինչ պայծառ եւ փառաւոր, որ Մուշեղ Մամիկեանեանի սպանութիւնը պատմելն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ. «Իբրեւ տարան, զմարմին սպարապետին Մուշեղի ի տան իւր, ոչ հասաւ յին ընտանիք նորա մահաւ նորա, թէպէտ եւ տեսանէին զգլու ի նորան զատ ի մարմնոյն անտի, զի ասէին. զորա յանձին Զախատ մանալ էր, եւ վեր երբեք չէր տանալ, ոչ նեւ մի գիպեցու երբեք, եւ ոչ պղտը պիտի խցեալ եւ զգաւ իսկ կեպ յատենոյց ակն ունէին նմաւ. մինչեւ զգլուին անգին ի կանեղն կարեալ՝ կշեցին եւ համին եղին ի տանին աշտարակի միջ, ասէին թէ փասն զի արք ըսէ էր, ատենաք իջանն եւ յարուցանեն զգաւ. Եւ Եզնիկի խաչերուն Եւ լեզները աստուածներուն շրջանին միայն (Güterperiode) լիզելով կենդանութիւն կուտային պատերազմի մէջ մեռնողներուն, մինչպէս փառաւոր Մուշեղի զեպքով հակառակը կարծես հաստատել կուզէ. Սակայն սոյն հակառակիւնը պարզ երեւութեան եւ մոլորութիւնը նաւանորէն Աղեղներու լիզելով յարութիւն ստնդու միայն մէկ զեպք գիտէր, բայց միւս կողմանէ Նոյնին վերադին կրկնուելու նաւարարութեան ալ կը նաւատար, ինչպէս Մուշեղի զեպքը կը ցուցնէ, որուն իրապէս պատահած կամ չպատահած ըրալը ի հարկէ

Քեր խնդրոյն համար կարեւորութիւն չունի։
 Այն պարագայի մէջ թէ Կոնկիկ եւ թէ
 մանաւանդ Գաւառի խնդրերն քաջալայտ եւ
 որ հայ ժողովրդական առաջնահայեացքը
 Առնգներէն լիզուելու եւ յարութիւն անելու
 համար իրը պայման ստիպանկանէ դուրս
 դիպցազնութիւն եւ քաջութիւն կը պահան-
 ձէր։ Անոր համար փառահ եւ որ Արայի մասին
 բացի Շափրամի գեժ մղած պատերազմէն,
 ուրիշ քաջագործութիւններ ալ կը պատ-
 մանկին ժողովրդական մէջ։ զորոնք համեմատ-
 կան քննութեամբ մակարեւել Բիւն կրնանք
 առանց ճշդելու եւ բնորոշելու երջանկութիւն
 ունենալու։ Երանական Հերակղեւի մահն ոչ
 եղերական եր, բայց իր առաւանդային ծագման
 եւ գերմարդկային քաջութիւններուն համար
 առաւանդներու կարգը կը գաւառի ժողովրդական
 առաջնիւն։ Այսպիսի էին Ծաւի, Արիքի, Բաշար
 եւ ուրիշ նմաներ, որոնք մասին հոս մանրա-
 մասնութիւններու ընդ իմար, քանի որ յաջորդ
 գլխուն մէջ անմիջեմբ արդէն պիտի գրաւմը-
 Գաղամարտիկ Արայ Գեղեցիկի եր միանց ա.
 մայն բաշ ոյրաւորդ մը։ Գեղարքանական աշխարհի
 մէջ այս երկու գաղափարներն իրարմէ գրեթէ
 անբաժին էին. եւ որոնք հետագ ունեն Ծաւի
 իր շունը։ Արարդ Արիան իր շան (= Շէիկ
 առաւ) սգնութեամբը կը հաշտելու Բաշմառե-
 զաց կուսանները կամ ըստ ուրիշ առարկերակի
 մը թուումները¹։ Ըստը ամենամաներիմ ընկելը

¹ Արիքի Բաշար Ժ. եւ Գեղարքանութիւն. էջ. 157-158.

էր նաեւ որսորդ Արտեմիսի, որուն նոյն իսկ էր զոհուէր: Սակայն Յանայ յով թերեւս ամենէն աւելի Արեւիկի առասպելին մէջ ազդեցիկ գիւրջ էր վայելած ըլլայ շուրջ, որ մանաւանդ պեղապոնէսի մէջ առասպելն զոհուող անասուններուն գլխաւորներէն էր եւ անոր նախաւան: Արեւիկի շուրջը ըստ առասպելին անոր ամէն որսորդութիւններուն եւ պատերազմներուն կը մամռակցէին, մէկ խոսքով՝ Արեւիկ աշ բազուկէն էին անոր համար առասպելն վահանին փայ անպահաւ էր նաեւ շան պատկերը¹:

Մահուան տեսագծում շուրջ աւելի խորշիկ էր մտրդկան, ասոր հակառակ որտէ շուրջ անոր ընկերն ու բարեկամը: Արեւիկին միջեւ եղած յարաբերութիւնն այն տարինան սերտ էր, որ մեծնոյ որսորդին հետ շատ անգամ անոր շունն ալ կը թաղէին, որպէս զի սանդարամտի մէջ առանց պնականի չմնայ: Յայտնաւ է, որ լիպուտներայի մէջ մեռելին հետ թաղուող շուրջ որտէ շուն էր²: Հետեւաբար կայրնեմ շատ աւելի բնական է եւ իբրաւացի Արտեմիսներն իրենց զարգացման ամենասկզբնական շրջանին որսորդ եւ ցաղաւարտիկ Արտիսին ընկերացող շիկներ համարիլը քան թէ Արայի մահուան հետ միայն յարաբերութեան մէջ գնել: Պատճառներն յայտնի են նախ որսորդի շան տեսագիծը աւելի հին է քան մահուանը, երկրորդ՝ դուրս հանելով պարսկա-

¹ Paroly III, S. 148.

² Zeitschrift f. Volkskunde, S. 268. GUTHM. Verbrechen der Leichen, XI. Sehr. II, 266.

կան եւ ուրիշ քանի մը ազգերու ըմբռնումը, մահուան տեսագծերով շունչ առ հասարակ ահազող շար եակ մը ըմբռնուած է, որ իր ետեւեան ամբողջ նպատակով եւ բնութեամբ մարդու աստեղծական կեանքը ոչնչացընող կամ գեթ ոչնչացընելու նպատակով է աւելի քան զայն պահպանող եւ երբեմն նաեւ բաժնող, թնշարի եւ սրտական շունք՝ ըլլոյ՝ այն իրական կամ գիշարանքին ըմբռնուած։ Վաղրի իր տիրող համար եւ եթէ հետաւոր ըլլար, կը մտնէր նաեւ իր տիրող համար։ Այս է պատճառն, որ մեր Արաբիկներն իրենց պաշտածով՝ քանի որ մնած Արաբն սանդարամեան վերաբն կեանքի աշխարհն կը բերեն, մահուան տեսագծերով ճոխացուած ըլլալով հանգերն, միշտ բարի եւ երկնային կեանքի նկատուած են։ Այս կը տեսնուի նաեւ վերագոյն իմ կազմածնս հրաժարական զոյցի մը շնորհներն, որոնք թէ բնութեամբ եւ թէ իրենց կատարած պաշտածով՝ ամենեւին տարբերութիւն չունին Արաբիկներն։ Անոնք ալ երկնային բարի շնորհներ են եւ մասնակցող իրենց սրտով հերթին ամեն քաջագործութիւններուն, զոր եւ ամենն վերջը կը կենդանացընեն անոր շնորհներն քակելով, վերքերն լիզելով եւ բաժնելով։

Այս երկնային շնորհներն մեր արդեալ լիզելու եւ լիզելով բաժնելու եւ յարսմիւն առլու տեսագծերով տեսուեցան։ Ահա կարեւոր հարցը, որուն լուծումը պիտի ալ գիտին չեւ թնշարն կարգ մը հայ գրագիրներ իրենց քանի

մը թուացիկ ակնարկութիւններով կարծել կու
տան: Հիմերուն ծանօթ էր արդէն թէ « շները
խզելով՝ վերջերը կը բռնեն¹, և Էլիանոս կ'ըսէ՝
« վերաւորումները (= շները) գեղի փոխարէն
իրենց լիզումն ունին, որով վերաւորում մասը
խզելով՝ վերստին կ'առաջանան², և շները կըր-
նային նաեւ ուրիշներուն վերջերը խզել, ինչպէս
յայտնի է Դուհասու Աւետարանին (Յ.Զ. 21)
աղքատ Ղազարոսի առակէն: Ասկայն հակառակ
իմ՝ ամեն իմաստասէր և պրագմատիկական անկա-
րելի եղաւ, ապա մը գտնել կամ կրնա մը բացի
հայկականէ, որուն մէջ շները խզելով՝ կենդա-
նութիւն տան գիակի մը կամ մեռած աստու-
ծոյ մը: Միայն վերագցն յիշուած Ասիրիոյ
գեղքը թերեւս տկար կուտան մ'ըլլայ այս տե-
սակեամբ: Բաւականի ուրիշ ամբի. ըսածը թէ
« Մարգուկ իրեն հետեւորդ չորս շներ ունէր,
որոնք կ'անուանուէին կենդանացուցիչ դիւ-
կանց³, լոկ անձնական ենթադրութիւն է, փան-
զի ըստ արձանագրութիւններու՝ գիակներու կեն-
դանացընացը Մարգուկ է եւ ոչ թէ իր հետեւորդ
շները: Եթէ միւս գնեմք Bandissin-ի, որ սեմա-
կան հնութեան հարցերու մէջ արհամարհելի
հեղինակութիւն չէ, արձանագրութիւններուն
Մարգուկին տուած « muballit-miti, մակդրին
առաջին եւ ստիւրական իմաստն է բռնկել, բռ-
նորովն երկրորդական է՝ մեր իմաստով՝ կեն-

¹ Bochart, Opera omnia, I, Index, p. 72.

² Ael. De Animalibus II, 9.

³ Թումանյան 1903, էջ 238.

զանազանել, կամ յարութիւն առն¹։ Արեւի
շնորհ լիզելով յարութիւն առաւ երեւոյթը
կը մնայ առայժմ զոռ ուայրապան։ Այսու
հանգեքն երեւոյթիս ազգային նկարագրին
սկզբնականութեանն վրայ կը տարակուսիմ
եւ արեւմտաւորութեան աւելի եւս կը զգրանայ
կի՞ն նկատողութեան տանուեր մանաւանդ Պղա-
տանի Արայի մասին ունեցած հասկացքը, որ
Արայ կը կենդանանայ այրուելու համար փա-
ռակոյտի վրայ գրաւած աւերն։ Հոն Արաբիկներու
յիշատակութեան հետքն անգամ չկայ, մինչդեռ
եթէ ծանօթ ըլլար Պղատանի այսպիսի հետա-
քըքրական երեւոյթ մը, ինչ պատճառ ունէր
զոյն շփշիւղու եւ կամ առասպելին բոլորովին
ուրիշ գոյն մը տալու։ Պղատան մանչցոյցի մը
համար շատ անհաւանական է այսպիսի երկա-
գրութիւն մը։ Կը մնան այժմ երեք հնարա-
ւորութիւններ, կամ Պղատանի գիտցածը Արայի
առասպելին ուրիշ մէկ տարրերակն էր, կամ
ստոր տարր մըն էր Արաբիկներու առասպելը՝
յետայ մասն Արայի աւանդակեպին մէջ եւ կամ
թէ Արայ Գեղեցիկ ունենալով արդէն իր որսա-
կան շները՝ անոնք գարեւու ընթացքին Արաբիկ-
ներու նկարագրին ստացած հայ հային վրայ
զարութեամբ զարգացման ներքին յառաջադա-
րձեան (Prozeß) մը։ Առաջին հնարաւորութիւնն
եթեազրեւու բաւական պատճառ մը չունիմք,
իսկ վերջինն՝ ինչն իր մէջ անհաւանական չըլլա-

1. Adonis, № 313, 313, № 2 և 3. 217—224.

լով հանգերն՝ դժուարաւ թէ տեղի տնեցած
 ըլլայ առանց արտաքին սրի, և ազդեցութեան
 Այս սեղմումը տախտակած եմ ընել նկատելով
 գլխաւորաբար Հայաստանի դիրքն ու շրջակայ
 ազդերը, որոնց՝ հարաւայեցեալսն լով մասնա-
 տարապէս շան պաշտներ հուսց ի վեր բաւական
 տարածուած էր։ Ազդեցութեան տեսակեամբ
 համեմատական առաջն կուտան կու ապա մեղի
 ժառանգեան իր՝ վերը արդէն քանի մ'անգամ
 յիշուած գործին մէջ։ Թեւեւ հան թարգմանուած
 սեպագիր երկու արձանագրութիւններէն չե-
 կարելի այն եզրակացութիւնն հանել, ինչ որ
 ինքն իսկ ժառանգեան փորձած է, բայց եւ այն-
 պէս երկուքն ալ կրօնապատմական թանկագին
 յիշատակարաններ են, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն
 յաստիակողման Ասիոյ մէջ տարածուած շան
 պաշտներն եւ միջնորդաբար նաեւ Արաբիկներու
 հաւցին վրայ։ Գրական աղբիւրները Արաբիկ-
 ներու քանի ըլլալը չեն յիշեր, բայց մտադրու-
 թեան արժանի երևոյթ մը չէ՝ երբ մեր հյու-
 տարական գրողներ մէջ հերոսին ընկերացող շնիկ-
 ները չորս են, ինչպէս չորս են Մարգուկի շնիկ-
 ները։ Այս հաւցը թերեւս աւելի հետաքրքրական
 պատճառ նորերս գտնուած երկու արձանա-
 գրութիւններով, որոնք Մարգուկի դիցարա-
 նական անձնաւորութիւնը բարդօքն տեսնելով
 տեսագծերով կը նախադրեն եւ բարեկամի մէջ
 անոր պատուոյն համար նոր տարւոյ առթիւ կա-
 տարուած հաշակաւոր անտիպարութիւնները
 աւելի հասկնալի կ'ընեն մեզի։

Նշանակաւոր առարար-քաղաքագետ Հինգսթըն գերմանացի գիտնականէն գտնուած առաջին արձանագրութեան համաձայն¹ Բել-Մարգուկ լեռան ետեւ² այսինքն սանդաքամեաթ մէջ կը բռնուի, զգեստներէն կը մերկացուի, կը դատուի, կը ձագկուի եւ, յետոյ միմիւր լեռնաշխարհէն մէջ կը բանտարկուի։ Ասոր վրայ քաղքին մէջ (Բարեղն) ապստամբութիւն կը ծագի։ Բելչի կենդանութիւն Արեգական եւ Առանձն առաւառներուն դարձած կ'ազաւէ, որ Բելչի դարձեալ կենդանութիւն տան։ «Ո՛ր եղբայր իմ, եղբայր իմ՝ ըսեալով կ'աղբայ զինքը եւ կ'եղծայ միւշեւ տան։ դարձեալ Ամենէն վերջը Բել լեռան ետեւէն դուրս ելլելով դարձեալ կենտրի աշխարհը կը մտնէ, այսինքն՝ յարութիւն կ'առնու։ Ահա Բելչի արեւ աշտառութիւնը, ինչպէս նաեւ, աշխարհա-ծնութեան շրջանին ճիւղմանս գեմ՝ ապրած յաղթանակը մշտնջենաւորերու համար էր, որ Բաքուցիները աժէն ապրի Նիսան աժայն գիշերահաւասարին նոր ապրոյ տանը կը կատարէին, որ միջոցին հրապարակաւ կ'երգ ելլուէր նաեւ, ի պատիւ Մարգուկի յարկուած աշխարհածնութեան գեղեցիկ երգը, կը փառաբանուէին անոր քաղաքութիւններն, մեծամեծութիւնն ու մարդասիրութիւնը, զորոնք գերասանուէն ուլ կը ներկայացընէին։

Նրկրորդ արձանագրութիւնը ընդարձա-

¹ ZDMG- 1922, 47 52-53.

² Ասոր քաղաքէնցիք սանդաքամեաթան լեռը տանէն Միջագետքի հիւսիսային - արեւմտեան կողմէնը կը քննուեն։

կագոյն է քան առաջինը: Ասոր մէջ բարեկաշի-
խմաստուն մը հին պատկարների Յորին պէս կ'աղբայ
իր բարոյական եւ ֆիզիկական խեղճ եւ հիւան-
դագին պինձակը: Ընդարձակարեւն կը նկարագրէ
մանուսանդ իր զանազան հիւանդութիւնները,
որոնք զինք պինջէւ: մահաւան դուռը հասցուցած
են եղեր: Անոայ կը նկարագրէ իր փրկութիւնը:
Մահաւան գետին եղերքը, ուր մարդիկ կը դա-
ւաւին: Մարդուկ սարկութեան նշանը իր մակ-
անն կը սրբէ եւ զինքը կը խլէ սանդարամեօի
պետին մեռքէն, որ պատարաստում է եղեր զինքը
մեռելներու գետը նետելու: Անոր համար իմաս-
տունը Մարդուկի շնորհակալութեան դո՛հ մը
մատուցանելէն վերջը՝ փառասոր խնջոյք մը կու-
տայ Բարեկաշի բնակիչներուն, որոնք սեռմելով
որ Մարդուկ մահամբուն պինձակէն հանած եւ
բոլորովին առողջացուցած է իմաստունը իրեն հետ
կը փառարանեն Մարդուկի եւ անոր տիկնոջ Սար-
բանիտուի (= Բեւախ, Իշդար) մեծութիւնը:
Եւ ասոնք միայն բոլոր սաստամներու մէջնն կու-
րաղ են եղեր մէկը մահաւան աշխարհէն կեանքի
աշխարհը բերել եւ գերեզմանէն յարուցանել³:

Ինչպէս կը սեռմուի, միայն մէկ յարու-
թիւն առնալը Մարդուկ է եւ ան իր կնիոջ սգ-
նութեամբ: Երկրորդին մէջ ինքը Մարդուկ յա-
րութիւն կուտայ, ուր իրեն զործակից է նախ-
պէս իր կնիք: Իսկայ զիայ ամենեւին չորս շնորու-

³ Zimmera, Zum Neujahrsfest II., Berichte über
die Verhandlungen der Städt. Gesellschaft der Wissen-
schaften 1916, Heft 5, 2. Abt. 1. Abt. ZDMG. 1921, 62. 46—

մասին, որ անկարելի էր, եթե անմիջ Մարգարիտ
յարութեան գոյնին մէջ որ եւ է գեր մը կա-
տարած ըլլային: Դոյնպէս երկրորդ արձանա-
գրութենէն բացարայտ է, որ Բարեկոյցին Մար-
գարի գերեզմանէն յարադանոյ կամ՝ «կենդա-
նայալին» գիտնանք, անուանելով՝ չի հասկընար
այն, ինչ որ բաւական կը բազմայ ընդունիլ
եւ մնայ ամէնքս առ հասարակ կը հասկընանք:
Երբեք Baodinnio լիայի իրաւունք ունի, երբ
կ'ըսէ թէ Բարեկոյցները այսպիսի բացատրու-
թիւններով աւելի «բնշէնել» կը հասկընարին:

Ընով որտեղ աստուած մը կը ներկայա-
ցուի նաեւ, ասորեաւանեան արձանագրութեան
մը վրայ¹, բայց թէ հոս ալ յատկապէս ինչ
գաղտն ունի շանք, նոյնպէս կը լուս արձանա-
գրութիւնք: Եւ ելի որոշ են ասորեական սեպե-
կութիւնները: Ըստ ԵԼ-Կաթիմի² շանք խառանի
մէջ կը գաղտուեր եւ անոր զոհ ալ կը մատու-
ցանէին: Զայս կ'անմարկէ անշուշտ Ասիոյ
Սրբնային, երբ իր կուսքերու դեմ գրած մէկ
տալին մէջ «Շներով տեր մը»³ կը յիշէ իւրեւ-
ստուած խառանի: Ողջ աստուածը տնայ⁴
ասորեաւանեան որտեղ աստուծոյն հետ կ'ուզեն
նորնայրենի, զոր Տակիաս⁵ Ներսիսյէլս կ'ան-
ուանէ: Եթէ այս համեմատութիւնը ճշտ է, այն

¹ Gazette Archéologique 1876, 47-178.

² ZDMG, Fülcrst. 400-42 376.

³ ZDMG, 29, 8-176.

⁴ Revue d'Archéologie I, 227-228.

⁵ Annal. XII, 13.

առեն որոշ չափով նկատութիւն կայ նաեւ այս
 Հերակղէսին եւ Պղտատի Երային միջեւ, փաստ
 դի ինչպէս որ Պղտատի Երան փայտակոյտին
 փրայ գրուած էր այրուելու համար, այսպէս ալ
 այս ասորական Հերակղէսին ամին, փայտա-
 կոյտմը կը կազմուէր եւ անոր փրայ Հերակղէսի
 սրտակերը կ'այրէին¹։ Այս արարողութիւնը
 Եղիսերուն քով Թաւգած է մինչեւ այսօր եւ կը
 կատարեն ասորաբար Եովհ. Մէրսիշի ամին
 որը Գառգրոսիւնան արժանի է նաեւ, այն պա-
 րագան, որ շնուէր եւ շնագաշտ դասանի մէջ
 կը պաշտուէր նաեւ ինտանմուզ եւ անոր պաշ-
 տանը՝ ըստ Էլ-Մարսիշի² բացառաբ փայտ-
 իւնան մինչեւ Քրիստոսե վերջ 10¹⁹ դարը չէ
 մարած եղեր։

Եւերի նշանաւոր էր շան յարգութիւնը
 փանթիկեցիներու քով։ Կոզա-լապիտի նախա-
 կան կենդանին էր ան, որ աներուն հետ բաղ-
 մութեամբ կը բուծանուէր աստուծոյն առճարին
 մէջ։ Ըստ եւ անին աստուծոյն նախական բրա-
 յան պատճառներէն մէկն ալ ինքեւս այն էր,
 որ ինքը ըմբիշ էր ֆանդամուշն իրեն աստուծոյ,
 իսկ շան եւ ան ըմբիշ գորութիւններու
 կրողներ։ Ըստ մասին ըստեւ աւելի ի՞մ մա-
 կարեութիւնս է, իսկ անինը արդէն հանրամա-
 նսի է։ Ընագառիթ կամ շնարան անուամբ
 անդ ժ'իսկ կար, որ կը պաշտուէր ըստ

¹ Clements Alex. Recognit. X, 24.

² El-Maqriaci. (Chwolson II, 604, 607 և 81).

Աթենէասի¹ փիւնիկեան Հերակղէս, որ փիւնիկեան Էլշման-Էսգուլապիոսի հետ եւթ եւ Bochartի² կարծիքով Էսգուլապիոս անունը յառաջ եկած է ՄՆՇ-ՄՊՔ = Իշ-քալիպի, այսինքն՝ մարդասէրն։ Այս մեկնութիւնը կրնայ խնդրական ըլլալ, սակայն փիւնիկեցիներու քով աւանդութիւն մը կար, որուն համաձայն Էսգուլապիոս շան կոչմով մած ու մեծցած է³։ Էսգուլապիոսի առասպելը մեզի համար անով աւելի հետաքրքրական կը դառնայ, որ այն եւս Էրայի պէս Ըսասրակ (= Ըսմիրամ) գիշուհիէն հետապնդուելով՝ կը մնանի եւ յետոյ եղծուէր գիշուհայն սգնութեամբ կը կենդանանայ։ Միւշեւ անգամ գիշուհայն ետիրուած դասակարգ մըն ալ կար, որ ՄՆՇՇ = քելապիւ⁴, այսինքն՝ շներ կը յարջորջուէր, որոնց պաշտօնը սակայն վերջին տասիճանի պիչն էր եւ անբարոյական։ Փիւնիկեցիներու շներու այս յարգութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Վարդեղուն եւ Արեւիկա, վերջնայն Էդրանոս աստուծոյն ծառայութեան մէջ կային 1000ի շտի շներ։ Հա յիշենք Եսեւեդիպասեան Անուրիս հագիները տանդարտ մետ ոտաւջնորդող աստուածը, որ շան գլխով կը ներկայացուէր եւ աստուածն էր գլխաւորաբար Աիւնապոլիսի (= շնաքաղաք), ուր Եսեւեդիպաս-

¹ Wachsmut, Athenaeus I, 481.

² Opera omnia I, 653.

³ Լափոսեփոս, De falsa religione I, 10.

⁴ Orelli, Religionsgeschichte, I, 264. — Ըսմա-
Եսեւե, Corpus Inscript. Semiticarum, Paris 1883, No. 29.

կան շներ կը պաշտուէին: Էունք կը պաշտուէր
Նան: Ախարայի մէջ եւ ըստ Պլինիոսի՝ անոնց
թագաւորն էր, որուն շարժումներէն թագաւո-
րական հրամանները կը գուշակէին.¹

Թագաւորական տան կամ իշխանութեան
հետ շունք աղերսի մէջ գնելը, մանաւանդ երբ
խնդիրը արտաքոյ կարգի գեղջերու կամ նշա-
նաւոր գեղջերու եւ զփոցագնէրու վրայ է. հա-
զուագիւտ երեսոյթ մը շէ մարդկային առաւել-
լակացմիկ իրականութեան մէջ: Այսպէս ըստ
պարսկական աստուգութեան Ախրա Մեծ իր ըն-
կեցիկ եղած միջոցին շնէ մը կը գիեցուի, մինչեւ
որ հովիւ մը զինք գանելով իր կնոջ առանձին
խնամքին կը յանձնէ: Հռոմէական Պետմա եւ
Պամուլա երկու արեւմտեան ալ ընկեցիկ կ'ըն-
նէ կը գիեցուին զայլի՝ մը՝ որ հա նախնական
շան փոխանակած է, եւ յետոյ հովիւն մը կը
գանուին եւ կ'որդեգրուին: Հռոմէական եւ
պարսկական այս երկու առաւելելներուն զարմա-
նալի նմանութիւնը ակնյայտի փաստ է երկուքին
ալ հասարակաց բունէ մը ծագելուն, որոնք իրենց
սեռագծերով շատ աւելի հին են քան Ախրա եւ
մինչեւ իսկ Պետմա եւ Պամուլա, վերջիններն եթէ
երբեք գոյութիւն ունեցած են: Հերոդոտոսին
ըստը թէ Ախրոսի պատմութեան մէջ շան գիեց-
ման առաւելելը հովուին կնոջ անունէն ծագած
ըլլալու է, որ Սպարկոյ, յուն. Κυνό կը կոչուի եղբոր,
իւր անունական մեկնութիւնն է հաւանորէն: Այս-

¹ Tiber. 6, c. 20.

պիսի անձնական մեկնութեան մը եղծարկութեան
 է նաեւ. հայ Սանտարուկի մանկութեան մասին
 հիսուսան ժողովրդական գեղեցիկ առասպելը, ուր
 շուն նկատմամբ նշնագէտ շրա կարեւոր անար-
 կութիւն մը կայ, բայց խորեմացին մեկնել ու-
 ղելով՝ հիմէն խանգարած է ամաղջն ալ: Հոս
 յառաջ կը բերեմ խնդրայ նիւթ հասուածը.
 «Քանզի յաւուրս նմրայնոյ նանագար հորդեալ
 ի Հայր քոյր Արգարս. Բագե՛ պատահէ քոյ ի
 լերինս Կորդուաց, ցրուեաց զամենեւեան մորթին,
 Քնշ ոչ գտեալ ընկեր գնկեր՝ ընդ որ վարեւ-
 իրա: Իսկ գահեկին նորա (Սանտարուկոյ) Սանտ-
 աոյ, քեռ Բիւրասանոյ Բազրասանոյ, քնալ
 խարինոյ Ղարբանոյ, առեալ զմանուկն, քանզի
 աղայ էր, եղ ի մէջ սանանց իւրոց, Քնալով ի
 ներքոյ նեանն գերիս տիւս եւ գերիս գիշերս:
 Զորմէ առասպելաբանենն, եթէ կենդանի
 իսն նորանորաչ տախտակ յառաւումնոցն ա-
 դարեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ
 մեք եղար փնտրեալու՝ այսպէս է, շուն
 տախտակ ընդ խնդրակամ ընալ պատահեաց
 մանկանն եւ դահեկին: Արդ կոչեցաւ Սանտ-
 արուկ, ի դահեկէն զանուանեալութիւնն ա-
 ռեալ, որպէս թէ ասոր Սանտաոյ՝»:

Ինչպէս կը տեսնուի, գերմարդկայինն ա-
 րարարեալանք ամեն գնով առասպելներու եւ
 պոյններու մէջէն դուրս փաթեկու նգաւամբ հա-
 ալ աններելու է: Ընդ համար խորեմացոյ «եղար

վերահասու ին պնդափ նշանակութիւն տալու չէ։ Ըստ մտղոյրդական տառագագեպին կապած չկայ, որ այն «նորահաշիւ տպագրական կենդանին նրկնային շնիկ մըն էր, որ տատամներէ կ'առաջարկէ ձիւնէ եւ բքէ ծանր արկածի մատնուած արքայամետ կը պահպանելու համար։ Էնտեւտար «ընդ խնդրակա լեալ (շուն) պատահեաց մանկան» հայ Էնդոպտոսին յաւերածն է, Բնչպեա նաեւ Բրգարու Աւգէ քոյրը եւ գահակին Սանուսայ անունը, ոսկեց իրը թէ ծագած ըլլայ Սանաթրուկ անունը։ Ըստ հաւանական է, որ առաջապէս կամ Բնչնին իսկ Սանաթրուկ անուն մտղոյրդական տառագագեպնութենէն առած ըլլայ իր ծագումը — եւ այս պարագային Սանաթրուկ պիտի նշանակէր «շնկ տրուած կամ պարզեւում», եւ կամ ուրիշ ձեւի առկարգէն գոյութիւն ունեցող առաջապէս հիւստած ըլլայ յետոյ Սանաթրուկի կեանքին հետ՝ առիթ առնելով թերեւս դարձեալ Սանաթրուկ անունը։

Աւելի մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլալու է շունը Արտաւազդայ առաջապէին մէջ։ «Ձրուցեն զմանէ եւ պառաւունք, կ'ըսէ բարեւաքին¹, եթէ արգելեալ կայ լոյսի միտմ կապեալ երկաթի շղթայիս եւ նրկու շունը հանապաղ կրծելով զշղթայուն, ջանայ ելանել եւ առնել փախման աշխարհի, այլ ի ձայնէ կոա-

¹ Երկու առաջապէնքերու մէջ այլ շունը մտած է իրքեւ ընկեր գիւցալն որսորդին, հետեւորար նաեւ բարձր նկարագրով է։

Նարկոմենան գարբնաց զարանան, ասեն, կապանքն,¹ վանական վարդապետ ասելի եւս կը բնորոշէ շնորր՝ ճոխացընելով զանոց այնպիսի գծերով, որոնք Արայի առասպելին տեսակետով եւս հետաքրքրական կը դառնան: Խորենացոյ պէս ինչն ալ կը յիշէ երկու շնոր, բայց² «նկատու ապիստակ, որ յար լիզուն զկապանս նորս³», աշխնքն՝ Արատապզայ: Զսանք վանական վարդապետ նաեւ, յայտնապէս Յարաւելեզ կը կոչէ: Ի հարկէ տակաւին անտարյգ կը չնայ⁴ թէ Արաւելցներու հետ այս նշխարումը ինչնին իսկ մատենագրէն է թէ ժողովրդական հիմ մը ունի: Ինչ որ ալ ըլլայ, այս նշխարման մէջ խոր իմաստ մը կայ: Մեր հրատարակած զրոյցին շորս երկնային շնիկներն ալ ակոսներով հերաքին մարմ. նայն մէջ մասն մազը կը կորեն եւ վերջը կը լիզեն⁵: Կախմական միեւնոյն աստուածազգի շնիկներն են ուրեմ երեք գեղքերու մէջ ալ, ի հարկէ իրբու տեսագիծ (ՄՈՒՆ) յարմարցում իրաքանչիւր առասպելի նկարագրին, բովանդակութեան եւ դարերու ընթացքին կրած փոփոխութեան: Այս կ'արժէ մասնատրապէս Արատապզայ առասպելին նկատմամբ, որ ինչպէս Մ. Արեղեան⁶ ալ մտադիր եղած է, խառնարդ մըն է երկու իրարու հակառակ առասպելներու:

¹ Ընն հաւատք, էջ 178:

² Համեմատական հետազոտութիւն (էջ 3-4) մատենագրին կը վերադրէ:

³ Հանգ. Ամե. 1925, էջ 421:

⁴ Հայ. ժող. առասպելներ, էջ 334:

Եղեմիկի (եղ 104) և Եղեղեի¹ համաձայն Ար-
տաւազգ բարի բնաւորութեամբ, արքայազուն
գիւցազն մըն է, որ մեռած չէ, այլ վիշապների
Մասիսի վրայ կապուած և շղթայուած և որ մը
շղթաները խորտակելով աշխարհքիս պիտի տիրէ
եղեր: Դժան աւանդութիւններ կան նաև Աղեք-
սանդը Մեծի և Բրեղերիկոս Բարբարոսայի մա-
սին: Ասոր հակառակ ըստ ժողովրդական առաւ-
պելին Արտաւազգ նաև դիւ կ'անուանուի², և
երբ գորրիմները՝ յաւուր միաշարաթուշ երկցս
կամ շորկցս բախեն զսալն, որպէս զի Ար-
տաւազգայ շղթաները պարանան և ազատելով
աշխարհք չկործանէ, յայտ է թէ այս պարագային
Արտաւազգ իրար գիւտկան է և նոյն պարսկա-
կան Դահակին, յունական Տիւփանին կամ գեր-
մանական Լոկիին հետ: Վերջինս ըստ սեղեր ար-
դէն սասանայի հետ նշմացուցուած է³, իս-
տորչուր ալ շղթայազը սասանեանն է, որ կը
ըսնայ ամեն գնով ազատիլ և աշխարհքիս
վերջ տալ:

Նկարագրի երկուութիւնը կը տեսնուի
նաև վրական նշանաւոր Ամիրանի վրայ, որ կը
նկարագրուի մերթ բարի, գիւցազն, մարդկան
բարւոյն համար վիշապներու դեմ մարտնչող և:

¹ Հարցմունք և Պատասխանք, էջ 51. ըստ Արեւ-
դիտի այն դէպք վարչական վարչապետ գրած է: Հաս յա-
տալ կը թերեմ ըստ Հ. Ն. Անկմանի հրատարակութեան:

² Խորհնացի, անգլ. 192. Հարցմունք և Պատասխա-
նք գորրիմներու այս գործադրութիւնը միայն Նաւասարդի
առաջին օրը կը գտն. էջ 51:

³ Maunhardt, Germanische Mythen etc., S. 84.

մերձ ալ քրիստոնեական Սաղայեցի պէս Աստուծակ ապրտամբոյ եւ անոր հետ կտախ ելլոյ¹։ որուն համար շղթայուած էջերուդի լերան վրայ քարոյրի մը մէջ կը փակուի։ «Յուսահատութիւնից աշխատում է իր շղթաները փշտել, աշի մամանակ շարժւում է երկիրը, նրա շղթաները յառաջադնում են փայլակ եւ որտում, նրա ծանր շնչատութիւնը՝ կատաղի փաթարիւններ, նրա հառաչանքը՝ սարերկրեայ ձայներ, նրա առատաւքը՝ աշի կատաղի գետը, որ այնպէս ուժգնութեամբ էջերուդի սարտախցիներքեւ է գահափում²»։ Ամիրանի քով կայ շրմի մը եւ շարունակ կը լիզէ անոր շղթաները, որոնք աւագ հինգշարժի սըր արդեն կտրուելու սահման քարակցած կ'ըլլան, բայց նոյն առաւարդ ցարբիւնները մարմնեով երկը անգամ սաշին վրայ դարձնելով՝ շղթաները դարձեալ կը դարձնում³։ Առաւարեկա իւր անբողբոսութեամբ հաշկահանէն կտրումը ընմ համարմակիւ հաստատել, քանի որ անոր եւ յաճական Արամիթեոսի միջեւ շաա կարելի է թէ պատճառական ներքին աղերս մ'ըլլայ — յոյն մուսկմագիրներէն անաւք Արամիթեոսի շղթայման տեղը կոփկուի կողմերը

1 B. Kalle, Der gefesselte Hiese. Vorstellungen kaukasischer Völker von einem gefesselten Dämon. Archiv f. R. 1905, II.

2 Այլ՝ Միւրջի, լեւոնքի վրայ լեւեռան հովանքի մասին կոփկուած առաւարեկները, Թրքմ.՝ ՀԱ. 1892, հէ. 16։

3 Այլ, 16—19։ Բանիւր, Արաւարդայ եւ Մ-Ների հեղեղերը Արաւարմում. [Մեղիլեկի՝ ԲԱԿԻ] 1921—1922, հէ. 10—104։

կ'ըրանեն¹, սակայն որչափ կ'երևա այլ շան եւ գար-
բաններու տեսագծերը նշմուխեամբ հայկական
նեն աւելուան են: Ընթերցաները գործընկերու որեւ-
րաւ նկատմամբ երկու առասպելներու միջեւ եղած
անհամաձայնութիւնը շատ մեծ դժուարութիւն
մը չէ, այնքա որ հայկականը ինքն իր մէջ արդեն
զանազան աւարտերակներով է: Չեմ կարծեր թէ
միտեման առասպելին մէջ դիւականն ու միջա-
դայինը բարի թմայտով հերոսականեն աւելի հին
ըլլայ: Էերա Ամիրան՝ ինչպէս յաջորդ գլխուն
մէջ պիտի տեսնենք, իր ինքնուրոյն տեսագծերով
դժուարաւ, բայց եւ այնպէս հնարաւոր է վե-
րականցենք եւ իրրեւ այսպիսի որեւէ առնչու-
թիւն մը շունենալուն գիւ եւ միջոց Ամիրանի
հետ՝ պատմաւ մ'այ չկայ զայն աւելի նոր հա-
մարելու: Մինչդեռ ճիշտ ասոր հակառակն է Ար-
աուսագոյայ առասպելին մէջ, դիւականն ու մի-
ջոցայինը աւելի հին է քան հերոսականը, որ
հաւանաբէն միշտէ իսկ պատմական ծագում
ունի:

Ծանօթ է որ Խորենացին Արաուսագոյ կը
համարի որդի եւ յաջորդ Արաւշէա Բ.ի, որ Խո-
րացոյն քննութիւններուն առաջին արշակունի
Յրգատ Բ. ին(56—107?) կը համապատասխանէ:
Սանաւընեան² լրաւ կը գտակ աւելի յառաջ եր-
թալ եւ կը նշմարցնէ Արաուսագոյ Արաւշէա Բ. ի
յաջորդին հետ, որով Գաղթան երգերուն այս

¹ ՀԸ, 1902, ԲԷ 76—78.

² Hecateen II, p. 412.

մասին աւանդութիւններն ալ իրենց յարակից
ամբողջ պարագաներով ու դեպքերով գրեթէ
երկու դար յառաջ կը մզնին եւ քաղաքական
բաշխումքն նոր կապակցութեան մը կը բերուն:
Եւրոպայի պատմախոյզներէն շատ քիչները կ'ըն-
դունին Երսասազգայ պատմականութիւնը եւ ան
ալ ամենամեծ վերապահութեամբ: Սակայն կ'ե-
րեւայ թէ խորենացին որոշ շափով մը իրաւունք
ունի, ինչպէս արդէն առհասարակ կ'ընդունուի
ազգային պատմախոյզները¹ եւ կը տեսնուի նաեւ,
հետեւեալ ժողովրդական շատ հետաքրքրական
զրոյցէն, որ ուրիշ ձեռի տակ կրկնուին եւ Եւր-
սասազգայ առասպելին: "Կար չկար մի թագաւոր
կար անունը Երսասազգ: Նա մի գիտ որդի ունեւ
անունը Միդար: Երսասազգը մտնելիս թագա-
ւորութիւնը շիգարին շտուեց, նա գիտ էր: Եւր-
պատճառով մեր երկրում տեղի ունեցաւ խառ-
նակութիւններ եւ շատ տերութիւններ: Մի անգամ
Շիգարը ձի է նստում, հրամայում է փող փչել
եւ յայտնել, որ թոյլ ջանկանում է թագաւորել
եւ ընտրեալ ձիաւորների հետ որսի է գնում:
Նա կամրջին հասել էր չէր հասել, շար հագին
դիպչում է նրան եւ նա գէտն է ընկնում եւ
խեղդուում: Ձիաւորները լուր են տարանել թէ
աստուածները բռնել են Շիգարին եւ շղթայա-
կապ անելով փակել են Մափում՝ սեւ սա-
րում: Երկու ընկեր՝ մէկը սպիտակ միւսը սև՝
կրնում են նրա շղթաները: Տարւայ վերջին՝

¹ Վիեննա, 1851, 64, 28—29:

Նրա շղթաները բարականում, մազի հաստութիւն են ստանում: Եթէ նրանք կտրուին Շիգարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ: Դրա առաջն անելու համար կախարչները սահմանել են, որ ասուայ վերջին՝ Նաւասարդի ամսի առաջին սըլ բոլոր դարբինները ինչ գործով էլ զբաղած լինին, երեք անգամ մարմով սալին դարնեն, որպէս զի Շիգարի մազի հաստաւորութեան հասած շղթաները ետից անքան, ապա թէ ոչ Շիգարը դուրս կը գայ եւ մեր աշխարհին վերջ կը տայ¹ ։

Այսինն Արաւազդայ աննգաւեայը Շիգարի անուամբ եւս կը պատմուի հայ ժողովորդեան մէջ, այս՝ գրական մեծ փառս է ի նպաստ Խորենացոյ: Վասն զի զրոյցին Շիգարը արաւքին պատմագիրներուն *Axixates* կամ *Քէքէմէրդէն* է, զոր հայերէն Աշխադար կ'ըսենք հիմայ եւ յաջորդած է Տրդատ Ա.ին այսինքն՝ Արտաշէս Բ. ի ըստ Խորենացոյ: Թե նոր առաւելին մէջ Արաւազդ Շիգարի հայրը կը յորջորջուի, ի հարկէ մտադրութեան արժանի կէս մըն է, եւ ասով խնդիրը թերեւս աւելի բարդ հանգամանք մը ստանայ, բայց ոչ ընդգէժ Արաւազդայ կամ Շիգարի պատմականութեան: Իմ կարծիքովս երկու հնարաւորութիւն ունիւք առջեւիս, կամ Շիգար աննաւով նաեւ Արաւազդ անունը երկու անուամբ ալ զրոյցի առարկայ եղած է եւ կամ՝ որ ըստ

1 ՀԵ. 1892, էջ 102—103: Բազմ. 1877, էջ 276:

ալ հնարաւոր է, երկու պատմական տեւեմուտ-
բաժնիւներ խառնած են զրոյցին մէջ, մին Ար-
տաւազդ՝ թերեւս Տիգրան Մեծին սրդին, որ Ան-
տանիստէն գերի բռնուելով իր կեանքը կռիւց
Աղեքսանդրիա բանաթն մէջ եւ այս է, որ ըստ
Եղեղիկի աւանդանին պիտի ազատի եւ իբրեւ ա-
զատարար մը եւ փրկիչ մը հայ ժողովրդեան
պիտի տիրէ ամբողջ աշխարհէրա (— Բարբա-
րոսաւ, Աղեքսանդր Մեծ), իսկ միւսը՝ Շիդար, որ
փելագաղուններէ կը բռնուի եւ Յատիս լերան
փրայ կը փակուի։ Առասպելը իր ներկայ ձեւին
մէջ բազադրութիւն մըն է դիցարանական եւ
պատմական տեսագծերու։

Ինչ որ գահազարկ եղաւ Աշխարար,
պատմութիւնը կը յան, իսկ նորագոյն պատմա-
խոյնները կը մակարերեն միայն։ Խորենացին եւ
նոր պրոյքը խելագարութիւնը կը գնեն իբր պա-
տաւա, դոր եթէ գահաջուցիչ ալ չհամարինք,
գեթ ընդունելու ենք որ ժողովրդական պարզա-
միտ ըմբռնումը խելագարութիւնը չի նկատեր
իբրեւ ազնիւ խանգարում, յոռալ եկած
երեւոյթ մը, այլ աւելի իբր հեռեւանք ուղի-
ներու եւ փերիներու ազդեցութեան։ Խառն-
լար շատ ասքանում էր այս ըմբռնումը, փե-
րները արտեւառ ունին եղեր մարդկային միայն
կաշիւանդելու, որ բնականն շնամե է եւ չխտի
եւ կամ այն մտածէ եւ խտի, ինչ որ իրենց
կուգնեւ եւ այս է եղեր խենդութիւնը։ Անգամ
մը քանի մը այլ մարդիկ շատ փառնդար խենդ
մը գեաթն եղերին տանելով՝ կը ստիպեն, որ

ըսե թէ ինչ են իրեն հետ եղող ոգիներու անունները. խեղճը գետ նկատելու վախէն կը խտտանար ըսել, բայց երբ գետն եզերքէն կը հնուացընէին, որ ըսէ, ահագին քրքիջ մը կը քառնար եւ այս կ'ըլլար ամեն անգամուն իր պատահանք. հարկնացոյ "վիշապազունք գաղաղան զմանակն Արառաւզգ եւ գետ փոխանակ եղին, խոտքը շ'անքարկեր նոյնը. խեղացնոր կարծուած Արառաւզգ կամ Շիգար յետագայ սերունդներու երեսակայութեան մէջ նույնած է արդէն Պատիւ լերան վրայ փակուած վիշապն հետ, որ իր հրաքիտային ժախթար. Թեւրով սարսափի կը մատնէր շարունակ շրջակայ բնակչութիւնը, խտարժոյ կարծիքով վիշապը երկրիս տակն է, որուն տիրող տարածութիւնը բռնած է եւ իր ցնցումներէն եւ ըրած շարժումներէն կը նագին եղեր բոլոր երկրաշարժերը. Այս զարմանալի առասպելահայեացքը կը գտնուի մինչեւ անգամ Ափրիկէի շատ մը բնագրերու քով:

Համբար-ամեն վերջ Շիգար-Արառաւզգ այս գործին մէջ յիշուած երկրորդ պատմական անուն է, որուն պատմականութենէն սակայն առասպելականութիւն երեսակայութեան հզոր ազդեցութիւնէն զերծ եւ համեմատաբար նաեւ անխառն եւ անփոփոխ գրեթէ անունը միայն Թաւգած է. Հումը երկուքին մէջ ալ արդէն գիցարանական է իր ամբողջ անասոցներովը: Կր. Տեր-Աղաւեսանի կարծիքով խեղագար Շիգարին շներէ իջուելուն գիցարանական գիտութիւն պատճառն այն է որ "Շիգարը կենդանոյն գետերի նեղքն

թե՛ Կաւ եւ Կարաւ եւ այդ անընթեան մահի պատճառով Նրա հոգին Թեաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարչութեան շարժանանալով՝ հերոսը յախտեալիան ամենայնի մասնուեց¹։ Էեաեւաբար շնորհ ի դուր տեղ կ'աշխատին այդ անընթեան վիճակին վերջ տալ՝ հերոսը կենդիւ աշխարհք բերելով։ Այս բռնազրոսիկ մեկտնջ թիւնը հաստատուած է շատ աւելի անհիմն ենթադրութեան մը վրայ, որուն համաձայն հոգեպաշտական շրջանին իւրաքանչիւր ցեղի անդամները իրենց ձեռքերուն մարմինները կ'աւելին, որպէս զի անոց հոգին իրենց փոխանցեն եւ ասով ըլլան շտեմարանը ցեղին բոլոր հոգեմեքաներ։ Իսկ հոգեփոխութեան շրջանին այս գերն իրր թէ ստանձնած ըլլան շնորհ ու թրուշանները, անոր համար ալ շուներ ալ միայն հոգեկիր է եղեր, ալ եւ հոգեւորութիւնը։ Այսպէս իրր փառս յառաջ կը բերուին Առաքելները, Աբրգ, Էնդինակը, որ կրնայնմական, գիշարանական - ազգախոսական նիւթերու շատ ալ հմուտ էրեւար, գիտնալու էր, որ անցած են նախ՝ աշխատանակները, երբ մարդակերութիւնը իրրեւալոյցիսի ոմանցմէ բարեշրջական կարեւոր ազգակ մը կը համարուէր իրրեւ ընդհանար երեւոյթ մը մարդկային դարգացման յառաջատութեան մէջ։ Ամենամահմական բնագրերու որ համար առ հասարակ անմահութիւն է մարդակերութիւնը, իսկ ուրիշ ազգերու մէջ ալ երբեք ընդհանար

Հանգամանք չէ ստացած եւ այրանքում է պար-
զապեա: Երկրորդ՝ Յեր-Ազգասեան նշեալեա գիտ.
նախ. էր. որ մինչեւ իսկ մարգակեր աղգերու
քով շատ տարածուած սովորութիւն է տանն
մէկ անկիւնը կերակուր դնել, որպէս զի իրենց
նախնիներու հոգիները դան ուտեն եւ զիրենք
հանգիստ ձգեն: Ասկից կը հետեւի թէ գէթ
այս աղգերը իրենք զիրենք իրենց խաբանելու
նախնայն հոգիներու շահմարանը չէին նկատեր¹:
Մարգակեր աղգերու քով եթէ կայ այս տեսա-
կէտով աշքուտ բան մը, այն ալ աւելի մար-
դան միան աւելով անոր լույս յատկութիւն-
ներն ժառանգելու աւելորդապաշտութիւնն է
եւ նոյն իսկ այս՝ ընդհանուր հանգամանք չունի:
Այսպիսի խախտ. ենթացրութիւններ են նաեւ
շան եւ Աւալիզներու մասին ըստածները: "Շները
ընդունում էին յառաջ մարգկանց հոգիները
երանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ, կամ
զանաք ուտելով կամ զանաք գնելով, ոչ թէ
որպէս զի ըջան "այս իրքեւ, շահմարան նախ-
նեաց հոգիներէ"², ոչ որպէս զի իրքեւ արտաշ-
նորդ հոգիներու զանաք իրենց վերջին հան-
գըստավայրը տանին: Հայոց շան պէջը կամ սկիւր
բանելով ժողովրդական երգիծանքն ալ ուրիշ

1 Ինչպէս Աւալիզները հոգիաւոր կը կրէն, որպէս ալ
հետեւելով Մ. Արեգիանի (1877) "Յորդ Անիկոյա, կընթեա-
նա, "Անիկոյաւոր, որ պարզապէս ճիշտագիշ է: Յորդ տա-
տուածութիւն մըն է եւ կը համապատասխանէ հասարակ
Յայրոս տաւանայն:

2 Աւալիզան, կգ. 227:

խառա շանի¹։ Երգում՝ ընտր անով պարզապես
կը յայտարարէ որ պատրաստ եմ հագին շան
շանձնել, այսինքն՝ մանիկ, եթէ ըսածս միշտ
չէ։ Մեր ըսածը աւելի եւս կը լրատւորուի թեր-
նին իսկ Յեր-Պապսեանի յառաջ բերած հեղե-
կան երգի մը մէկ հատուածովը, որ կ'ըսէ. «Մի
վախճար պահպաններից, շորս աչուի շախար
շներից, նրանք ետմ-յին [= Մահուան առ-
արած] են պատկանում, իջնում են երկիր եւ
պահպանում են Եամկայի ընտելութեան
ուղին։ Մնջնցեալը լուս կ'ընէ, եթէ միշտ
շտապել նրանց կանխից»²։

Ըսածը գիշարանքին քանի մահուան տե-
ւազներով միայն կը մտածուի, մահուան ա-
ռաջնորդ է եւ Իրրեւ, այսպիսի երբեմն նուեւ կը
վախցուի, բայց երբ տար վաղ աւելճայ սրտըդի,
պատերազմայի եւ հերոսի ընկեր տեսագիծը,
այս պարագային գիշարանական շան ձգտումն
կ'ըլլայ՝ հերոսին կեանքը պահելու աշխատել
ամեն կերպով։ Ընտր յաղաղութիւններուն ամենա-
մեծ ազդակներէն մին կ'ըլլայ աղ եւս, կ'ազատե
զինք կեանքի ամեն վտանգներէ եւ եթէ մեռ-
նելու ըլլայ, ինչպէս Արաբեզներու գեղքը կը
ցուցընէ, լիզելով կենդանութիւն իսկ կու տայ
եւ կամ գեթ կ'աշխատի տալ (հմեւ, Արաւ-
ւազդ, Ամիրան եւն)։

Ար վերջացընեմ այն հատուածը Ludwig

¹ Միմիար Գուշ, Չալաբշուպատ, 1960, էջ 61։

² Յալալեան, էջ 225։

Bechstein-ի՝ գրուցներու գրքին՝ երեք շերտ, վերնագրով գրչոյր յասով բերելով։ Զուրջ գրատար փաստ մըն է ի նպատակ շան վերջին տեսագծին։ Նկարագրուած շնեյն ալ ինչ ինչ տեսակեամբ յասական նմանութիւն սնին Մարդակի շներուն։

Հաջիւ մը իր մանչ եւ աղջիկ աղջկէ կը նշեալեալ մը եւ երեք ոչխար, ոչխարները կ'իջնան մանչուն, որ զանմայ առած կ'երթայ հետոյ ոչխարներ։ Դամբան իրեն երեք շերտով ստարական մը կը հանդիպի, որ ոչխարներու հետ զանմայ կ'աղեփոխանակելէ զար աղան մին դժուարութեամբ յանձն կ'առնու։ Ընկերն միշտ տնունն է եղեր՝ «Սերակուր քեր», երկրորդին՝ «Կապիւ պողպատ եւ երկաթ», եւ երրորդին՝ «Պատարով»։

Պատանեակը ալ զարմանալի շնեով նստի թան շարունակելու միջոցին կտրքի մը կը հանդիպի, որուն նիւրը սեւապղկաւ եւ կառապանն ալ սեւապղկաւ եւ մէկն ալ շնորհալի աղջիկ մը կայ եղեր, որ եղնոյն սեւապղկաւ է։ Պատանեակը հարցնելով, կ'իմանայ որ թագաւորն աղջիկն է, որ ահաւոր վիշապի մը զոհ ըլլալու կ'երթայ եղեր։ Պատանեակը կ'ընկերտայ կտրքին մինչեւ հան, ուր աղջիկը կտրքեն կ'իջնայ վիշապին զոհ երթալու համար։ Բանկարծ վիշապը կու գայ եւ հաղիւ թե իր ճճմարդի ահաւոր երախը թացած՝ կը պատրաստուի աղջկան վրայ յարձակիլ, պատանեակը կ'աղաղակէ «Պա-

1 Հոս - Ludwig Richter, Leipzig 1877, կէ 177

տասնէ, եւ շուրջ կը ցատկէ անմիջապէս վիշապին վրայ եւ, գոյն պատառ պատառ կ'ընէ։ Ազնիկը սարսափէն եւ աքախութենէն լնքն իրմե ելած՝ պատանեկին սոցը կ'իյնայ խնդրելով որ իրեն հետ իր հօրը թագաւորին գոյ։ Պատանեակը սակայն կը խոստանայ երեք տարիէն միայն իրեն այցելելու եւ վիշապին ակօսանքին 2 հասառած կը մեկնի հետաւոր երկիրներ։ Երեք տարիէն թագաւորին մայրաքաղաքը գալով՝ կը տեսնէ, որ մեծամեծ հանդիսութիւններ կը կատարուին եւ երբ պատմաւոր կը հարցընէ եւ կը լսէ, որ թագաւորին ազնիւան հարսանիքն է եւ թէ կառապանք՝ իրբ ազատիչ ազնիւան փեսան պիտի ըլլայ։ Բարկութենէն՝ խարերայ է ան մարդը, կ'աղաղակէ, որուն վրայ՝ քաղքին պահապաններէն կը բռնուի եւ երկաթապատ զաներով բռնա կը նետուի։ Իր ահապին ցաւերուն մէջ իր շներուն ֆիֆեկոցը լսելով՝ կը պոռայ բարձրաւայն «Կուտրի, երկաթ ու պողպատ», իրար ալ ալդ անունով շուրջ անմիջապէս կը կտրեն գուռը, կը մանե ներս եւ շղթաները խածնելով կը կտրէ եւ ձեռքերը կ'ազատէ։ Անփի ըլլալուն՝ կերակուր քնը, կը պոռայ եւ միւս շուրջ շուտով տիրոջ հրամանը կը կատարէ, բերելով ազանը անձեռոցով մը ի մասին, որուն վրայ թագաւորական թագը հիստամ է եղեր։ Շուրջ զայն ստացած է եղեր թագաւորին ազնիւան ձեռքէն, որ խմեալով թէ իր ազատիչը եկեր է, հօրը կ'իմացընէ գաղանիքը եւ անոր հետ կ'ամուսնանայ։

Գիշարանական շուրջ սպրդած մասն է նաեւ Գրիստանէական սեւաքէն ներս եւ հոն ալ իր որոշ գերը կատարած է ժողովրդեան աւելորդապաշտ խաւերու վրայ։ Այս տեսակեամբ շատ հեռացրըրական նորութիւն է հին յուշարկում՝ մը, զոր Աթէնքի համարարանի պափ. Գարսիդիս 1913ին Նիկամեդիայի վայրի Նուսրէթ փաշայի բրած ուղեւորութեան միջոցին անոր պրաններու մէջ գտած եւ նոյն տարին ալ հրատարակած է¹։ Եւրազրամին երեսին կողմը ներկայացած է շնուղլուխ մարդկային անձ մը եւ տակը գրած *Γαβριήλ ὁ ἑνδοξος, Μεγαλὴ ἰορπανδοδγρ, βουδαι, αἰσινδρ*՝ փաստար Գարսիէլ եւ ջահակիր Միքայէլ, սգնեցէր²։ Այս գիւտը թէ քրիստոնէական արտեստին եւ թէ միանդամայն տառապելագոյրութեան համար բաւական շշմանկալից եւ եզական երեւոյթ մըն է։ Արշափ ինծի ծանօթ է, ամբողջ քրիստոնէական հետ թեան մէջ բացի Ս. Գրիստափոյն չկայ տարր մը, որ շնուղլուխ ներկայացուի։ Գրիստափոյն նկատմամբ եղած այս տարրինակ մտահայեացքն իսկ իր ծագումով չեմ՝ կարծէր թէ գիշարանական բնայ, ինչպէս Գարսիդիս կը պնդէ³։ Բացի անկից, որ տարրին կրտսերին մէջ շան տեսագծերով սրեւէ գիշարանական նշան մը չկայ, բոլոր վկայարանութիւններն ալ միարան կը վկայեն թէ տարրը ար-

¹ Anahis-Hermes-Michael, Ein Beitrag zur Geschichte des religiös-philosophischen Synkretismus im griechischen Orient, Strassburg 1911.

² ԸԾԳ, 64, 50.

աւարայ կարգի ազգէ ևւ բարբաբոս ազգէ ըբ-
 րարան համար յաակապէս շնագլուխ յարժո-
 ցաւան է. ևւ՝ իմէ հասթեան մէջ ինչ ինչ բար-
 բարոս ազգեր յոյներէն շնագլուխ կ'անուանուէին,
 ան աչ իրազութիւն է՝: Քրիստոսօրի գլխաւորա-
 րար մահուան փառեցներուն ևւ գեւերաւ գեմ
 աքնութեան կոչուիլը, ի հարկէ պարագայ մըն է,
 որ կարծես անոր փառքին վրայ գիշարանական
 շան երանգ մը գրուեցաւ բնայիմ ունենայ, սակայն
 կասկած չունիմ, որ այս՝ իր ներկայ վարդապետ
 մեղին մէջ յետաւանաւ ըլլայ՝ առթուած ինքնին
 իսկ շնագլուխ անունն:

Գարոփ Միքայիլ ևւ Դարբիկէ հրեշտա-
 կապետներուն ինչիցը հոս հիմնապէս կը փա-
 խուի: Ասանկ երկուքն աչ իրենց քրիստոնեական
 կրօնի մէջ բունած գերագոյն գիրքովը, ինչպէս
 նաեւ Աստուծոյ ևւ մարդկան միջեւ կատարած
 միջնորդի գերազի հեթմանաւ նորագարմ ժողո-
 ւքաւոյնըրաւ համար շատ նպաստաւոր գեաթներ
 էին, ուր ըստայ ևւ խաւարի կամ բարոյ ևւ շարի
 ևւ անդենական կեանքին հետ աւոր աշխարհի մա-
 փն հեթմանական ևւ քրիստոնեական բնորո-
 նութիւնը՝ էութեամբ ևւ նկարագրով իրարմ
 աւարեր ըլլալով հանգերմ, ըստ մասին զուգուե-
 ցան ևւ մուշուկան իրարաւ հեա, սրով ժողո-
 վրդական պարզամիտ աշխարհահայեացքներաւ
 մէջ կարգ մը զարմանալի հայեացքներ ևւ աւե-
 լորդապաշտութիւններ երեւան եկան, որոնք աչ
 զուա քրիստոնեական են ևւ աչ աչ զուա հեթմա-

նստահան, թէեւ իրենց ծագումով եւ առաջեկալին ձգտումով աւելի հեթանոսական կամ գիցարանական պետք է անուանել: Ահա հաւ Բագրի. Գարաշիգիսի հրատարակած յուշագրամին նշանակութիւնը, որուն Գարրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակները ներկայացնող շնագրախ պատկերը իր ներմուտքուն դուռագանով եւ համբաւական գիմարի գգեաւով թանկրացեալ բացարթութիւնն է հայեազքներու այս դարձանայի եւ կարծեաւ անխուսափելի խառնումն. ուսկից անցած են քիչ թէ շատ բոլոր քրիստոնեայ ազգերը իրենց քրիստոնեութեան առաջին շրջանին: Համեմատութիւններն ու ձուլումները՝ ուր կոչու եւ երբեմն նաեւ անհեթեթ էին, քրիստոնեութեան բարերար ազդեցութեան տակ հեազհեաւ ազնուացան եւ մասամբ նաեւ քրիստոնեական գոյն ստին, ուր ասոր հակառակ՝ քրիստոնեական հոգւոյն ուղղակի հակառակ ձգտում մը շէին ցուցնել, հանդուրժուեցան: Այսպէս՝ երբ հայ ժողովրդական առաջադէմներու մէջ կը կարգանք, որ միշտացիները (յստ ուրիշ տարրերակի տնտեսանները) հակառակ կ'երբն երբեմն արեւու, որպէս զի մարգիկ անոր լոյսը շտեմենն եւ հրեշտակները հրեզնն սրով կը պատերազմին, կը դարձնեն եւ կը վանեն զանոնք սեւ տոմարերու մէջն, եւ թէ "որտեւմը այս կուսի ձայնն է, փայլակը՝ Գարրիէլ հրեշտակին սուրը, կայծակը՝ անոր հրեզննեալը եւ ծիածանը՝ անոր ազնուը":

1 Հ. Բ. Մատթէեան, Արմ'ի ծագումը եւ գիցարանութիւնը, էջ 127:

պարզ և խի հոս վիշտաբացող Վանազնի փութորկարերը վիշտային դեմ մղած կռիւը իր անբաղատելեամբ վերագրուած է Վարդիկէ հրեշտակին, որ ինչպէս յայտնի է, ըստ թրխատման յայտնութեամբ Միքայել հրեշտակին հետ Պապայէլէին դեմ կռուած էր. դանդիկա իր արքանեակներով գետնից անդունդը գահափեմած էր. իսկ երկնային դրոշմը քաջամարտիկ հրամանատարը հետըստը կ'ըլլայ միջեւ. անգամ շնագլուխներկայացընել, ասոր ալ առիթ տուած է Վարդիկէի արիւն մէկ պաշտմը, որով է նա ալ միայն պատգամարեւելի աւետար. Ղաաւնոյ, այլեւ ըստ մասին պաշտպան խոսիւներու, մանաւանդ մահուան միջոցին։ Ասով արդէն կամրջուկը կը ձգուի հեթմանս եւ թրխատման աշխարհներու միջեւ եւ Վարդիկէ կամ Միքայել ըստ ժողովրդական մտայնութեամբ կը յաջողեն ջնուի պատգամարեւելի հոգիներու առաջնորդ Հերմիոսի կամ շնագլուխ Անուրիոսի եւ կամ նախագի Ղաաւնոյ մը։ Եղիներու յով Հերմիոս փոխանակած է աւելի Միքայել, զոր կը նկարեն ստեղծարար հոգիմտեմ տարազով եւ մէկ ձեռքը սուր մը, միւսը մանուկին հոգին ներկայացընող փոքրիկ ուղղի մը, զոր մազերէն բռնած՝ ըսնի որով կը բռնեն մարմնէն տուանց գլուխը կտրելու։ Հայտնի «հոգեւոր» եւ «հոգեհան» հրեշտակը Դուրրիկէ է, որուն կը վերադրուի նաեւ վերջին գաղափարներն մարդկան բարի եւ

չար գործքերու կշռումը, անոր համար ալ վերջին գառառանի պատկերներու մէջ երբեմն կը նկարուի կշեարը ձեարը բռնած, որուն մէկ կողմը դրած են մեզքերը եւ միւս կողմը յողին ներկայացնող տղայ մը եւ որ կողմն որ հակն նժարը, անոր համեմատ ալ կը արուի վճար։ Երբեմն մինչեւ անգամ յայտնապէս նշմարուած է դարբինը հեթմտաական Կրօղի հետ, որ նշմարէս հագեալ է եւ հագեհան եւ ժողովրդական «Կրօղ տանի գքեզ» անեծքն ալ դարս կ'ակնարկէ։ Այլեւնի յով կը կարդանք, որ Կր. Ես. տուածարանի ծառերու հայ մեկնիչին համաւայն՝ «Պախու թիւն է արտաշերտը, որ անբաւականն զնահն, զհրեշտակն, որ Դրօղ ասնն, անիրաւ է գառառանդ, բռնութեամբ տանիք»։ Անգամ մը խտարնուր մանկամարդ հիւանդի մը հագեմարքին ներկայ ըլլալու՝ երբ հագեմարքին երկար տեսչութենէն հիւանդը շատ կը տառապէր, մայրը անդինն աչքերը գեպի հիւանդին կողմը երկինք դարցուած սկսաւ աղապսկել։ «Ո՛վ դարբինը հրեշտակ, ալ բաւական է, ան հագին, աղքիկս ալ մի շարշարեր»։ Հագեալ հրեշտակի տեսուչորդապաշա ընդունմը խտարնուր մէջ այնչափ խոր արեւատ ձգած էր, որ հիւանդը մեռնելէն վերջը տան պահգու ջրերը ոչ խմել կ'ընար եւ ոչ ալ արիւշ բանի գործածելը, բարքն ալ կը թափուէին բսելով թէ դարբինը հրեշտակը իր արիւնտս սուրբ անանգ մէջ բռնացեր է ժողովրդա-

կան բանահիւտութիւնը թաղուցած և մեզի Յո-
կոց բարրաւոյ՝ նաեւ բաւական ընդարձակ երգ
մը, ուր շաշափելի գոյներով կը նկարագրուի թե
թեշակա կը կուտի “Ասլան աղան”, Գաբրիել Տրեշ-
տակին գէտ՝, որ եկած իր հոգին կը պահանջեր եւ
հերոսին՝ ամեն միջոց բանեցրնելով հանդերձ
անկարելի կ’ըլլայ Տրեշտակին մեղքէն ազատիչ,
մինչեւ որ կենը միջամտելով ամուսնոյն հոգւոյն
փոխան իրենը կ’առաջարկէ, որուն վրայ Տրեշ-
տակը կտալ այս ամուսնական սրբանկէի սերէն
պարտաւած Աստուծոյ հրամանաւ կը թաղու
երկուքն ալ գեռ 46) տարի ապրին եւ կեանքը
փայլելն: Հոգեւոր Տրեշտակի մտքին գեղեցիկ
տալ մըն ալ ունենը Գրիգոր Ազիմամարցին²,
որ կ’ապրեր 167 դարուն: Քաղցր են իր մէջ գրա-
կան թանկագին գոհարն մըն և: Նուրբ, պատկե-
րաշիր եւ խնամանայից: Ամեն առաւուս Գաբրիել
կուգայ եւ հոգւոյն կ’ըսէ՝ ել այգիէդ եւ եկուր,
բայց չ’ուզէր հոգին թաղուլ իր այգին, այսինքն
մարմինը, զոր ցանգով նոր պատած էր, ուր որ
թառառնէ, նշենի եւ ընկոյզ անկած էր եւ իջած,
որանց պատուը սակաւն գեռ փայլեցած չէր: Զար-
դալած էր զայն պէս պէս ծաղիկներով, որանցմէ
հաւա մ’իսկ տակաւին փայտացած եւ հաստած
չէր: Պղպուլն ալ կը դռնէր այգւոյն մէջ՝ առաւ-
ուսակ մինչեւ իրիկուն, որուն քաղցր մեղեգին զինքն

² Գ. Ազիմամար, Պրնանքներ ժողովրդական բանա-
հիւտութեան, Թիֆլիս 1881, էջ 2—11:

³ Գ. Աստուծուհի, Գրիգոր Ազիմամարցին եւ իր առ-
գիրը, Թիֆլիս 1888, էջ 95—97:

աւելի եւս կ'ամրապնդէր հրեշտակին մահաբեր հրաւերին ընդդիմանալու մէջ։ Բայց Գարրիկը կը մերկենայ հոգւոյն, որուն վրայ փախէն լեզուն կը բռնուի, աչքերը կը խաւարին եւ հոգւոյն մարմնէն թափուելով՝ «փրաւ Եդուարէն արդիւն չտրաջաւ գինը կաշք առնել եւ բոյս, թարշամեցաւ գեղ մարմնաց»։

Այս ինքզնիքի վրայ աւելին՝ իմ Եդուարտիկը գտար եւ Կ'անցնիմ հիմայ ուրիշ ինքզնիք մը, որ ոչ միայն ամբողջապէս հայկական է իր ինքնուրոյն նկարագրով, այլ եւ Արայի առաջակցին տեսակետով կրնայ մեծ նշանակութիւն ունենալ։ Ինչոքից գէթ մատենագրութեան մէջ՝ սկիզբ առած է մեր Լուսինասրայ պահելը, որ Առնայ աչքին քար գայթակգութեան եղած է եւ ահա ասկից յաակապէս Գաթի, Գարայիցի առիթ առնելով իր վեր յիշուած «Anubis, Hermes, Michael» փոքրիկ աշխատութիւնը նախ եւ յետագ Երեքին 1908ին «գլխամական գիտութիւններու միջազգային ժողովքին արեւելեան մասնաբաժնին մէջ», խառն եւ ապա 1913ին ընտրուի յուշագրամին գիտին առիթով հրատարակած է։ Ամբողջը նախ իրուած է գրեթէ Յոյներու կողմանէ Աստիաւորաց մասին յուշուած հարցերու եւ՝ ինչպէս կրնար արդէն սպասուիլ, եզրակացութիւնն ալ եղած է աւելի ի Եդուարտայն ըմբռնում։

Հայ մատենագրութեան անձանովք է արեւել ինչոքիք այս Գահայց մասին։ Ս. Ներսէս Շնորհալի իր Աշերա կաշքեր ուղղած թուղթին մէջ այսպէս

կը գրէ այս մասին. «Յուրին Գրիգոր Լուսաւորիչ մեր յորժամ ել ի Վերապէն, եւ ժողովեցան առաքի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիս պատահակաւ Քսառնոյ ի կերպարանս վարազի եղեալ եւ իշխանցն ամենայն եւ զորքն պահաւորեալք, եւ ամենեցուն առ հասարակ պահս հինգարեալ անստաղտութեամբ, զի մի ինչ ծաշակեացն որպէս Ղինուեացիքն, որով ելիւ ըմշխութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս՝ որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եղաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն առանգեաց ինկեղեցիս Հայոց զնոյն պահել յամենայն ամի շրջագահութեամբ, որպէս զի մի մտաւոցին երախտիքն Քսառնոյ եղեալ առ նոսա: Եւ պատշաճ համարեցան խանել զպահս զայս՝ որով Հայք ըմբարան զգրկութիւն, ընդ պահացն Ղինուեացոց, որով նորա ազատեցան ի սպանութեաց մահաւանէն, զոր եւ պահեն մինչեւ յայժմ ազգ Քսորաց եւ Նգիպտացոյ: Ենչպէս կը տեսնուի, Ընտրչային հա երկու ինդիր կը շուշափե. նախ թէ Քաաղաւորաց պահքը Գրիգոր Լուսաւորիչ հաստատած է, երկրորդ թէ Հայ եկեղեցին սոյն պահքը արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող Ղինուեացոց պահքին հետ միացուցեր է: Վերջին կէտը անուղղակի կերպով կը հաստատենք հայ մամակարդութիւնը, քանի որ ճիշտ Առաջաւորաց պահաց ուրբաթ որք ամենը կը հրամայէ Յովնան մարգարէին յիշատակը, որուն բոլոր շարականներն ալ Ղինուէի ապաշխարութեան շուրջը կը գտնուան: Առաջին կէտին մասին

ազգային գրաւոր աւանդութիւնները շատ են,
բայց համեմատաբար աւելի նոր. հնագոյնը Զե-
նոյր Դրակ է, որ պահէր յայտնայեա Առաջա-
ւոր հմուտնէ եւ կը նշխարէն Գրիգոր Ղու-
սասուրի թագաւորը եւ նախարարները բռնկե-
լին յաւաք՝ անմեղ գրայ գրած պահոց 65¹ պե-
րուսն առաջին և արեւուսն հետ, գրածք անտուտդ
իսկ անցքնէր կու ապր: "Իսկ ի հրամանն Ղու-
սասուրի եկեալ համին գնա (Գրիգոր) նախարարքն
իւր եւ նորա եկեալ ժողովեաց զնոսա առ ինքն,
եւ իմեզ որ թողու զնոսա անտուտդ առաջ
իւր կարգ ըսերով գրարգրութիւն փարդապե-
տաթեան նորա: Եւ յառաջին պահը եղաւ յա-
ւարս սրբոյն Գրիգորի, զոր ի Հռովմ՝ Սեդ-
րեւորոս հաւանեցաւ եւ պահեաց ինքն եւ Կու-
սանդիանոս թագաւորն եւ ամենայն քաղաքն
Սգիպատախ, զոր եւ Առաջաւորը կոչեմք²:
Զենոյր Դրակ հա կը ներկայանայ ուրեմն ոչ միայն
իրեն, պիտաւոր աղբիւր հայ գրաւոր աւանդու-
թեան հետեւարար նաեւ Ընդհարայ, այլ եւ
իրեն առաջին ջոտաւգամը եւ պաշտպանդ
Առաջաւորաց պահքին, որուն մասին՝ որչափ
կերելայ, հեղինակին ժամանակ արդէն Աղբիւրոս
հետ ինզիրնէն սկսեր էին, որ Հռովմ՝ Սեդ-
րեւորոս, Կուսանդիանոս եւ Ագիպատա յիշա-

¹ Առաջին էջ 115: Բարդուղիմէոսը ասի 115: Բայց
յայտնի պիտի է, թանկ որ Նոյն նիւթին վրայ երկու անգ-
ամ կը կարդանք Կուսարս Այս, զոր կը համարուի նաեւ Առ-
նաքնէնը երկու անգն ալ 115 գնեցով:

² Զենոյր էջ 115:

տակերով պատուար մը կ'աղէ քաշել Յաւնաց յարեակաւաներու գէմ¹։ Այս պարագային քինար Կյակ դժուարութե Յ² Դ գարէն յառաջ գրում ըլլայ։ Վասն զի Յոյները իրենց ՅՅԶին գումարած Տրուգանեան ժողովքին կանոններու մէջ կը յիշեն նաեւ կարգ մը ծէսի կամ խորհուրդներու հայրը հայկական տաճարութիւններ³։ Պայմար եւ կը գտաւարանեն, բայց Առաքուորաց պահքին մասին ըսու խոր չեն ըներ, եւ այս մեղի պիտի մտար անքմբունելի, նկատելով Յոյներու մասնաւորացեա այս պահքին նկատմամբ Հայաց գէմ ըրած տմբատամութիւններու ծանրութիւնը։ Մանաւանդ որ Տրուգանեան ժողովքին ՅԵԸԿ կանան ալ Մեծ պահաց նկատմամբ է, ուր կ'ըսուի թէ⁴ «Հայտատանի մէջ եւ այլուր Քաւաաներարդաց կիրակիներուն հաւկիթ եւ պանիր կ'աւենու։ Այս կերակորներն ալ անասունէ են եւ պահքի միջոցին պէտք չէ ուտուին, ապա թէ ոչ կ'զերականները նովին խի կարգընկեց կ'ըլլան եւ աշխարհականները կը բանագրութեն։ Բովանդակ Նկերեցույ մէջ պահքերը միաւրկերոյ պէտք է ըլլան⁵»։ Արդ եթէ երբեք այս տակնները Առաքուորաց մասին Յոյներու եւ Հայերու միջեւ խնդիրներ ըլլային, կարելի էր երբեք հոս գանձը բարբաղին անտես ընել։

Աւելի 1054 գարէն տարին յաղում այս խնդիրներու մասին գրող Յոյներու մէջէն Նշա-

¹ Հմմտ. Hefele, Konstantinensibüchle III, 47. 52a-245. Կան. 21, 21, 56 և 59.

² Hefele, 47. 107-126.

Կաթողիկոսներն են Անատոլոս Անտարիաւյի (Պաղեսաին) եպիսկոպոսը, որ կ'ապրէր 1187 զարուն, Նիկեոսիոսոս Իսախանոս 1487 զարկն եւ Լալայ Սահակ Կաթողիկոսի անուամբ գրուած Անդուստիլիտիքս Էպիս Դորմիս, որ հաւանորկն 1287 զարու ասեմները գրուած եւ Վերդնայա հեղինակը հայ կ'երեւայ եւ ասեղութեամբ լիցուած իր իսկ ազգին գեմ: Անոր համար ասելիկը Կաթողիկոսները հա իստիլ ասլ Դեփեփարոս Գալիստոսի, որ ինչպէս կ'երեւայ, այս մասին Կաթողիկոսի անդալ գրականութիւնը իր ասեմն ունի եւ քաւական մանրամասնորկն ալ կ'աւանդէ: "Շրդ Արքիբոսի (= Դրշիման) պահքի Կաթողիկոսի եթէ հարցուի, ոմանք կ'ըսեն թէ Ազամայ պատուիրականացութեան կամ Նիկեոսեացոս պապիսարութեան համար կ'ըլլայր ոմանք ալ կ'աւանդեն թէ անիկա կ'ըրայր անոր համար, որ Լալերը ծով պահեցին, երբ Ա. Գրիգորէն պիտի մկրտուէին: Կըրեմն ալ կ'ըսեն թէ կ'ըրուի այն Աստղիս անուամբ մկրտն համար, որ անոնց քով մարտիրոսական մահուամբ մեռած եւ Կան ալ, որ անոր ծագման իրական պատմութիւնը կ'աւանդեն, որ հեռեւեալն, Սարգիս անուամբ փարգապետ մը կար երբեմն անոնց քով, որ շուն մ'ունէր, զոր աստամայինը որդմամբ շատ անգամ իրր իւր գալուստը ասեղող կը գործածէր: Անոր Արքիբոսի անուն ասու, որ հայերէն լիզուաւ ասլիսանդակ կամ պատգամարեր կը շանակէ: Աւաթ եւ երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ բնակող իր ա-

շահերաներն ու ազանդատները գինքը կանխող շունը կը տեսներն, իրենց ուսուցչին առջեւ, կ'ելլէին եւ, անոր առաջնորդ կ'ըլլային։ Բայց պատահեցաւ, որ շունը գայլակեր կ'ըլլաւ։ Եւ, երբ Պարգիս շունը կանխաւ դիմելէն վերջը՝ ինքն ալ մեկնեցաւ եւ ծամբան իրեն դիմաւորողի չհանդիպեցաւ, ծանրապէս բարկացաւ։ Բայց խնայելով որ շունը գայլէն գիշատուած է, Հայերուն հրամայեց որ սովէն տուրքի այն օրերուն շան մահուան նամար ծամ բռնեն, ողբ քնեն եւ սգան։ քանի որ այնչափ մեծ բարիք մը իրենցմէ բարձուեցաւ։ Այսպէս շան Արթիւրի անուամբ յորդորեցին նաեւ անոր պահքը՝ ք։

Ահա յունական այն ծածր ամբաստանութիւնը, որ մեր նախնեաց շատերուն զայրոյթը ծայր աստիճանի գրգռած է եւ որուն համար մինչեւ անգամ երկու կայսրներ (Ալեքս եւ Մաւուել) հարկ համարեր են բացաւորութիւն պահածել մը ընդհարելն։ Ընդհարումն պատժախառն վերը տեսանք, որ նոյն ժամանակներուն հայ եկեղեցական հասարակաց ըմբռնումն էր։ Մասնակցութեամբ Առհայեցին շատ հաւանական է թէ յունական աղբիւրներէ ազդուած է, երբ կը գրէ... «բայց ի տմեի, յորում՝ զաւրաւերաւն զուրբ Պարգիս յիշատակեմք, եւ զճշմարիտ ժարտիրան, ըր վկայեցաւ յորդուոցն Հազարս։ յաշխարհն սագրեւանդի, յորդուոցն Մահմետի՝ յաւարս Թեոգոսի թագաւորի՝, եւ ոչ առի սա իշտագանն

Մարդիս աստուածութեանցն այն որ շունն տուիր
երկիր պագանեւ¹ :

Աստուար՝ որուն խանդարտած ձեւն է
Երջերուրի, ըստ հայերեն լեզուի կը նշանակե
նախ անուշիկն, աստուածութիւն ունեցող կամ
երախտայրիք, աստուածագաւ, յետոյ կը նշա-
նակե նաեւ «անշեւ գրուած» — PROPOSITUS
որպէս «հայ աստուածաց կամ հայ ասա-
ղաւորութեան եւ գլխաւոր, իշխան թագա-
ւորական արքանիքին մէջ, կանխող, յա-
ռուցիւթեաց, անբնական եւ նախահարա-
պեա» : Ընտր համար Հայերը պահքին անունը
կը մեկնէին սափարար կամ իրրեւ հայ ա-
նուշիկն պահք խնամով, որ հաստատած է
Ս. Գրիգոր՝ Երզնայի բռնկումն եւ Հայաստանի
գարնէն յառաջ եւ կամ իրրեւ Սեն պահքը
կանխող պահք մը՝ գրուած նշեպէս Ս. Գրի-
գորին։ Ասկայն՝ որչափ կ'երեւայ, իրականին այս
բնութեան ժամանակագրութեն խանելով այնչափ
ընդհանուր աչ չեր, ապա թէ ոչ ինչպէս մեկ-
նելու է այն մեծ հակամաստթիւնը, որ ծագե-
ցաւ Ս. Գրիգոր Կարեկացւոյ տառնները յառ-
կապէս այս պահքին ծագման նկատմամբ։ Պնակը
Ղուսասարչի կը գերազրէին, բայց ոմանք աչ բո-
լորովին ասորեր կարծիք ունէին։ Ե. յապէս Ասե-
փաննաս Կամրջանարեցի, Աամուէլ Կամրջանարեցի,
Պեարսա Վարդապետ եւ Անանիոս՝ Կարեկաց-
ւոյն ուսուցիչը կ'ըսէին թէ Ս. Կիրեղ Երուսա-

¹ Պատմ. Մատենադ. Ուսուցիչ. Ե. Կրտ. տպւեմ.
1900. էջ. 210—214 :

դէմացինն կարգուած ըլլայ պահքը նորագարձ երախաներու համար, առաջ հակառակ Կէտրդ Ա. արդապետին կարծիքով կարգուած Եղանգքոս առաքեալին եւ վերապին հաստատուած Կիւրդէն¹։ Արեւմեայ վեճերն ալ զեկմանողքանի կերպով այս կ'ապացուցանեն, ինչ որ քննարդակի վերջոյ թեան ժամանակի մասին վերջ բոխ, այսինքն՝ թե ընտրհարդ, ժամանակ Բաղճաւորաց նկատմամբ արդէն ընդհանրացած հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնականն աւանդութիւնը շատ հետեւին մը չունի, ծագած ըլլալու է Յ/Գ—Ս/Դ դարերու միջոցին, այս պարագային կամրջանորեցիներու ժամանակ աւանդութիւնը հաւանորէն տակաւին իր ծագման առաջին փայտերուն մէջն էր։ Հետեւաբար պահքին եւ անոր Հայերու կարմանե տրուած մեկնութեան միջեւ պէտք է զանազանութիւն ընել։ Կահքը իրեն այս պիտի ՚իմն է եւ թերեւս շատ ՚իմն եւ քաւական պատմաւ մըն ալ չունինք անոր զուտ ազգային ըլլալուն վրայ պնդելու, քանի որ նոյնը հետեւին մէջ տարրեր անուններով նաեւ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ուներ։ Հ. Եկեղեցւան հրատարակած է Հանդիսի մէջ “Բան վարդապետութեան յազարգս Քառանորդաց առաջեալ Տեառն Իստափայ, Խորագրով Ծառ մը, ուր կը յիշուի նաեւ Բաղճաւորաց պահքը. “Այլ եւ զայս եւս կանոնեցին առաքեալք, եթե աւարդ Յարմարութեան Տեառն յԱռաջաւոր պահան

¹ Հմմտ. Զանգան, Կառմ., Ե. Հատ., եջ 496։

գիտելիքն կամ քառամեկուրդք չլինողեան ջեւան
 ... զպատարացն մատուցեն եւ զպաշտան յա-
 տեա հրաշխար ամախմբեացեն¹ ։ Այսպիսի որո-
 շում մը՝ ինչպէս Հ. Ակիմեան ալ մատուցիլ եղած
 է, մեղի ծանօթ կանոնագրոյ մէջ չկայ, ի հարկե-
 եթէ ըլլայ իսկ՝ պատմական որեւէ արժէք
 պիտի չունենար, նկատելով մանաւանդ այն խեղճ
 գիմնակը, որուն մասնունեցաւ կանոնագիրքը վեր-
 չին գարեթուն անպատասխանատու ձեռքերի-
 քէ ու վ ջեր խորով, գծրախաւարար այս եւս
 անասոյց է ։ Չամչեան կը միտցընէ խորագրիկի
 հետ, որուն Հ. Ակիմեան այնչափ կողմը չէ² ։
 Արդեւք չէ կարելի նշեալընել հարեկացւոյ հոր
 Թուրով եպիսկոպոսին հետ ։

Այժմ գտնք մեր հարցին, աւելից ծագած
 է Յայնկոյ, պահքիս հետ հիւսած առասպելը ։
 Անշուշտ յունական շարամաութեան արդիւնք է
 առասպելը իր այս ձեւին մէջ, բայց թէ ունի
 նաեւ մասամբ զիջարմնական եւ մասամբ ալ
 պատմական հետաւոր հիմ մը, այս եւս իննի
 անտրանայի կը թուի ։ Կարպիդիս ինդրայն յուճ-
 ման համար երեք հնարաւորութիւններ կը գնէ
 մեր առջեւ, կամ "Առաջուոր" նախնաբար պահ-
 քին անունն էր, կըսէ, եւ յետոյ պահքին հետ
 աղերսի մէջ եղող Ս. Սարգսի եւ անոր շունն ան-
 ցաւ կամ Առաջուոր Ս. Սարգսի վերագիրն էր
 եւ Ս. Սարգիս եւ իր շունն սկզբան միեւնոյն
 անմը կը նշանակէին եւ կամ Առաջուոր թէ

¹ Հանդ. Ամ. 1904, էջ 313 ։

² Ամ. էջ 355 ։

պահաց անունն էր նախնարար եւ թէ Ս. Սարգսի եւ երկուքին զուգակցութեան շարհիւ իրարու հետ միացան եւ պահքը եղաւ Առաջնաւոր Ս. Սարգսի պահքը։ Գարսիգիս աւելի վերջնայս կը մտի՝ իմ կարծիքովս ոչ մէկը եւ ոչ միւսը։ Առաջնաւոր անունը հաւանարէն Ս. Սարգսի հետ որեւէ կապ չունի. գեթ չէ կարելի ցուցընել. ոչ ժողովրդական զրոյց մը եւ ոչ ալ գրաւոր ազդիւր մը հետք է մտնանիչ ընել. որ ամենափոքրիկ ակնարկութիւնն իսկ ըլլայ այս մասին։ Հայ ժողովուրդը իւր Ս. Սարգիսը կը ծանօնայ իրրեւ զորամար, ձիաւոր եւ սրուսզաւոր, երբ իրեն գիտնի։ Անոր համար ես կ'ենթադրեմ, որ այս անունը Յոյները անձամբ վերագրած ըլլան Ս. Սարգսի. ի հարկէ առթուելով Սարքին հետ կապ ունեցող որոշ պարագաներէ եւ երեւոյթներէ, որոնք իրենց կարգին Յոյներու համար ապահով կուտանի գեր կառարած են առասպելը թէ յորինելու եւ թէ անհեթեթ տեսողներով ճոխացընելու մէջ։

Ինչ են ասոնք. նախ՝ Ս. Սարգսի անին Առաջնաւորաց շարքիւսան մէջ կառարումը, երկրորդ՝ հայ ժողովրդեան պահքին Առաջնաւոր անունը շատ քիչ նմանի է, անիկա զայն պարզապէս Ս. Սարգսի պատճառով անուանել եւ աշխատել ալ կ'ըմբռնէ։ Այս կեար շատ կարեւոր է խնդրոյն լուծման համար. ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ ազգային

գրաւոր վկայութիւններ ալ կան այս մասին¹ եւ
 փոքր Ըսփոյ արեւելեան ըստած Բոյններն ալ
 մինչեւ այսօր պահէք² Ս. Սարգիսի պահէք, կ'ա-
 նումենեւ ժողովրդական այս ըմբռնումը ծանօթ
 էր ապահով նաեւ Ըստփիին, Կերտիսի Ընտր-
 Տարոյ, Թերեւս մինչեւ իսկ Զենոյր Գրակին,
 բայց ամենն ալ լռութեամբ կ'անցնին գրային
 կամ Բոյներուն յարձակումներէն խոյս առնու-
 չաւար եւ կամ իրենց մօտքը գրաւած էր աւելի
 պահէքն ծագումն ու նշանակութիւնը: Երբորդ
 այս երկու պատմական իրադարձութիւններուն վրայ
 եմէ աւելցընենք նաեւ այն պարագան, որ Ըստփ-
 րու քով Ս. Սարգիս այն է, ինչ որ է Ս. Գեորգ³
 Բոյներու, Ս. Բաղնիկներու եւ Լաւիններու քով, թէ
 մեր ամառացիքն սուրբերէն եւ ոչ մէկը զիցարա-
 նական տեսողմբով այնչափ նախացում, որով
 եւ իր իսկական նկարագիրն ալ մեծ մասով առ-
 ժած է, ինչպէս Ս. Սարգիս, այն տաւն կը ստի-
 պութիւն կարենա՞ զինքը զիցարանական տես-
 կեամբ ալ քննել՝ երեւան համերու համար
 խեղբայ Նիսի՞ կողմ այն նկարագրական գծերը,
 որոնք հեթանոս աշխարհէն անցած են իւր վրայ:
 Հոս մեզի առաջին Նիսի մասակարարողը Փաւ-
 տոսն է, որ կը պատմէ թէ Ս. Սարգիս եւ

¹ Չափեան, էջ 225:

² Ընտ. այս մասին Krumpholtz K., Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung, herausgegeben von A. Ehrhard (Abhandlungen der B. Bayer. Akad. d. Wiss., XIII), München 1911; J. B. Aufhäuser, Das Drachenzwunder des heil. Georg, Byz. Archiv XII, 1. Heft. 1876, Byz. Zeitschr. 1912, էջ 251—258.

Ս. թէ՛ Լուդուիգ¹ սուրբերու ժողովքէն աշխարհը
 զրկուեցան, որպէս զի ուղղափառ եկեղեցին հա-
 լածալ վաղէս կայսրը սպաննեն: Ի՛նչ այս զոչոյ՞
 փառաստէն հետրուած չէ. յայտնի է անկից, որ
 Նախք Բոյններն ալ թնին այն սուրբերութեամբ,
 որ անոնց քով սուրբերէն զրկուցը Ս. Մերկիւ-
 սիոս է (== Լերմէս²): եւ սպաններու կ'երթայ
 ոչ թէ Պապէս, այլ Բուրխանոս Թրապոյզ: Բն-
 ձինքներու ժողովութիւնը նշանակութիւն չունի,
 երկու գէպքերուն մէջ ալ ետեմայ տիրող տն-
 ցապետը (Motiv) է եւ այն՝ գիշարանական է
 առնուած Լերմէսի եւ իր նմաններուն առա-
 ւելներէ: Լերմէս ըստ հեթանոսական բնութեան
 աստուած մըն էր, որ ոչ միայն երկնքի իրարերն
 էր եւ հոգիները սանդաղաթեա առաջնորդողը,
 այլ եւ աստուածներու շարք մարդիկներու վրա
 առած վնասներուն զոյժնակաւորը: Երգ Լայ-
 ժողովքէան քով Լերմէսի համապատասխանն
 է Արսու, ուսկից անդամին էին Արաւելզները:
 Որքիչ հին գրուող վկայութիւն մը չունինք,
 թերեւս ներքին ըլլալ միայն ինչեւ մեր Ըստակ-
 նայի Ս. Պարգոյի Լամբարձին, ուր Ս. Պարգիս
 կ'անուանուի "գուն երկնից եւ նմուպարհ առ-
 քայութեան", բացառութիւններ են ասոնք,
 որոնք քրիստոնէութեան մէջ ստեղծարար Բրիտ-
 անսի կ'ընծայուին: Կը կասկածիմ, որ մի գուցե
 շարականին հեղինակը աւս ըստ ինքեան գուս

¹ Սուրբի մասին տե՛ս Dr. W. H. Engelbrecht
 գրեցիք գրեցը: Der Dreckenkampf des heil. Theo-
 dore, Göttingen, Christianus, 1912, 27. 75—106, 141—150.

քրիստոնեական գաղափարները Ս. Սարգսի վերագրած բոլոր՝ ազգուերայ, անոր մասին հայ ժողովրդեան մէջ տարածուած գրոյցներն եւ աստուպերներն:

Դրանք հին վիպութիւններուն պակասը չափով մը կը լրացնեն ժողովրդական գրոյցները, երբ կ'աւանդեն ինչ Ս. Սարգիս յոյն թագաւորի մը ազդիկը փախցուցած է կամ երբ շափանաւ ազդիկներու եւ երխտատարդներու միջեւ ամուսնական սէր տառնելու նամար, իրեն կը դիմեն եւ ամուսնութեան ատեն իր օրնաթիւներ կը խնդրեն¹: Այս վերջին կէտը հայ ժողովրդեան մէջ շատ տարածուած է. շատ տեղեր ամէրք աչիս կամ բախինց կը տարածեն, որպէս զի Ս. Սարգսին ձին տակ եւ տարրը իրենց ազդեան կամ մանչուն բախտաբեր կողակից մը պանե կամ արդէն գանուածին մէջ ամուսնութեան բերում եւ սէր յաւաք բերել: Դնոր համար "Մշտ մէջ սոփաբարտար հարսանիք է լինում Ս. Եակոբբա, պահոց ուրբաթ երեկոյ կամ Առաջաւորաց Ս. Սարգսի պանոց ուրբաթ երեկոյ"²: Կան աւելի երկու շատ կարեւոր խոդաթիւններ եւս. Նախ հոս փախչու եւ բացերու փաշին պանկերու սփռութիւնը, որ՝ օրշափ թնի ծածաթ է առ հասարակ Ս. Սարգսի ամին տանները կամ Ըսաշաւօրաց բարեկենդանի միջոցին տեղի կ'ունենայ, որպէս էր որ համար մշտ բաւար-

¹ Աղ. Հովհ. 1108, էջ 32, Բերափն. 1236, էջ 827:

² Աղ. Հովհ. 1216, էջ 162:

չոր. արդ այս սոփարութիւնը նեխանաւական մնացորդ է մեռնող եւ ապա յարութիւն առնող աատումոյ մը պաշտամանն¹։ Ջեռան- ընդատալին անդատանով չոր սրհնելու արա- րութիւնը հաւանարէն ա.ս սոփարութիւնէն առած է իր ծագումը՝ Երկրորդ՝ Ա. Սարգսի տունը կ'ի- նայ միշտ փետրուարի եւ մարտի միջոցին, որ մի րնիկ ազգային Արաց ամառան կը համա- պատասխանէ, արդ՝ ինչպէս յետոյ ալ պիտի տեսնենք, եւ անձնապէս կատարած շունժմ, որ Արաց Արաւ անտան նկատ իրենէ կերպով աղերսի մէջ պէտք որ ըլլայ։

Այս փառսերը կարծեմ բաւական են ցու- ցնելու համար թէ որչափ կ'երեւայ հնութեան մէջ Ա. Սարգսի տունը եւ Արայի մահաւան ուղի եւ սուգի օրերը, ինչպէս նաեւ յարու- թեան տոնախմբութիւնները միեւնոյն ա- տենները կ'իյնային կամ իրարու հետ միա- ցուած էին, եւ թէ Արայի յիշատակին համար կատարումները որոշ ցոյցերով կ'ըլլային, որոնցմէ անշուշտ անդամին էին Արայիզները՝ Արայի առաւելին մէջ կատարած իրենց դերով։ Այս որ նոյն կարգի աստուածներու կը հանդի- պինք, հոն կան նոյն ցոյցերն աւ ուղիերը, Արայի մասին նոյները շահատանելու պատճառ մը չու-

1 Աճեւ ապի թամուզի եւ Աշոնիսի մահաւան յի- շատակը կը հասարակը փայտախոյտով մը, որուն կրակ կու- տային եւ լուսին խնամ պոյն եւ ուղի պարտաւթիւնը կ'ընէին, շմեւ. DAO, IV, J. v. Meuser-Schmidt, Die Religion der Hethiter, 44-46.

ներք: Նմանութեան սրենքը հաս ալ իր արժէքը ունի: Սակայն այս տեսակետով բարդօքին ալ անդէն եւ առանց միայնութեան չենք: Բար Հե-րրեա կը պատմէ, որ 1107 գարս մէջ Հայաս-տանէն շատ խորհրդաւոր սպանալիք մը տա-րածուեցաւ, թէ ալ որ ճիւղերու թագաւորին մահը չ'ողորար, այնպիսին Իբրա-ւիլ-Էթիրէն պիտի սպաննուի: Այս կը պատահի ժամատօտի մը առթիւ, սպանալիքը կ'ընէ երեւ կիւն մը, այսինքն՝ Քուսաղ թագաւորին մայրը: Զինքնու թագաւորը պիտի ողբաշուէր՝ «Վ մայր, ներէ, չէմք գիտեր որ թագաւորը Քուսն է՝, ըսելով: Միջնագարեան չորանին Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ ճիւղերու թագաւորը կը համարուէր Աղանիս-Թամարը եւ առանց մտքի, որ կը միանց տեսնէ իրենց սիրահարը Եամիրում-Ուշուար: Արդ նեւեալ չէ ուրեմն հաս ալ մեր մտադրութիւնը գարձընել Արաշի վրայ, որ Հայաստանի Աղանիսն է եւ իր սիրահարն էր՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք ճիւղերու եւ յանրաժամարաներու մայրը Եամիրում-Աստղիկ-Արուսեակ:

Ահա թէ Ինչ կրնայ եղած ըլլալ Արաշի առասպելին եւ հայ Ս. Սարգսի² միջեւ կապուած

¹ Bar Hebraeus, Chronie syr. ed. Bedjan, p. 242. Հմմտ. նաեւ. Smith, Die Religion der Semiten, ԿՂ 317.

² Ս. Սարգիս Զարմաթին պատմական ընթացի կամ յղացու հարցը հաս մեր հարաւանին գուրս է. տե՛ս այս մտաքննութիւնը Վարդ. Գրիգորի, Վանեանի, Բաղդադեան, Վիեննայ, 1911, ԿՂ 124-125: Սարգսեանը գրած է Pactus եղանակ որ բարձրագոյնը:

ալն ներքին աղերսը, ուսկից առնուած է ապա-
հով Եթներու Ս. Սարգսի մասին հետքած ջնարա-
կան զրոյցը: Արեւոյ ընդ որ զրոյցին կողմուերս
միշտին ազդեցութեան տեսակէտով որոշ գեր-
մը կատարած ընդ նաեւ Պաշտօնական բառած
աղանդը, որուն ամենանշանաւոր գեղին էր Սար-
գիս անուամբ մէկը, որ կ'ապրէր ԳԵՂ զարու-
սիկոյրները եւ ըստ միայնութեան յոյն աղբիւր-
ներու ինք գինջ մինչեւ անգամ "Էսքին Սուրբ",
"Լուսուոր տաղ", եւ խառնացուած "Միփխա-
րիչը", կ'անուանէր¹: Եկեղատակս թեան արժանի
է նաեւ ալն պարագան, որ Սարգսի աւետ արդէն
երկույի բաժնուած Պաշտօնականները՝ իր մա-
հաքնէն վերջը ժամանակ մը սկսած նաեւ կիւ-
նովորուններ եւ Բառաղներ անուանուիլ, որոյ
կիւնովորիս կը նշանակէ շնորհակալն: Ստոյգ
է, անուանակոչութեան անմիջական պատճառը
կրնայ ինքնին իսկ Պաշտօնականներու անբարոյա-
կան կեանքն եղած ընդ, սակայն մոռնալու չե-
միանգամայն որ Եսփհանէն Օմեկցին Պաշտ-
օնականներու շատ մաս Կատուապաշտներու ա-
ղանդ մ'եւս կը յիշէ, որոնք "միտրտակացն ինե-
լով պաշտանամասոյց, յանցիկ մղեալ անկանին
խորխորաւ՝ որք (այսինքն՝ հիւսիսայինք, անդ
էջ 36) զնի եւ շուն ընտրեցին իւրեանց ինեւ
աւտուածս"²: Կատուապաշտս թեան հիմը պարս-

¹ Կ. Ter-Mkrtichian, *Die Psalmen*, Leipzig 1893, S. 27—28.

² Եսփհան Օմեկցի Ընդհեմ Պաշտօնական, Վանկոյն
1873, 47—27.

կախան։ մանկ, կախան է, որ բարեաց եւ շարի՝ երկու գերազան յկիգրներ կ'ընդունէր, եւ բաւաժնաւ ալ անասուններէն ունէր շար եւ ունէր ալ բարի կը համարէր, վերջիններէն ունէր մինչեւ իսկ յարգութեան առարկայ էին, ասանց կարգէն էր նաեւ շունը։

Գիցարանական շունը եթէ իրականին քրիստոնեայ Հայերէ չէր պաշտուէր, ինչպէս Վոյները կը բարբառէին, բայց ամեն պարագային իր ազգեցութիւնը նաեւ քրիստոնեայ Հայերու վրայ կարծուած էն աւելի մեծ եղած ըլլալու է, որ մինչեւ այսօր Նոր-Վայոցիտի Հայերը զեռ կը հաւատան թէ «բացի մարդկանցից՝ աշխարհում բնակուած են նաեւ կէսը շուն եւ կէսը մարդ արարածներ, որոնց գլուխը շուն գլխի նման է, իսկ միւս մասերը մարդու։ Սրանք էլ մարդկանց պէս վարուած են, առնուած, ծախուած, ունին քաղաքներ, իշխան, թագաւոր»¹։ Այս առասպելաճաւաքին հետքերը կան նոյն իսկ Ն՝Դ դարու գաղական մասնաւորութեան մէջ։ Ոսկերեքաճի Մատթէի Մեկնութեան 90-ր ծառին մէջ կը հանդիպինք «շրնդոտունուն» բառին, զոր Ալիշան կ'ուղղէ «շրնդոտունդն»², հետեւելով Բարսեղ Ա Մաշկեապցւոյն, իսկ Հ. Աւարգանեան³ նկատելով որ հայ թարգմանիչը ուրիշ առթիւ մեկնոյն պաշտօնաբք բացատրելու համար՝ գործածած է «շնկննիթ» բառը, կ'ընթեո-

1 Աղչ. Հանգ. 1863. էջ 437

2 Էթն Հաւատք. էջ 60-61

3 Աղչ. Մատեն. ՂԷ. էջ 69.

Նու « շրմուռնագն » իբր համարիչ « շնկնձիթ » ի-
 արդ երկուքն ալ կը նշանակեն շնարթիթ կամ
 շնարթէմ : Գիցարանօրէն դասելով ասոնք անով
 նշանակութիւն կը ստանան, որ երկու պարտ-
 գային մէջ ալ բաւերը իբրեւ պայտիտի յաւե-
 լուած են ինչնին իսկ հայ թարգմանչին : Բնա-
 գրին *σύνετι* հանդածանով Սկիւլլանն է, որ
 Աղիսեաւի եսթ ընկերները՝ զոնց մէջ կը յի-
 շուի նաեւ Արմենիոս անուամբ մէկը, ծովու
 անդունդը իջեցուց : Ար նկարագրուի կենդ ղէմ-
 քով, որուն իրանն եւս մարդկային է մինչեւ
 պորաը, ուսկէ անգին շնարթուանն եւ վիշապա-
 իսանն հքեշ մը կը գտնայ, անոր համար հայ
 թարգմանիչը ուրիշ տեղ մը (Ասկեր. Պարզ. Ա.
 602) նոյն բառը վիշապաստունը կը թարգ-
 մանէ « որ զվիշապ առիւծ քաղան համբաւեն եւ
 զայլան նոյնպիսիս վիշապաստունս եւ զոր սկիւղանն
 (= *σύνετι*) անուանեն, որ թարգմանի ապուռք,
 որպէս եւ հայր ծովացուլս իմն եւ վիշապս
 համբաւեն » : Աւերին հաստածը անբողբապէս
 յաւերուած է : Ասկերերանի հայ թարգմանիչը
 « սկիւղ » ին կամ Սկիւլլային քով « շնուռնգ » եւ
 « շնկնձիթ » բառերն գնելով մեզի անուղղակի
 մտածանիչ կ'ուզէ ընել հայ առասպել մը, որ իբր
 նկարագրով եւ բնութեամբ կու գայ կը միա-
 նայ Ղար-Բայազիտի առասպելին հետ :

Բ. ՑՏԱՐ ԱՂՔԻԻՐՆԵՐ ԱՐԱՅԻ ՄԱՍԻՆ ԵՒ ՀԱՄԵՄԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Արայ Գեղեցիկի նամագրաստութեան առաստելիքներ:

Արայ Գեղեցիկի մինչեւ հիմայ նկատեցինք ինքն իր մէջ իրրեւ առաստել ժը, զոր կ'աւանդեն հայ գրաստը եւ մասամբ նաեւ ժողովրդական գրչոյցները: Կենթագրութի նաեւ այս գրաստագրային հոգին միայ հաւատարիմ մնայով միշտ համեմատական քննութեան, որուն գերազոյն սկզբունքն է՝ անորոշն ու անստոյգը ուրիշ նմանութեան կրեւոյթներով, դէպքերով եւ պարագաներով լրաստորեղ, առանց սակայն արտաքին լոկ պատահական նմանութենէ խաբուելու: Դիցաւ թանկան կրեւոյթներու իրմեական ստղակները ամեն տեղ եւ նաեւ ամեն ազգի քով առ հասարակ նշն ըլլալուն՝ կրեւոյթներն ալ ի հարկէ իրարու նման պէտք է որ ըլլան: Ամենակարգեալ շրջանին աչս նմանութեան մէջ տարբերութիւնը կը նագի սովորաբար կամ միջազգայն, որ առաստելիակազմութեան աւելի կամ քիչ նպատաւար կրնայ ըլլայ, կամ իւրաքանչիւր ցեղի ինքնուրոյն խառնուածքէն, նկա-

բազմե՛ն եւ պիտոյքներե՛ն եւ կամ նաեւ քաղաքակրթական զարգացման անհասարակե՛ն։ Սակայն սկզբնականէն որչափ կը հեռանայ ազգ մը, այնչափ աւելի կը բազմանան փոփոխութեան եւ խաթարման հնարաւորութիւնները։ Սերունդները կը փոխուին եւ անոնց հետ նաեւ առասպելներու թարմ եւ անընդմիջական կենսամակութիւնն ու իմաստը, որուն անխաւաքելի հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ, որ իսկականը կը մոռցուի կամ անազարտ ջուանդուիք, առասպելի մը այս կամ այն անապիճը (ՄՈՒՆ) ուրիշ առասպելներու կը փոխանցուի կամ մինչեւ իսկ կը ձուլուին իրարու հետ առասպելները՝ ծնունդ տալով երրորդի մը, որ այլ եւս չոր է համեմատաբար թէ նկարագրով եւ թէ բովանդակութեամբ։

Առասպելներու փոխակերպ եւ զարգացման անսակեւով մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ փոխառութիւնը եւ այն իրրեւ առաջնակարգ ազդակ։ Առաձեռք պարզ է, մարդկային քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մէջ տարեւա ըսուածը՝ իր ամենայն առումով ազդերու ընդհանուր գործունեութեան շուրջն ու հոգին է։ Ընտով կ'ապրի մարդկութիւնը եւ անով ալ կը զարգանայ։ Ըզգ մը՝ եթէ կ'ազդէ նաեւ կ'ազդուի, եթէ կու տայ, նաեւ կ'աւնայ եւ ահա այս յարափոխ տարեւաին անդրանիկ ծնունդն է փոխառութիւնը, զեպի լուսն, գեղեցիկն ու հասարեալը եւ կամ զեպի անկասարք, ստորինը եւ այլասերում։ Բալց այս փոփոխ ազդե-

ցումիւնը ստորաբար միշտ հաւատարմօք գտնուի
 չ'ընթանար, ու շ թէ կանուխ գերակշռութիւնը
 կը սկսի մուտ գտնել պատմութեան մէջ եւ այս
 պարագային քաղաքականութիւն եւ քաղաքակրթու-
 թիւն տկարը կը ստիպուի տեղի տալ հզօրագու-
 նին եւ գերակշռին: Ասկից է որ հին Հայաստանի
 մէջ պարսկական տարրը ամեն տեսակեւոք այն-
 չափ մեծ տեղ բռնած է եւ ազգային աստուած-
 ները իրենց բարձրութենէն դիպագնելու հա-
 մեստ աստիճանին խոնարհելով՝ տեղի տուած են
 Արամեզդայ, Ահաշագնի, Միհրի, Յիւրի եւն,
 որոնք ամբողջութեամբ պարսկական են: Ազգային
 առասպելահայեացքներու եւ մասամբ նաեւ աշ-
 խարհահայեացքին համար մահացու հարուած էր
 այս «կայ» Արայ գեղեցիկ, որուն խնկական նկա-
 րագիրը բռնադրին միտացնած եւ հնուիւն եւ
 միտութեան կեդեւոք պատուած է: Համեմատա-
 կան ըննութիւնը միայն կրնայ աւերը գէթ շա-
 փով մը շահել եւ նախնականը գէթ մերձաւոր
 գտնելով մասնանիշ ընել: Այս պահանջքն կար-
 ծեւ՝ ըստ բուականի գոհացում տուի նախընթաց
 յոգուածներուս մէջ, որոնց՝ գլխաւորաբար Շամի-
 րամի եւ Արաշեզներու գլուխներու մէջ հարցը
 մասնական՝ այսինքն Արայի առասպելին այս կամ
 այն տեսագիծը որոշելու վրայ բխարուն համեմա-
 տութիւններն ալ մասնական միայն կրնային բխել
 եւ ասոնք իսկ շատ անգամ տնտուած այնպիսի ա-
 ռասպելներէ, որոնք իրրեւ ամբողջութիւն թեր-
 եւս Արայի հետ որ եւ կայ մը չունենան, բայց
 եթէ որոշ տեսագծերով: Այսմ պիտի տեսնենք

Արայի համադաստատուն ստոր առաւարները
իրեն ամբողջութիւն, ի հարկե առանց հաւալ
գրութիւն աւերող հարցերով ծանրաբեռներու:

Այս աեակեաով նկատուածեան առ-
նակի առաջին առաւարքը՝ Թամուզի աստա-
ւելին է, որ՝ գեթ ըստ անուան, ծագմամբ մինչեւ
իսկ սումերական է: Թամուզ սեպագիր այ-
նամագրութիւններու մէջ կը գրուի սոփարա-
բար Թամուզի, Թամուզի, զոր ֆր. Դելիշը
(Fr. Delitsch) կը ստուգաբանէ իրբ որդի կե-
նաց, զաւակ եւ կամ աստուածներու որդի,
որ միշտ պատանի կը մնայ¹: Այդ հակառակն Եփես-
մեռնի² եւ Ենսենի³ համաձայն Թամուզի կը նշա-
նակէ պարզապէս՝ «նորագուտ տղայ», երբ
ալ սեպագիր երգերու մէջ կը նմանցուի առնկի
մը (= մուշ, tamarix), «որ պարակզի մէջ ըստ
բնաւ չէ խմած, որուն պրակը գաշտի վրայ աս-
կալին ծաղիկ չէ բուսցուցած⁴: Թամուզ իր
պատանի հասակին մէջ կը մեռնի, անոր համար
ալ ամենահին ժամանակներէ ի վեր ողբի առար-
կայ եր ոչ միայն Նշդարի, այլ ամբողջ Միջա-
զեայի մէջ: Այս մասին առաջին ակնարկութեան
կը հանդիպինք սեպագիր երգի մը մէջ, ուր բա-
ցայայտ կերպով խոսք կ'ըլլայ «Թամուզի ամե-
սուան լացերու եւ ողբերու»⁵ նկատմամբ: Առ-

¹ Zeller, *Lieber Issek.* ed. Baer, 1884, S. XVII, 1.

² Gottl. Tammuz, S. 704.

³ KB. VI, 1, S. 140.

⁴ Zimmer, *Tammuz-Lieder*, S. 220.

⁵ Zimmer, *Gottl. Tammuz*, S. 702.

առնելու պաշտանը սպրդած մտած էր մինչև ան-
գամ չբեկից մեջ, որոնց համար եղեկիկել¹ կ'ըսե-
թե Ասատուոյ տաճարին գեղի հիւսիս նայող
դրան առջև կիները նստած "աղբային զթա-
մուղ" 2: Իսահակ Անտիոքացին իր ժամանակներուն
համար կը գրէ. "Կը տեսնէք, մեր կողմերը թա-
մուղի մահը կ'ողբան եւ Ասողիկը կը պաշտեն" 3:
Աղբի ժամանակ ախուր երգեր եւ տաղեր կ'եր-
գեցուէին, երբեմն նաեւ սրինգի ընկերակցու-
թեամբ⁴, թերեւս անոր համար որ թամուղ նաեւ
հոգիներու, առտուան կը նկատուէր:

Պատմականորեն այսօր այլեւս ցուցում
պետք է համարիչ թե թամուղ նախնարար բա-
րեղական քաղցրի մը առտուածն էր եւ որդի
հա առտուոյն, որուն համար ալ առ հասարակ
ընդ եւ բուսականութեան հետ ամենատեսրա ա-
ղերսի մեջ կը գրուի: Իր պաշտանը ընդհանրա-
ցու աւելի յետագայ դարերուն, երբ իր գիցա-
բանական գեղերը մեզի տակաւին անձանով պա-
րագաներու բերմամբ սիրոյ եւ մահուան, հե-
տեւարար նաեւ ողբի տեսագծերով նոխացուե-
ցաւ: Արահարը ապահով իշգար է (նորագոյն
աղբիւրներու մեջ Մամիրում, Բեքիշ): Տակաւին
բոլորովին ստոյգ չեն մահուան գիցարանական
պարագաները, հնարքները այս մասին բացառա-
վիշաթիւն մը չունի, իսկ նորագոյն աղբիւրնե-
րու նայելով՝ վարկածով գիշատուած է որսի ժա-

1 Եղեկ. Ի. 14:

2 Opp. ed. Michel, II, S. 210.

3 Zimmera, Tammuz-Lieder, S. 224.

մանակ կամ իր իսկառուակուրդէն սպաննուած։
 Սակայն Պելլզամէշի շատ հին եւ նշանաւոր դիւ-
 ցագնէրգութեան մէջ փառքիկ հաստած մը կայ-
 ր մետղքութեան արժանի է քամուզի նման մա-
 հաւան սեռակետով։ Պելլզամէշ Արուգ քաղաքին
 թագաւորն է եւ կը նկարագրուի իրր մարմնեղ,
 պնդակազմ, հսկայ մարդ մը, որ առիւծներու,
 հսկայ սէնքու, փշտաքներու եւ ահաւոր ջուլներու
 գէժ կը կռուի։ Օր մը՝ երբ եղանակած քաղաքի
 մը գէժ մզած պատերազմէն յաղթութեամբ իր
 քաղաքը կը դառնայ, Արուգ գիշուհին (= Էշ-
 դար) իր գեղեցիկութենէն եւ գրգռութենէն յափըշ-
 տակուած՝ երկնքէն կ'իջնայ եւ հրապարիշ խա-
 քերով գիւցաղքին սերը կ'ուզէ վատարկել։ Եւստ
 Պելլզամէշ կը մերժէ առաջարկը ըսելով. Արա-
 կաններէդ ո՛րը միշտ սիրեցիք, իսկիւններէդ որուն
 բախար միշտ լուս Կնայ, մե անդր, պիտի պատ-
 մամ եւ թէ ինչ դժբախտութիւն գուն պատ-
 ճառեցիք, . . . քամուզի քու երբաաւարդ սիրա-
 կանեղ աարուէ աարի լայ ու ուր որայեցիք . .
 Կ. հիմայ իմ սերս կ'ուզես վատարկել, զիս աշ-
 անոնց նման կ'ուզես ընել»¹։

Պիանականները հոս շատ իրաւամբ անուղ-
 զակի ակնարկութիւն մը կը նշմարեն քամուզի
 մահաւան նկատմամբ, որ այս պարագային կը
 սպաննուի աշ եւս ոչ թէ ուղղակի վարպէ
 մը, այլ՝ գէթ միջնորդաբար ինքնին իսկ Ոշ-
 դարէ, ինչպէս անուշական հայ Արամ գինոր

¹ H. Gressmann, *Altorientalische Texte und Bilder*,
 Tübingen, 1911, I, S. 42—43.

սիրող Եւամբրամին՝ երգի մը մէջ կ'ըսուի
 թէ Բամուդ լերան մը մէջ փակուած է՝
 լեւերես ասոր փայլ յեջան գրեւորան Եւ-
 մուդ արեգակնային տառուածութիւն մը կը հա-
 մարի¹։ Եւջն գաղափարն են Կաւե, Sayce²,
 Jastroff³, Winkler եւ Jeremias⁴, որոնք լեռ Բա-
 մուդ կը համարեն արեգակնային լեռներ, Բիւլ-
 մուս եւ Բաուդիան ասոր հակառակ Եւջնը ա-
 լիցի «աշխարհայեւ» = Weltberg խնամով
 կը մեկնեն, որուն ասի կը գտնուի ըստ ասորա-
 բարերական մասհայեացքին սանդարամա, հա-
 գիներու հանգստափայրք, եւ այս պարագային
 լերան մէջ փակուիչ կրնայ միայն մեռնելի եւ
 սանդարամա իջնալ Եւամակելի⁵։ Իսկ Իշդարի
 սանդարամա իջնալը ուրիշ Եպատակ լուներ,
 բոլոր եթէ Բամուդ անկից վերասին կենդանի-
 ներու աշխարհը լերել, անոր յարութիւն տուել
 է հարկէ Իշդարի սանդարամա երթալու Կաւե-
 բուան բարերական գեղեցիկ երգին մէջ՝ վերջին
 հաւատածները կորսուած ըլլալուն, այս մասին
 որոշ խոսք մը չկայ, սակայն իրաւամբ կ'ենթա-
 դրուի, քանի որ Իշդար է պրաջայր եւ ինչն է
 Բամուդի յարութիւն տուալը։ Այս կը հաւատա-
 ւորի Կաւե՝ Բիւլմուսնի նոր գտած բարերական

¹ Zimmer, Tammuz-Lieder, S. 71a.

² Theol. Jahrbuchzeit, Bd. XXVII, 1867, S. 243.

³ Bibb. Lect. 1867, S. 221 ff.

⁴ Religion of Babylonia, S. 247 f.

⁵ Zföw. Bandstein, Adonis, S. 160.

⁶ Zimmer, Tammuz-Lieder, S. 230, Band 12

արձանագրութենէն¹, որ Թամուզի տեղ Բել-
Սարդուկ է. որ յերան ետեւ կը փակուի. իր
Բելդիս (= Եղգար) կնոջմէ կ'ողջացուի. որ
միւսն. իսկ տանդարամեւ կ'իջնայ՝ Բել կեանե-
րի աշխարհը բերելու իամար: Բեյի յարու-
թեան տանը՝ ինչպէս ուրիշ առթիւ տեսանք, ա-
մենամեծ շքեղութեամբ կը ունակը, որմէ ան-
բաժին էին պէտքեւ Եերկոյացումներ եւ ցոյցեր:
Թամուզի յարութեան տան մը՝ որչափ կ'երեւայ,
զոյութիւն չէ ունեցած. գէթ տակաւին ցուցաւ տե-
չէ². Ի յայտ աներով Արագիճեւի³ եւ Ս. Երանի-
մասի վկայութիւնները, որոնք տակաւին լսածի
որ Թամուզ եւ Եզոմիս իրարու կը նշնանցընեն
խեղերը կը մնայ գարննաւ տեսալոյ: ԱՏա Ս. Եր-
անիմասի խոսքը. «Սասի ըստ հեթանոսական ա-
ռասպելին կը պատմուի թէ ամենազեղեցիկ պա-
տանի մը՝ Ասագիկին սիրականը Աւանի ամուսնան
մէջ սպաննուած եւ յետոյ յարութիւն առած
ըլլայ: Աւանի ամիսն այլ անոր անուամբ կը
յորջորջեն (= Թամուզ) եւ շքեղութեամբ կը
տանեն ամեն ասրեգարնին, որ միջոցին կրնան
կ'ողջացուի իրրեւ մեռած եւ յետոյ կը դրաւ-
տուի իրրեւ կենդանացած⁴»:

Թամուզի պաշտօնը վաղուց արդեն մեռա-
ցաւ եւ նաեւ Թառանի մէջ. ուր անոր յիշա-

¹ Հմմտ. 27.

² Babel (Bab), Adonis S. 125, 126. Zimmern u. G.
Gott Tammuz, S. 122.

³ Միսր, 56. 12. 59. 400.

⁴ Explication de l'Ézék. Migne, XI. 23. 47. 63.

տակը ապահով գրի առնել ետքը մինչև 1179 զարը անջնջելի մնացած էր։ Այս մասին համեմատաբար աւելի նոր բառական հետաքրքրական վկայություններ ունենք, որոնք մեծ լոյս կը սփռեն Թամուզի առասպելին նախնականին վրայ։ Ազեքանդրիոյ Մելքիաներու պատրիարքը Եւսեբիոսի Զարեգրոց¹ մէջ կը պատմէ, որ Արրահամու եւ Երեւելքի թագաւորին մամանակ, զոր թիւը Կիւրոսի հետ կը նշխարենք, Թագուհի մը կար Սառանիոյ² (= Լուււ) անուամբ, որ Սին Բահամուլլին կրկնէր եւ հիմնադիրը Մծբնի եւ Ազեքայի, ասիոյ խառանի մէջ մեծ մէհեան մը կանգնեց եւ սակեկուսք մը, զոր Սին անուանեց։ խառանի բնակչությունը 50 տարւան շափ այս կուսքը պաշտեց։ Բայց երբ ասոր վրայ Բաւոլշամին երագի (= Միջագետք) թագաւորը Մուսուրի թագաւորին թամուզուլլի Բեկթին³ կնոջ սիրահարուեցաւ, փախաւ անկա եւ խառանի մէջ կրակ ձգեց, այնպէս որ քաղաքը կուսքին եւ մէհեանին հետ այրեցաւ։ Այս փոքրիկ հաստատմը հետաքրքրական է ոչ միայն Թամուզի համար, այլ եւ թէ ինչպէս գիցարանական անասունքի մէջ գրուելով։ Հոս ասորաբարբերական

¹ Ed. Chwolson, *Saadiet II*, S. 107. Հմեռ. Եսեռ. ZDMG. 1912, S. 171—172.

² Թագիրը Սառանաւոր, որի ըստ Բաւոլշամի սրբազրօթեան, ZDMG. 1912, 67—171.

³ Բեհագրին մէջ երկու անուանելի ուղ գրուած են Բաւոլշ եւ Անկե, զորոնք Բաւոլշին լատ. կրտսերին Բաւոլշ Բաւոլշ = Բաւոլշ եւ Անկե։

ձեռագրութիւնները Հայաստանէ գոյր նաեւ այլ-
 լուր գլխաւորաբար քրիստոնէութենէ առջին
 պատմականի կը վերածուէին ազգի մը, ինչ-
 պէս նաեւ պետութեան մը կամ քաղքի մը հիմն
 նարկութեան եւ ըստին հետ պատմաստեան
 Աին լուսնոյ Նշանաւոր աստուածը պարզ քահա-
 նայի մը դերը կը ստանայ, որ սակայն իր Թա-
 ուանիւղ, աշխնքն՝ Ոչոյւոր կնոջմէ դարձեալ աս-
 աստուածութեան պաշտանին կը բարձրացուի: Ասով
 անուղղակի կերպով կը հաստատուի նաեւ ինչ
 որ պատմութիւնը Աին աստուծոյն խառանի մէջ
 հետոյ ի վեր վայելած յարգութեան նկատմամբ
 կը վերջէ: Ասորեստանցիները զոյն կ'անուանէին
 պարզապէս Բեղ-խառանի, որուն մեզի տակաւին
 անձանոթ պարագաներու մէջ կ'ընտանած աս-
 իորը Սաղմանասար (860—825) վերաին շի-
 նեց: Ասորնիրարի եւս կը յիշէ Աին իրբեւ: «Քն
 ակըը, որ խառանի մէջ կը բնակի՝, Բեղ-Ըս-
 մին փիւնիկեան երկնքի գերագոյն աստուանն է,
 որ հաստանիս մէջ Բարեշն կը փոխադրուի,
 ասկից Սուսուշի, աշխնքն՝ Նինուէի Թաւմուզ
 Թագաւորին Բեղթին (= Բեղիդ, Ոչոյւոր) կնոջ
 կը սիրահարուի: Այս սիրահարութեան հե-
 տեանքը կ'ըլլայ անշուշտ Թաւմուզի սպա-
 նումը, որուն մասին սակայն բնագիրը կը լռէ:
 Նոյն գրուիք քիչ մը տարբերութեամբ ունի
 նաեւ՝ մերձասորապէս Ե՛՛՛՛ դարուն գրուած աստ-

1. Peiser, Mittheilungen der Vorderasiat. Gesellsch.,
 1910, № 231, ZUMME, 1912, № 374.

բազան նամակներ¹, որ առաջին կը սկսի. «Եւ
 բաշխին թամբուզի արուեստ, եւ սրբհասե-
 ընել-շեմին բաշխին կը սիրէր: Թամբուզ փախու-
 անելոց (այսինքն՝ ընել-շեմունէն), իսկ բաշխին
 կրակ տաւա խառածի եւ գոյն աչքեց: Եւ Քե-
 գուշի ՅՈՒՄ ասքին Ներքուց գահ էրաւ եւ շե-
 նեց Մծքին եւ Եղեոփա: Եւ խառան, որ Եղե-
 փա է, Թառամնոյի Սին անունով լերան բա-
 նանային կնոջ պարիսպներովք պատեց եւ խա-
 ռանայիները Անի կուսք մը կանգնեցին եւ
 սկսան գոյն պաշտել: Էս փախուցը Թամբուզ է,
 զերերու այս շքիւմը արաւստփոյ երեսոյթ մը չե-
 անապեղադիտութեան մէջ: Խառածի Թամբուզի
 մասին փոքրիկ հաստատ մ'եւս կայ ըն-Ներքին
 Արհեստագի մէջ, որ զժրախտարար շատ մասն է
 եւ մեկնութեան կարգաւ. «Խառանայիներու, առ-
 տաւանութիւններուն կը գերաւորին, աստաւան-
 ներու ճերը, ապա Մարս իրր շար ոգի, ընել՝ իւր ը-
 ներունին, Կասար (Միսար?) ամենակատարեալ
 գպիրը, Փաշախ՝ ընարեալ ենքունին, հաշմոյ
 թեւերով զիցու հին Պատահ Կարքի գուսարը, այս-
 ինքն աղքատութեան կամ անբութեան գուսարը,
 որմէ ասոնք յառաջ եկած են, պարսկական Էթ-
 թան (Չուկն, կամ Էնար կամ Էարիք) մոլորն
 է, որ Ե զեւ ունեք, որոնց հետ ծովու եզերքը
 պատեցու սփլոք կը, Երու Ռուս: «Թեւի տիրու-
 հին, որ Թամբուրա (կարգաւ Թամբուզա) ընդու-
 նեցաւ: Արու, ճերն է, իսկ բաշխին զիցու հին:
 Իսկ ինչ որ Թեւի տիրու հաշմ կը հաշի, անոր պահ-

1. Հոս. Սեւան, Թրքիւ. Ա. 37.

պանութեան ասկէին սուրբ տընը, զորմը հա-
խել արդիւտան էր եւ կը գործածուէին պահի,
բայց յոյն կիները չէին զոհեր եւ ոչ իսկ անոնց
կը մերձենային¹, Էն-Կեօթմ հասերկու գիցուհի
կը զոնազանէ, որոնցմէ մէն պարզապէս բնի տի-
րուհին (= յն՝ Ե) անուամբ կ'որակէ: Բառ-
գիտին համաձայն բնէլ խառանի մէջ կամ մաս
նախական անդ մ'ը բայու է, ուր կը պաշտուէր
Նաե: Արն², Բնէլի գիցուհի հեռ նախական
տընը: յիշատակութիւնն ալ հնարակէ մնա-
ցած թանկագին նշխարք մըն է: Է. յիշ Թամուզի
նախական անասունն էր, որ եւ Թամուզի ուղ-
ղուած մեղական երգմաների մը մէջ յայտնա-
պէս կը լինուի³: ուրիշ անգ երգի մը մէջ Թա-
մուզի կրտսերը պատմաւ կը նկատուի ոչխար-
ներու եւ տընը: հիւանդութեան⁴: Էն-Կե-
օթմ հասուածին մեղի համար թերեւս ամենէն
հետաքրքրականը, բայց եւ գնաւարտը ինչու
անունն է, զոր Բառգիտին ճարահատ մեկնելէ կը
հրամարի⁵ եւ ասկաթն ոչ որ լուրջ փորձ մ'ը-
րած է գրական լուծման մը գալու համար: Կեմ
գիտեր թէ կարելի է արդեօք զայն համեմատա-
թեան գծեր Էրուրու⁶ նշխարի ուրիշ մէկ անուն
հեռ իրրեւ նոյնին արական ձեւը: Առեքերէնի
անգլիակ չըբայու՝ լեզուական կուտան մը չունիմ:

¹ Chwolson, *Stabier* II, S. 40.

² ZDMG, 1912, S. 190.

³ Zimmer, *Gott Tammuz*, S. 778.

⁴ Zimmer, *Tammuzlieder*, S. 207.

⁵ ZDMG, 1912.

և, ոչ ուղ պատմական: Հասանելի ապար-
քերական Այրու¹ (Այր կամ Կյար) ամուսն
(= Խարա - Եպրի) հետ կապ մը չունի: Բայց
նոյնը կարելի չէ ըսել Հարու (= Իս-րա) ա-
նուսն մասին, որ եգիպտական մէհենագրութեան
մէջ Պաղեստինի համար կը գործածուէր², իսկ
Պաղեստին շրջանին ամբողջ Ասորիքի սմաւնն
էր³: Ըսոյն ի հարկէ իսկ կարելիութիւններ են,
որոնց աւելի կամ նուազ հասանելիութիւնը
կախում ունի անդրագոյն ուրիշ գաւառներ, զո-
րոնք դժբախտաբար տակաւին չունինք: Ըյայտի
կարելիութիւն մըն է նաեւ մեր Արայ սմաւնը, որ
տակաւն շատ անհասանելի է անբնոյ պարս-
կային, նկատելով Արայի համապատասխան
Թամուզին միևնոյն Բելթիին հետ յիշու-
տակութիւնը: Եթէ միշտ անգամ չ) =
Արու մեր Արայի հետ նոյն ըլլար — լեզուա-
գիտօրէն խաւելով չ)ին սեմական բերնի մէջ
չ) ի փոխարէն անկարելի չէ — ոչն առնն պիտի
ըսէինք թէ Թամուզի քով հայի Արան կուրա-
սանի պանթեոնին մէջ ամուսն էր, այս պարս-
կային անշուշտ հայ գաղութի մը ազգեցութեան
շնորհիւ: Երգեալ չէ կարելի Արու համեմատել
բարեշահան Աւայի (= Արա) հետ, որ արմա-
նագրութիւններու մէջ կը յիշուի իսկ ամուսնով

¹ Winkler H., Altorientalische Untersuchungen, Leipzig 1901, S. 106.

² M. Max Müller, Asien und Europa, Leipzig 1893, S. 144 ff.

³ Ընդ. S. 154.

գիշացելի մը հետ. Թուա կ'անուանուի առաւած-
ներու գիշացն. որ Անուն իշխանութիւն անշով
ամեն կողմ կ'ապաւանէ եւ կ'աւերէ: Տեղ մը
կ'ըսուի՝. «Այ հերս, թողուցիր դուն քաղաքը
եւ շուն կերպարաներով մասը պաշտար, հա-
զի թէ դրեղ տեսան գնուողները, զկնքերը
իրենց ձեռքն ինկան, Դժբախտաբար Թուա
իր նկարագրով պնդափ արիւնաւշա է, կատաղի
եւ չար, որ դժուար է ո՞ր եւ է որոշ բան ըսել:

Թամուզի տեղ Գիւնիկեցիները կը պաշ-
տէին Արմինիս, որ յունական ձեւն (*Armine*) է
գիւնիկեան եւ երրայական ԴՏ = Արմի տնուան
եւ կը նշանակէ Տէր: Արմները անուանու ծանու-
թացած ըլլալու են Վաղրա, որ փաղաւց ամենա-
մեծ յարգութիւն կը փայլէր Արմինի սիրահարը
Բաալիւթ, որուն հետ վերջն միացաւ. յունական
Ափրոզիակ սիրոյ գիշահին Վաղրաի յունական
գաղթականները Ադան հաւանարէն ԿՂՏ =
Ադանի (= Տէր թմ) նկատ կը լսէին եւ պնդե-
ալ իրենց լիզուին փոխեցին: Զարմանալի է որ
Ադանիս իրրեւ որոշ առաւածութեան մը անուն
փիւնիկեան աղբիւրներու աննաւով է բոյրացին,
զայն կը գործածեն երրայեղիներու պէս իրրեւ
վերագիր կամ կցուած ուրիշ անուններու. այս-
պէս ԴՅԸՆՂ ԴԴ = Տեառն Կամուլի, ԴԴԴԴԴ ԿԴԴ
= Տեառն իւրոյ Մեղքարափ: Մարդու անուն են
ԴՅԸՆՂՂՏ = Ադանեանն պոխըն՝ Տէր է Կամուլ
կամ ԿԴԴԿՂՂՏ = Ադանարալ՝ Տէր է Բաալ²: Ա-

¹ Gressmann, *ibid.*, 71—72.

² Bawdissin, *Adonis*, S. 66.

անասկի մը մէջ կը ծածկէ եւ յետոյ միտասա-
տաւածներէն ծածուկ օղերսեփանէի խնամքին կը
յանձնէ՝ վերջէն փերստին իրեն յանձնէրու պայ-
մանաւ։ Ասկայն տանգարամեաի գիշուհին ալ
ազուն գեղեցիկութենէն կը յափշտակուի եւ չ'ու-
զեր ալլ եւս կեանքի աշխարհք զրկել եւ ասով
կտիւ կը ծագի երկու գիշուհիներուն մէջ։ Զեւս
կը ստիպուի միջամտել եւ կ'որոշէ որ Ազմէիս
տարւոյն երեք քառորդը օղերսեփանէի քով կե-
նայ եւ մէկ քառորդն ալ Ափրոդիտէի քով։ Բայց
իրականին Ազմէիս երեք քառորդ Ափրոդիտէի
քով կ'անցընէ եւ միայն մէկ քառորդ տանգա-
րամեա։ Ամենէն վերջը Արտեմիսի գրգռելովն որով
ժամանակ վարազի մը կը սպաննուի։ Ըստ Հիւ-
գիւստի՝ Զմիւռնա հարմէ չի հայտնուիր, ալլ իր
խիւ ամսովէն անասա կը քաշուի, ուր Ափրոդիտէ
իրեն կարեկցելով, զինքը իրենի ծառի մը կը
փախէ եւ երբ հայքը անդիտակցաբար որ մը ծա-
ռին մերձեւարով զայն սրով կը ձեղքէ, Ազմէիս
կը ծնանի։

Ազմէիս աս հասարակ կը նկարագրուի
իբրեւ արտաբոյ կարգի գեղեցիկ պատանի մը, որ
արտադրութեամբ եւ հոգեւորութեամբ կը պարագի²։
Ըստ ընդհանուր բժշկական վարաց Ազմէիսի գեղ-
գրգռողը ալ թեւ Արտեմիս, ալլ Երէս է, որ չի
կրնար տանիլ, որ Ազմէիս իբրեւ աւելի գեղեցիկ

¹ H. J. G. Van der, *Paik*, 224-4, 161.

² T. Wright, 1, 109. *Daimoneuma Vita* (Barlham in
Boissacade Annot. Gr. 4, 147. *Հմեւ, Ծան. Գրաւ, Դմ. Ան-
նիւ*, 47, 11.

երիտասարդ մը Բփրադիակն սխալի, ըստ ուրիշ տարրերակի մը փարազը ինքն իսկ Արեւ է, որ փարազի կերպարանքով Ազոնիս կը սպաննե՝¹ Արշափ ինձի ծանօթ է անգամ մըն ալ Բարդան կը յիշուի իրրեւ Ազոնիսի սպաննող²։ Մահաւան տեղը կը համարուին Լիրանուանի լեռները, որոնց մասերը գտնուող գետ մըն ալ Ազոնիս կ'առաւանակէ ըստ Լաւիթանաի, որ կ'առանգէ թէ Բփրքոսի քովէն անցնող այս Ազոնիս գետը ամեն տարի Ազոնիսի մահաւան տարեկարծին առնենները կարմիրի զարնուղ գոյն մը կ'առնուր³, որ ի հարկէ ժողովրդենէ այնպէս մը կը մեկնուէր, որպէս թէ գետը Ազոնիսի արեամբ ներկուած ըլլալը։ Ազոնիսի եղերակիան փախճանը առիթ առնալով ժողովրդական հնարամիտ երեւակայութիւնը գեղեցիկ աւանդութիւն մըն ալ մեղի թաղուցած է, որուն համաձայն նախնարար միայն սպիտակ փարզ կայ, իսկ իրր Բփրադիակ Ազոնիս փարազի ձեռքէն աղաւերս, համար հարմնալով տնոր սգնութեան կը փութար, ուրք փարզենույ մը փշերուն զարկու, եւ փրաւարուելով իր արեամբը ներկեց փարզ ենին, որ այնուհետեւ սկսաւ այլ եւս կարմիր փարզ տալ։

Ազոնիսի մահաւան սգահանդէսները, որոնց հաստատութիւնը Բփրադիակի կը փերագրուի, ըստ նշանաւոր Էֆն թէ Էթնէքի եւ թէ մանաւանդ

¹ Scholl, Theuer. 1. 7. 46. 47. Jul. Firmicus de error. prof. rel. 9.

² Serv. 2. Verg. Aen. 10. 120.

³ De dea Syria, 4.

Բերքոսի եւ Պաղատանց շրջանին նաեւ Ադերասն-
գրիւսի մէջ: Բերքոսի մէջ որ համար Ադանիսի
պատկերը կը ներկայացընէին միտելի մը կենդ-
անութեանը, զոր թափաքարաց եւ բարձրամասն
ոգընեով, բունցմն անբաժին կը սրինգի ընկե-
րակցութիւնը եւ եղերամայր կիներու հարմրե-
լու զարնելը, կը տանէին կը թաղէին պատրաս-
տուած գերեզմանին մէջ, բայց որչափ կ'երեւայ
պատկերը յաջորդ սրը գարնեալ գարս կը հա-
նէին բսելով թէ Ադանիս յարութիւն առած է:
Գէթ Գիւնիկէի մէջ յարութեան առանձին հան-
գիստիւն մը չկար¹: Նայել տեսանց նաեւ քա-
մուզի առասպելին մէջ: Բայց թէ որ ամուսն մէջ
կը հասարակը Ադանիսի սգահանակը, տակաւին
որոշ չէ: Ընծը, որ երկու, այսինքն յարութեան
եւ մահուան ամ կ'ընդունին², տառիներ կը
դնեն գարնեան ակիւզքները, իսկ երկրորդը՝ աշ-
նան: Բառագիտին տար հակառակ ընդունելով
միայն սգահանակը իրեն ամ քանի որ յոյն
մասեմագիրներէն հակառակը տառգապիս հա-
րելի չէ եզրակացընել, մամանակը կը միտի դնե-
լու տակի ամառը Եռնիս-Եռլիս ամիսներու
միջոցին³: Ըստ իրեն Ադանիս գարնան բուսակա-
նութիւնը կը ներկայացընէ, որ ամառը կը
մեռնի⁴: Ար է բսել Բառագիտին կ'ընդունի որ

¹ Lagrange, *Religieuses semitiques*, p. 202, Babel-
diazis, Adonis, S. 102.

² Gressé, *De Adonis*, S. 42. Künze), *Her-
aldica*, S. 19. Roachet, *Adonis*, I, 70-74.

³ Էջ. 126.

⁴ Էջ. S. 106.

Եղանիս զարմանային աստուածութիւն մըն էր, որ սակայն միայն մէկ անգամ հանդիսական պաշտանի մը ասարկոյ կ'ըլլար եւ այն՝ ամառը մահաւան տօնօթով: Դպրանո՞՛ չ'ընդունիր ոչ մէկը եւ ոչ ալ միւսը՝ ի հարկէ նկատելով խնդիրը աւելի սեմական ազդիւրներու տեսակէտով, որոնք այս մասին բարբառփին կը լսեն: Ինչոքոյն ամբողջ գծուարութիւնը գիտաւորաբար անկից է, որ Եղանիսի պաշտօնը կոմուսիկէն մուս զասն ըլլալուն նաեւ զանաապան՝ յոյն եւ անոնց հետեւում թեամբ նաեւ հռոմէականցի մտանկացիները յունական հոգի վրայ զարգացած եւ շարժով մը նաեւ փոխում աստապէյը կ'աւանդեն եւ մինչեւ իսկ լուհիանաս, որ աւելի տեղականը կ'ազն տւանդել, զերծ չէ բարբառփին յունական ազդեցութենէ: Եւ յայտի պարագաներու մէջ բնական է իտականը դանել գծուար է: Եւ յար եւ ոչ իսկ ստոյգ է թէ Եղանիս իր բուն իսկ հայրենիքի այսինքն՝ փոփոխութիւն մէջ ինչ անուամբ կը պաշտուէր: Իրեն զբացի Խորալեւացիներուն ծանօթ էր Թամուզ անուամբ, Երամայիներու քով՝ Նոյնպէս, եւ մարդ կը փորձուի մինչեւ իսկ կարծելու թէ թերեւս փոփոխութիւն մէջ ալ Նոյն անուամբ ծանօթ էր՝ զէթ յետագայ դարերուն: Զայս կարծեա կ'ազն հաստատել նաեւ Արտօյինէս եւ հաւանութեն նաեւ Ս. Անրանիմոս. Թատագիսինի բամբ թէ Եղանիս աստի՛ն անգամ Թատագի հետ Նոյնապրնոյր Արտօյինէս է, իմ կարծիքովս պէտք չէ այնպէս հասկընայ, որպէս թէ Եղանիս ժողովրդեան

նայն անուամբ նաեւսմ ըլլալով հանգեր՝ Արա-
գինէս ըստ կամի նայնացուցեր է զայն քամուզի
հետ։ Դրանքան փառս կը պահեր աշտպիսի բան մը
հաստատելու համար։ Մանաւանդ թէ շատ հա-
ւանական է որ քամուզի պաշտմը Արագինէսի
տանն արդէն ըստական ընդ հանրացած էր նաեւ
Փիւնիկիէի մէջ։ Այս կ'երեւայ նաեւ Կեղծ-Մե-
լիսոսի եւ Ասորի Թեոգորոս բար Կոնիի հա-
տուածներէն, որոնց մէջ փիւնիկեան աստուածը
Ադոնիսի տեղ յայտնապէս քամուզ կ'անուա-
նուի։¹ Փիւնիկեցիները, կ'ըսէ Մելիսոս, կը պաշ-
տէին բեղթի Կիպրոսի թագուհին, փան զի կը
սիրէր նա թմամուզ, որ Փիւնիկիէի Կուստար
թագաւորին որդին էր։ Եւ բեղթի թագաւոր էր
թագաւորութիւնը, եկաւ ընակեցաւ, Կերազ տ-
նունով փիւնիկեան բերդի մը մէջ։ Եւ որով
հետեւ քամուզէն յառաջ Արէս սիրած էր եւ
անոր հետ շնութիւն ըրած եւ իր Հեփեստոս ա-
մուսինն խնամալով, անոր գէժ տառախ գրգռուած,
որ մը լիբանանի լիբան փայտ պատնեց դրա-
մուզ փայտի խաչ որսարու միջոցին։ Այս սրէն ի
գիր բեղթի Կերազի մէջ կը ընակէր եւ մնաւ
Ափակուշի մէջ, ուր թագուած էր նաեւ Թա-
մուզ՝ «։ Բար Կոնիի համաձայն քամուզ հոգի
մըն էր եւ կը սիրէր կին մը, որ իր գեղեցկու-
թեամբը նշանուար էր։ Այս կինը Կիպրոսէն էր
եւ կը կոչուէր Բարզի (թմա Բարթի)։ Լայրը Հե-
րակզէն, մայրը Աոնիա եւ ամուսինը Հեփեստոս
Բարթի քամուզի իր սիրտիանին հետ փախաւ Վի-

¹ Corpus Apolog. Ed. Otto IX. B. 264.

բանանի լեռները: Ամֆիա իր անկարգ կեանքին համար կը կոչուէր նաեւ *Լուսմբու* (= Եղար) իր հոգ կողմանէ: Հեփեստոս իր ամուսինը՝ սիրտ զինքը 1 իրանանի լեռան վրայ հաշանել, որուն վրայ Թամուզ իր գիմաց ելլելով զինքն սպաննեց, սակայն Թամուզ ալ մեռաւ փարայն մը գիշատաւած: Իսկ Բալթի մեռաւ Թամուզի սերուն, անոր գիտկին վրայ զգացած ցաւին չզիմանալով: Երբ հայրը իր գաւեր մահը լսեց, սգահանդէս մը կազմեց Թամուզ ամուսան մէջ, որ միջոցին նաեւ Թամուզի ծնողքը կ'ողբային իրենց զոււակը¹ 2:

Ազնիւսի տառայելին լաւ հասկացողութեան համար կարեւոր է նաեւ գիտնալ, որ Թինիկեցիները մեռնող եւ յարութիւն առնող ուրիշ աստուած մ'եւս ունէին, զոր *Լամուս* (= ԼՈՒՄ) կ'անուանէին: Անուամս կը հանդիպենք առաջին անգամ Ասորդանի Յիւրոսի Բաազ թագաւորին հետ գրած դաշինքին մէջ: Եկեայ Արգանի քով գտնուած արձանագրութեան մը մէջ, որ տեղւոյն թագաւորը բողոքաբար կ'ըսէ թէ «ամառս շինեցի իմ աստուծոյս Լամուսի համար (ԼՈՒՄՆԻ ԴՄՆԻ)»: Կիպրոսի մէջ ալ գտնուած են արձանագրութիւններ Լամուս եւ Մելքարա անուանեալով կամ տրոպէս... ԹՆՁ ԼՈՒՄՆԻ ԴՄՆԻ, տրոպէն՝ «իմ աստուծոյս Լամուսի Մելք...» 3:

¹ Corpus script. christ. orient. Scriptores Syri. Tertius S. Secunda, t. LV, N. 117. Հմտ. նաեւ ZDMG. 1812, 82 (77).

² Baudouin, անդ, 712.

մէջ գտնուած արձանագրութիւն մը, ուր երկու անուաններն ալ իրարու հետ բաղադրովն միացուած են: Իսկուհի ներքինացու մը աստիճանն է իջնիւթայրոյցը եւ արդէն դամասկոսի ասանդանը իր բաժանդակութեամբը Մատիսի եւ Կիւրեղեայի աստուգելին շատ կը նմանի, որ մտադրութեան արժանի կէտ մըն է:

Գիւտայ (Dusaud) գաղղեացի գիտնականը¹, խաբարն ավերիկացին² եւ ուրիշներ այն կարծիքն են թէ Իսկուհի անուոր նաեւ, Բիրըլուսի աստուծոյն անուանն էր, որուն «Ազոն» (= Զէր) վերադիրը Առշները յետոյ յառուկ անուան վերածած են. հետեւաբար ըստ այն գիտնականներուն Իսկուհին զաւրդոնիս անուամբ ասանդան աստուածութիւն մը գոյութիւն չունէր փանիկէի մէջ: Այս կարծիքին հակառակ է հնութեան ընդհանուր կարծիքը եւ նորերս նաեւ Քաուդիսին³, որ հետեւեալ փաստերն յառաջ կը բերէ յիշեալ գիտնականներու նոր անասութեան դէմ: Կախ թէ Ազոնիս երբեք բժշկական աստուածութիւն չէ նկատուած եւ անոր համար Ասիլիւպիոսի հետ չէ միացուած: Երկրորդ՝ եթէ Ազոնիս նոյն ըլլար Իսկուհի հետ, անկարելի է, որ Առշներուն բաղադրովն անձանթ ըլլար եւ կամ գեթ անգամ մը Բիրըլուսի արձանագրութիւնն:

¹ Revue de l'Ecole d'Anthropologie, XIV, p. 111, Journal des Savants, 1907, p. 48.

² Journal of the American Oriental Society, XXI, 2, p. 188.

³ Եւր. Ֆ. 343-345.

բու. մէջ շփշուէր: Երբորդ՝ Ազոնիս ներկայա-
ցուած է միշտ իրրեւ գեղեցիկ պատանի մը՝ մինչեւ
անցում ազոյ, մինչդեռ Դամուն կը մտածուէր
տեղի երեստասարդ եւ երբեմն նաեւ պիտիսի
հերոս մը, որ տիտաններու գեմ յաջութեամբ
կը կուտի: Եւ յո փաստերը ստուգիւ արհամար-
հելի չեն, մանաւանդ առաջինը: Դամուն ոչ միայն
ինչ յարութիւն կ'առնու, այլ եւ յարութիւն
կու տուայ, կ'առաջադրեն, վերջապէս բռնիք է եւ
իրրեւ պիտիսի աչ պիտութեան կը կոչուէր: Իսկ
նա իրական կենդանիներէն էին ունեւ չուէր, ինչ-
պէս վերջ արդէն տեսներ: Իսկ իսկ երբ ստոյգ
է թէ Ազոնիս նախնարար վերադիր էր առ-
տաւածութեան մը, որուն անունը հնութիւնը
չ'աւանդեր եւ կը պաշտուէր Երբորդ մէջ, եւ միւս
կողմանէ փանթիկէ յաղաչներու մէջ նոյնին հա-
մապատասխան Դամուն անունով առաւածու-
թիւն մ'եւս կը պաշտուէր, բառիսին տախ-
տան կ'ընդունի, որ երկուքին հիմն աչ նախնա-
րար մէկ առաւածութիւն եղան յիշուէ, որ
յետոյ զանազան յաղաքներու մէջ զանազան
պարգտումներու ենթարկուած է: Հոս կ'արեւ
ժիշիչ նաեւ Մեղրուրտ, որ մանաւորապէս ճիւ-
րտի յարութեանն առաւածն էր եւ անը կը
առնուէր փետրուարի եւ Մարտի միջոցին:

Քաղաքական պարագաներու բերմամբ,
որոնց մեծապէս նպաստած է նաեւ փանթիկէ աշ-
խարհագրական դիրքը, Ազոնիսի եւ կղիպտա-
կան Պիթիսի առաւելեցին միջեւ՝ որչափ կ'երեւայ,
ներքին տուրեւաւ մը տեղի ունեցած եւ ասով

մամանակի ընթացքին ամենաւերա ազերս մը սակզնաւան է երկուցին միջեւ: Այն աստիճանի, որ Պղտւարսո՝ բալլս աւելի որոշ կերպով Բաւփանս Բիւզանդացին երկուքը իրարու հետ կը միացընեն, աւելից սմանք՝ մարտերով՝ Ազմերի առասպելը Բաբրիսի առասպելին մէկ ընդարկնակութիւնը համարեցան: Այս է հարկէ տեսլ է, արդեւութիւնը երկակողմանի է, բալլս աւելի Ազմերուն քան Բաբրիսուն: Պատճառը յայտնի է. Բաբրիսի առասպելը իր ներկայ ներքին մէջ համեմատաբար նոր է, պատմականներ իսկ եղան, որոնք Բաբրիսի պեղեցիկը Բաբրիսի եւ անոր կրնալ Ասանեթ Իսիսի հետ կը նշխարենեն¹: Հին մատենագիրներին առասպելիս վրայ ընդարձակորեն գրողը զարկեալ դիտար է. Բաբրիս յանակուն ներքին է եզրաւ: Ուսիրի անուան, ինչպէս նաեւ Իսիսի նախնական է Ուսիր, երկուքն ալ՝ քոչք եւ եղբայր իրարու հետ ամուսնանալով՝ կ'իջինեն Եգիպտոսի վրայ ամենամեծ յաջողութեամբ եւ փառքով: Բաբրիս՝ Նեղոս կը համոտուարե՝ ջրանցրներ եւ թումրեր ջններով, մշակութիւնը կը զարգացընէ, ինչպէս նաեւ մարտիչեան ընկերային կեանքը՝ արկնքներու պահպանութեան վրայ հակելով, բալլս միւս կողմունէ նաեւ երամեղաութեան եւ դիտութեան զարգացման ամէն գիտութիւն

¹ Seiden, *De Dis Syriaca* II, S. 260. Hatz, *Untersuchungen*, S. 82.

² Freilich, A. von O. W., *Joseph von Ägypten und Asieneth*, Regensburg 1916. — Dr. Seiden, *Antike und Arabische Fabel* 1918, Nr. 1, 26.

ընծայելով: Անթ այս ամեն եղանակներն վրայ
 նախանշելով՝ որ մը գաւազրութեամբ Ռաբիս
 խնջուքի կը հրաւիրէ եւ հոն զինքը կը բռնէ, կը
 փակէ սնտուկի մը մէջ եւ հեղուս կը նետէ: Ըստ
 վրայ Ռաբս ձայն բարձրացուցած՝ կ'ողջայ իր սի-
 բեղին եւ կը սխիւտնոր գիտէր փնտսել: Փրօնի-
 կեան Ռաբսը հասած միջոցին՝ հաս կը գտնէ
 սնտուկը եւ երբ իր Հորոս աղուն կ'երթայ, Անթ
 Ռաբիսի գիտէր գտնելով՝ կտար կտար ըրած՝ կը
 նետէ հեղուս: Ռաբս լացով եւ ողբով քովէ քով
 կը բերէ այս կտարները: Ճի կրնար միայն իննգա-
 կանը գտնել, զոր ձուկ մը կըլած է եզեր: Ըյս
 գիտարին գործին մէջ իրենն կ'ոգնէր շուն մը,
 այսինքն՝ Լնուրիս, որ Թառ լումայ, առաւելոյն
 հետ մտնուան ստաւում կը նկատուէր եւ
 պաշտօնն էր նսկել միտելներու Թաղման
 վրայ եւ նոգիները սանդարամետ առաջնոր-
 դեր: Ըստապէր իր շարունակութեան մէջ կ'ըսէ
 որ Ռաբիս որ մը իր Հորոս որդւոյն երեւնայով՝
 զանկա կը յորդորէ իր մահուան վրեժը առնուլ:
 Անթէն: Հորոս քանի մը ճակատներու մէջ Անթի
 շարաշար կը յազմէ եւ գեղի Ըսիայի կողմերը
 կը փնտէ: Ռաբիս յարութիւն կ'առնու եւ կ'իշ-
 խէ սանդարամետի վրայ:

Ըստ հետադրրական է, ինչ որ պշտապ-
 քա՝ Ռաբիսի գազապին մտնին կը պատմէ. այս
 գազապը ըստ պատմադրին Բիւրլաի Ռաբիս Նշանա-
 ւոր տաճարին մէջն էր՝ պատուան հաւամբողնուոյ

մը բունով, զոր Խախիքըը անձամբ կտրած է, քիւր-
բրայքներու պարզեւ ըրած էր, կտաւ, և զգետա մը
կը կրեր փրան էւ զիակի մը պէտքունսով անուան-
էր Յիւրյաի Խախը Ուսուլտիւ է, Բախրիս ալ Ազո-
նիս, ըստ ծանով մը պատուած զազադը, այսինքն՝
զազալ մը՝ որ ծառի մը փռայ կը հանգչի, զստա-
րու թէ կարելի ըլլայ ասանց կոխադաւան ազգե-
ցու թեան մասնել, փան զի Բախրիսի գերեզմանը
ծառի մը հետ ապերսի մը գնելը շատ հին է¹,
Երկու երկիրներու միջեւ զիջարանական այս ասի
եւ ասը հաւանարէն ամենէն աւելի պաշտման
ընթանին տեղի ունեցած է, Եւրանի է թէ Ազո-
նիսի համար պաշտման թագաւորներու հրամա-
նու անձամբ հանգիստ թիւներ կ'ըլլային Ա-
զեքսանդրիայի մը, Կարմանայի չէ ուրեմն, եթէ
նոյն պատիւները փայտէին նաեւ Խախ եւ Բախ-
րիս ինքնին իսկ Ազոնիսի հարսեմիքի մը, Այս
փոխիս ազգեցութեան սկզբնաւորութիւնը ան-
շուշտ աւելի կանախ է քան որ կը կարծենք
Ղկատերու եղբ որ երկու երկիրներն ալ ամենա-
հին մամանակներէ ի վեր քաղաքականութեն սեր-
ախ կապուած էին իրարու հետ, զազեաթին եւ
Պիւնիկէ Ազիպատի համար աշխարհագրութեն եւ
ազգնագիտութեն այն կամարքներն էին, որոնց
վրայնն Բարսաւանները իրենց ազգեցութիւնը յա-
ւաքակողման Ասիայ նաեւ միւս երկիրներու վրայ
տարածելու կ'աշխատէին, Ալ-Ամաննայի նամակ-

¹ Schäfer G., Das Osirograb von Abydos und
der Baum "pér", AZ. XL, 1904, S. 197 f. — Bad-
dizsin, ԽԿ, S. 174.

Ներք, որոնք Իսրայելի, Եսթրաթանի, Միսանիի, Երզնայի, Ալաշիայի և Լատի Թագապան, բուն փարսականներու հետ աւելցած թղթակցութիւններն են՝ գրած ասորաբարերական սեպագրութեամբ և մեծ մասով նաեւ այն լեզուաւ, պատմական սեպին գանձեր են այս տեսակետով: Մեր խնդրոյն համար ամենէն նշանակալիցը Տուշրատայի Բանտփիս Գ. ին գրած մէկ նամակն է, ուսկից կը տեսնուի, որ Բանտփիս ծանց հիւանդ քրտուն Տուշրատային կը խնդրէ, որ Միմուսէի Ուղարդ գիշու հին իրեն սուսրէ գինքը առջնացնենրու համար: Տուշրատայ յանձն կ'առնու, աւելցնելով սա խոսքերը. « Եւ յայն Կըսէ Նիմուէի Եղարը, բայց երկիրներու տիրուհին. « Եգիպտոս, այն երկիրը, զոր կը սիրեմ, կ'աղեմ՝ երթալ անդամ մ'եւս կ'աղեմ երթալ »: Ե՛հա ես սուսրէցի գինքը եւ եկաւ թորը: Ե՛հա հորս տանն ալ... տիրուհին այն երկիրը գացած էր... Եղարըս (Փարսուն) թոյլ գինքը պատուէ եւ սերտութեամբ դարձեալ եւս դարձնէ եւ ան ալ գտնայ՝ »: Եւ յ գիշարանարէն շաւ կարեւոր հաստատոյթի հարկէ գրական փաստ մը շնորհակեր մեզի պիտի տեսնուի եւ Իսրայի արտաքրտոս կրած ազգեցութիւններու նկատմամբ, բայց զեթ անուղղակի եւ այն զգրուար փաստ է, որով ըստ մասին կը պարզուի նաեւ այն տակաւին մասն մնացած հարցը թէ ինչպէս եւ ինչ պարագաներու տակ Իսրայ, որ եգիպտական Լաթար գիշու հ-

այն անգը բռնած է. ինչպիսի եւ. Բաաբախի ան-
սաղմերով ճօխացուած է այն աստիճանի, որ
եզիպական շատ քիչ բան մնացած է վրան:
Զարմանալի է. որ մինչեւ անգամ Հաթմար ինչ
ինչ եզիպական արձանադրութիւններու մէջ
կ'անուանուի ճիկին խաղաղութեան, ճիկին կուպի
կամ՝ կուպեաի, այսինքն՝ Իերաւոյիոնի¹:

Ուրիշիսի զազաղը կրող ծառին զգեստաւ
ւորումը, զոր Դպրատարքս կը յիշէ իր հաստաւ
ծին մէջ, իմ կարծիքովս ոչ ասորական ծագում
ունի եւ. ոչ ալ արարական, ինչպէս Բաաբախին
կը կարծե՞ք, այլ փոքրասիական է: Փոքրասի-
ական է նաեւ Ուրիշիսի ծննդականին չգանձ իրը,
որոնք երկուքն ալ հասանորէն կուպ ունին Աստի-
սի ստասպոլլին նկատ:

Առաիս իր ներկայ մեռն մէջ փախչական
աստուածութիւն մըն է, որուն գլխաւոր պաշտա-
նատեղին էր Պետինուս քաղաքը: Ըստ Դաւաա-
նիասի² յիստ քնոյ մէջ կը բեզմասօրե երկիրը,
ուսկից կը ծնանի Ազգիտիս անունով երկունս
էակ մը: Աստուածները զայն կը բռնեն եւ ան-
նականե կը զրկեն. արիւնէն կը բռնին Նշէնի մը,
որուն պատուը Սանգարիս գետին աստուածը ծոցը
պահելով՝ անկից կը յղածայ եւ. կը ծնանի Ազ-
գիս: Ընկեցիկ կ'ըլլայ Առաիս լիւններու վրայ,
բայց նոխազն մը կը խնամուի եւ երկնային գե-

¹ W. M. Müller, *Asien*, S. 303—314.

² ԸՊԳ. 8, 175.

³ Paus, 7, 17, 9.

գեղեցիութիւն կը ստանայ: Այս պարագան չի վեր-
ադիր Ազգիասիրտ տեսութենէն, որ այնուհետեւ
գեղեցիկ պատանեակին կը սիրահարուի եւ երբ
որ մը ազգականները զինքը պետիմու կը զրկեն,
հան տեղում թաղաւորին աղջկան հետ կարգուե-
լու համար, գետ հարսանիք շեղած յանկարծ միայ
կը հասնի Ազգիասիրտ, որուն միայ Աստիս խե-
լագարած ինքզինքը կ'անդամաւե եւ կը մեռնի:
Ազգիասիրտ շատ կը ախարի եւ Զեւսին կ'աղաչե
որ Աստիս կենդանացնէ, բայց յանձն շտուար
Զեւս, միայն կ'որոշե որ մարմինը շապականի:
Ազգիասիրտ հաս կը համապատասխանէ Կիւրեղէի,
որ պետիմասի մէջ նսեւ: Ազգիասիրտ անուամբ Ծա-
նոթ էր¹: Երկուքին այս նշխարութիւնը՝ որչափ
կ'երեւայ Աւնորիտ չէր գիտեր, անոր համար իր
ըսած զանազան տարրերակները իրարու հետ
խառնելով՝ առտապեցին քիչ մը տարրեր գոյն
տուած է: Փոխգիտցի սահմանին միայ, կ'ըսէ
Աւնորիտ², Ազգաս անուամբ ժպտ մը կայ: Հաս
քարէ մը կը ծնանի Կիւրեղէ, որուն հետ Զեւս կ'ու-
ղէ յարաբերութիւն ունենայ, բայց մերժուելով
Զեւս ժպտ մը կը յեղիմաւորէ, ուսկից կը ծնանի
Ազգիասիրտ՝ երկուստ ահաւոր էակ մը, զոր առ-
տուածները կը բռնեն եւ դիմնիստի զինքը գե-
նովցընելու միջոցին սանախանեն կը զրկեն:
Արիւնէն կը բուսնի Եանենի մը, որուն պատշա
Յանգարիտ գետին դուստրը անցով՝ Ծոցին մէջ

¹ Հմմտ. նուեւ. ՏԵԲԵՆ. 12. 07

² ԱԿՄ. ԻՄԵ. 5. 5. 7.

կը պահէ, ուսկից կը ծնանք Աստիս Բանգարիս
 կը հրամայէ ընկեցիկ ընել ազան, բայց մէկը
 զինքը գտնելով՝ մեղսով եւ կախով կը անուշանէ
 եւ գեղեցիկ երեսասարգ մը կը դարձընէ։ Երբ
 Ազգիստիս եւ Ախրեղէ պետնոսի թագաւորին
 Միգաս անուամբ գեղեցիկ սրգոյն նկատմամբ
 իրարու հետ կը կառէին, Ազգիստիս նախանձէն
 եւ բարկութենէն Աստիս իր ընկերներու հետ կը
 խելագարեցընէ, որուն վրայ Աստիս եղեւոյ
 ծառի մը տակ ինքզինքը անգամաւտելէն վերջ՝ կը
 մնայ։ Իր արիւնքէն կը բուսնին մածուշակներ,
 որոնք եղեւոյ ծառին հետ իրեն նախաւած են
 Ախրեղէ սաստիկ կը արամբ եւ եղեւինը տաւ
 իր քարայրը կը քաշուի, ուր եղեւոյ տակ կ'աշ-
 քայ Աստիսի մահը։ Զարբերակ մըն ալ Ափսիս
 ունի, որ իր համառաստմեան մէջ շատ կարեւոր
 է։ Ըստ իրեն Աստիս շատ գեղեցիկ երեսասարգ
 մըն էր եւ հովիւ։ Չոր Ախրեղէ իրեն ծառայու-
 թեան կ'աւուտ եւ կը պահանջէ իրմ աշխատ-
 հաթին, բայց Աստիս դժբախտաբար Սագա-
 րիսիս յաւերժահարսին հետ յարաբերութիւն
 ունենալով՝ Ախրեղէ բարկութենէն Սագարիսիս
 կը սպաննէ, որուն վրայ Աստիս ցաւէն խելագա-
 րած՝ ինքզինքը կ'անգամաւտէ եւ կը մնայ։
 Սարուսիսի համակարծիք Աստիս դալըս գետը
 ինկած է, ուր Ախրեղէ զինքը տեսնելով՝ կը սիրէ
 եւ աստուղտխայրը գլուխը կը դնէ։ Աստիս
 փախչելու միջոցին ինքզինքը կ'անգամաւտէ եւ

1. Salustius, Philoa. de illis et de mundo, 4.

կը մեանի, թայց դարձեալ կենդանանայով՝ դե-
պահայն քով կերթայ:

Դարբն գետը իյնալու տեսագիծը ապա-
հով դիցուհայն Կախաւան դարբն տնուամբ
քրմերու դասակարգին ծագումը մեկնելու նպա-
տակ ունի. նոյն տնուան հետ՝ որչափ կերելայ,
կապ ունի նաեւ Պաւսանիասի քով եղած ուրիշ
տարրերակի մը ¹ Դալլուսը՝, որ իբր թէ հայրն է
Ատախի, եւ վերջինս Նիւրեղի պաշտմը Վի-
գիայի մէջ եւս տարածելուն համար յատկապէս
ջիւսի բարիտ թեան ասարկայ կ'ըլլայ եւ վա-
րուղի մը միջոցաւ կը սպաննուի Պաւսանիասի
քով պահուած գրական այս թանկագին բեկորը
միայն՝ Ատախ վարագի սպաննել կու տայ եւ այս
պարագան շատերը թաւական կը համարին՝ յայ-
նին մէջ Ազմեխի առասպելին մէկ ազգեցու-
թիւնը նշմարելու համար: Այս մասին քիչ մը
վերջ պիտի անդրադառնամ: Դիտար Անկիլիս-
քին առասպելը մեր առջեւ կը դնէ աւելի պատ-
մական նորադրով մը եւ կարեւոր քիչ մըն ալ
զարգարուած, սակայն տեսագիծ եր եւս կը պարու-
նակէ իր մէջ, որոնք իրենց ինքնայատուկ տեսա-
գիծերով առասպելը շատ աւելի հետաքրքրական
կը դարձնեն: Բայ իրեն ² Նիւրեղի Փախ-գիայի
եւ Վիգիայի թագաւորին դուռարն էր, որ ծնու-
ղացմէ ընկեցիկ կ'ըլլայ եւ կը սնանի բններու
եւ անասուներու մէջ՝ իրեն ընկեր ունենայով
վարենի անասուներն ու թռչունները: Հասակին

¹ Paus. 7, 12, 5.

² 3, 58, 59.

հետ գեղեցկութիւնն ալ կարծես անկասկածաբար զինքը տեսնողը կը յափշտակուէր: Յեղացի երիտասարդ մը՝ Առախ իրեն տիրահարուելով՝ անկեց յոյժ կ'ըլլայ եւ (յղութիւնը տակաւին զգալի չեղած) ծնողքը զինքը կը ճանչնան եւ դարձեալ սուներ կ'առնան, բայց երբ հայրը ազգական փնտհր կը տեսնէ եւ եղբայրութիւնը կ'իմանայ, բարկացած Առախն եւ իրեն ընկերացող խնամատէն կիները կը սպաննէ եւ մարմինները անվնաս կը ձգէ: Ասոր վրայ պարեղէ Առախի սաստիկ սէրէն ինքն իրմէ ելած եւ մաղերը արձակած դաշտէ դաշտ կը փազէ եւ իր լացովն ու սոգերով ամէն դաշտ ու հովիտ եւ ամէն կողմ կը լեցընէ:

Այլ Պատմութիւն, ուր Առնարիտ եւ ոչ ալ Պիտոյոր Առախի յարսիմեան մասին յիշատակութիւն կ'ընեն, բայց թէ պիտիտի հաւատք մ'ունենին Գաբիգիացիները, կասկած չի փերցընելու: Պիտիմիկոս՝ յայտնապէս կը հաստատէ Գաբիգիացիներու քով տիրող այս հաւատքը: Պաշտարարս ալ կ'ըսէ. Գաբիգիացիները Առախի մահուն սգահանակնոր կատարելէն փերը՝ ուրախութեամբ նսեւ, տնոր յարսիմունք կը նսնուցանեն¹: Իմ կարծիքովս միշտ եւ իսկ Պատմութիւն եւ Առնարիտ Առախի մարմնոյն անապահանութիւնը միայն աւանդելով, անուղղակի փայտութիւն կու տան նաեւ ի նպատակ մտքափրկեան մէջ տիրող յարսիմեան գաղափարին:

¹ Firmicus Mat. de err. prof. vol. 2.

² Plut., De Iside et Osiride, 69.

Երբ կը հասարակին սգոյ ևւ ուրախու-
թեան այս հանգիւնները, այս մասին վկայու-
թիւնները բաւական որոշ են: Առաջինս Ս. Բա-
ղդէն համառօտը՝ «սուրբ Ծառը» (= եղեւին) այն
որը կը հարուի (արմելն ամը այն որը կը սկսի),
որ որն որ արեւը արեւան ևւ գիշերահասարակին
զենիթի բարձունքն արդէն հասած է¹: Արեւ
խաղով հանդիսութիւններու ժամանակն էր
գարնանամուտին², որոնց վերջին որն հաւանարէն
ըստ Հոսիմայ մէջ հասարակած հանդիսութիւն-
ներուն Մարտ 25-ն էր: Ատախ այս միջոցին կը
ներկայացուէր համ' մարգու հերոգարանքով³ ևւ
համ' եղեւնոյ, որոնցմէ ամեն ասորի սգահանդիսի
սկզբին հաս մը կը հարուէր ևւ սփռարար բու-
նին վրայ Ատախի պատկերը կը հաստատուէր⁴:
Այնուհետեւ սուրբ Ծառը հանդիսարար ևւ թա-
փարարար Նիւրեղի մէհանը կը տարուէր⁵, ուր
կը սկսէր բաշն ամը: Ժրմերն ու Գաղիերը (Գաղ-
էն), ժրմապետներն ևւ Արքիգարարը, որ միշտ
Աւաղա (Նուրէ) կը հաշուէր, կը սկսէին սգոյ
Ատախի վաղամուտի մահը, անոր աղծութիւնն
ու գեղեցկութիւնը, որ այնչափ շուտով անհեա-
րաբար փոխգրաւ սգոյ ևւ աղետի կը մասնէ:
Սգահանդէսը այլ ևւ ուր գերազոյս տարձանին
կը հասնէր, երբ երթալով աղաղակը կը սասա-

¹ Julian, Or. 5, 166.

² Schol. ed. vander Alex. 8.

³ Diog. 2, 59.

⁴ Firmicus, Mat. de ere. prof. col. 27.

⁵ Arnob., 5, 16, 56.

կանար, եւ պէս պէս ջահերու բոցերու տակ
տեսնէր կուրծքերը կը կոծէին, տեսնէր սուր գոր-
ծիքներով իրենց բազուկները կը վերաւորէին,
տեսնէր ալ մինչեւ անգամ իրենց զիւրներ կը ներ-
քինացընէին:

Ազգային կոյսեր մամուսով կիւրեղեայ
եւ Առաքիտի պաշտօնը իր գրեթէ ամբողջ ման-
րամասնութիւններովը մուտ գտաւ նաեւ Հոգով
եւ քիչ ասեմէն Հոգովայ ամենանշանաւոր հան-
դեսներու կարգը անցաւ: Ուստի կը սկսէր Մարտ
15-ին կանափորներու (եղեցնակի) հանգիստ-
կան մուտքով, իսկ նոյն ամսոյն 22-ին նորահաս
եղեւնի մը զարգացում մանուշակներու պտիկ-
ներով եւ փութթնուած քրոյէ երիզներով սր-
պէս թէ դիտել մ'ըլլար, թափօրարար Պարո-
տիկ մէհեանը կը տարուէր: Մարտ 24-ը dies
sanguinis, այսինքն արեան օր կ'ըսուէր, ժամը զի
նոյն օրը կը կատարուէին վերը յիշուած քառմեկի
արարողութիւնները: Այս միջոցին խիստ մութ-
կարութիւն կը պահանջուէր եւ պատու- քնդի-
ղէն եւ արմատիք ուտելը արգելուած էր: Ամսոյն
25-ը փառաւորութեան օր էր, որ միջոցին քրմա-
պետը առաւ կանուխ Առաքիտի յարութիւնը կը
նշանուցանէր:

Առաքեալն այս սգահանգեմէն հետքն ան-
գամ մնացած չէ այսօր յառաջակողմեան զարբ
Ասիայ մէջ: Բայց ապահով տար մէկ մնացորդն
է գիտաւորարար Պարտիկներու կողմանէ ամեն
տարի Հասան Հիւսէինի մահուան յիշատակին
համար կատարուած կրօնական նշանաւոր քայլը:

զոր 1901 թն Իզմիր անձամբ տեսնելու առիթն
 ունեցաւ: Առջեւէն էր քաշէին երկու ձիաւորներ
 իրենց քովէն գրաւակիր մը, յետոյ գարձեալ
 ձիաւորներ, որոնց հետեւէն էր գալիս 60 ի շափ
 ալը մարդիկ, որոնք իրենց կուրծքը բացած՝ ձեռ-
 քով էր զարնէին՝ ինծի անհասկալաւ լեզուա-
 քանի մը բառեր մամուլերով: Ասանց էր յաջորդէր
 10—12 տարեկան աղալ մը՝ ձիու վրայ նստած
 եւ գլուխը ածիլած: Երբ որով երբեմն գլխուն էր
 զարնէր, տակէ վերջ էր գալիս սրտան բուն հե-
 րտաները՝ 40 ի շափ ալը մարդիկ, երեսները իրա-
 րու գարնուցած եւ կողմնակի քաշելով, որոնք
 մէջտեղէն գացող բաղմամբու ջահերու լուսոյ
 տակ ծալք առաքնածնի զրգրուած եւ ահաւոր ա-
 զաղակներով «Հասան Հիսսէին, Հասան Հիս-
 սէին» էր պոռային եւ ամեն երբորդին որով
 գլխուն էր զարնէին: Զեւարանը ահաւոր էր, սարէն
 մինչեւ գլուխ արիւնով ներկուած էին եւ գետ
 կալրակ կալրակ էր հոսեր արիւնը, այս գաղտնի
 տեսարանը շատերը այլ եւս չկարենալով դնել,
 հրապարակէն քաշուեցան: Սեմադէա Բ. Շմա¹
 անգղիացին պարսիկներու այս սգահանդէսը
 փոքր ըսելոյ ընտանայ պաշտօնին մէկ մնացորդը
 էր համարի, պատճառարանելով թէ կայրու-
 թեան ժամանակ ընտանայ հետ նոյնացուած
 հասովմական բնորոշի պաշտամունքին մէջն եւս
 նման երեւոյթներու էր հանդիպներ: Եակոբն
 անգղիացի գիտնականին համեմատութիւնը մա-
 սամը միայն միշտ է, վասն զի ընտանիս իրրեւ

¹ Die Religion der Semiten, S. 247.

մայր գիշու հի համեմատարար շատ նոր երևույթ
մըն է քորք Եսիոյ մէջ. մասանցորդն է նա աւելի
հին մայր-գիշու հիւերու, որոնք ամենքն ալ միեւ-
նոյն կարգի եւ հաւանորեն նաեւ միեւնոյն պաշտո-
նով եւ համագործ միեւնոյն յեղերու աստուածու-
թիւններ էին. եւ ահա ասանց ամենուն ալ նկարա-
դրին եւ պաշտամունքին գաւաթան արինակը կու-
տայ մեզի նիւրեղէի եւ Նաախի առասպելը: Ստոյգ-
է, մահմեականութեան շէյքի աղանդը, որուն
հետ սերտիւ կապուած է Հասան Հիւսէյնի ագա-
հանդէսը, մամուսակին տարածուած բլադուն
աւելի Վրարիայի, Եսքիւի եւ Սիլապետի մէջ,
ուսկից անցած է նաեւ Պարսկաստան եւ հան-
դարձուած պետական կրօնն է, քաղաքական
պայմաններուն շնորհիւ՝ կրօնականութեն քոխ-
դիային իրեւն ազդեցութիւն մը չէր կրնար բն-
գունիլ: Սակայն ազդակի քոխդիայէն ազդուե-
լու հարկ մըն ալ չկար: Եզգեցութիւնը եղած
բլադու է ուղղակի Ասորիքէն, ուր կը գտնուէր
Հիւրասպոյիս իր նշանաւոր մենեանովը, որ
թէեւ արդէն կործանած էր, բայց տարակոյս չու-
նիմ, թէ անոր յիշատակին հետ կապ ունեցող
շատ մը հեթանոսական բարքեր եւ սովորու-
թիւններ տակաւին ի սպաս ընդունւած չէին:

Հիւրասպոյիս կը գտնուէր Եփրատայ քով
ալ շատ հեռու. հին Ասորկեմէշէն: Սեհեանը քաղ-
քին մեջանցն էր եւ նախքան Եթարդասիսի,
զոր Լուկիանոս¹ իր՝ գիշու հոգի միայ գրած գոր-

¹ Lucian), Sam. Opera, vol. IX. Bohni, De Syria
idea, p. 104—105.

Տին մը — Դստրական գիշուհի, կ'անուանէ: Դստրական լեզուաբանութիւնը գիշարական անձնաւորութեան եւ նկարագրին վրայ գերախառնող շատ քիչ բան կը հաղորդէ. ինքը կը ծածկանայ աւելի մեհեանին եւ մասամբ նաեւ պաշտամունքին ինչ ինչ կէտերուն եւ ասանց յարակից գեղարու եւ պարագաներու վրայ: Այս քիչն ալ սակայն բաւական է մեր նպատակին համար, մանաւանդ եթէ ասոր հետ միացընենք նաեւ ուրիշ մասեկնագիրներու քով յրաւմ փոքրիկ անարկաւորութիւններն ու վկայութիւնները: Այս ամենէն մեր ստացած առաջին ապուրտ թիւնը՝ գիշարականն է: Նաեւ պատմականօրէն Նշանակայից այն ներքինն ստերան է: որ կայ փոխգիտչի մտքագիշուհւոյն եւ «Դստրական գիշուհի» մը: Էս ալ կը հանդիպինք նոյն պաշտամունքին, նոյն քրմական նախապետութեան, նոյն ներքինացած դասերու, գիշուհւոյն նախած փառքեմի անասուններու, նոյն սգահանոցի ըսհերու, Լազիւն եւ ներքինացեան գործիքներու: Բաց ամենէն աւելի այլ քիչ զարմար ինքնին իսկ Աթարգատիս անունն է: որ յոյն մասեկնագիրներու քով կրկնէ կը գրուի նաեւ 'Ατταργατις կամ 'Αταργατις բայց աւելի սովորականն է 'Αταργατις¹, ինչպէս կը տեսնուի նաեւ պիւնտի Margaṭis²: Եւր Աթար լեզուագիտօրէն կը համապատասխանէ "Ութարիւն, որ կը նշանակէ "Տիկին", իսկ

¹ Strab. 16, 745, 746; Arrian 4, 36, 18.

² Plin. n. h. 3, 81.

γαιε (γαιε) Ատախի¹։ Ար և ըսել Աթարգատիս
 կը նշանակէ ² Տիկլին Ատախի³։ Նետղերէ եւ
 Ե. Մայեր, զորոնք կանխած էր սակայն Ղազարա⁴
 ասորական ՄՄՍ աստուածը փոխադական Ատախի
 հետ նշխարներով, անուան կը մեկնեն, աւանց
 սակայն 'Ադր-Աւէ անուններու մէջ կարծես
 միացման դեր կատարող յին առեղծուածը լու-
 ծերու, մանաւանդ թէ Ե. Մայեր մէկ ձեռքով
 շխտածը միւսով կ'աւրէ Ատախ անունը պղտը
 սեմական հոշակելով⁵։ Բաւարի է, որ Աթարգա-
 տիս անունը լուծին ոչ ասորեականեան եւ ոչ
 ալ ասորական արձանագրութիւնները, միայն
 պարսկերէական արձանագրութիւններու մէջ կ'ա-
 ւանդուի եւ այն երկու անգամ միայն եւ ՄՄՄՄ
 կամ 'ՄՄՄՄ ձեւով (= Աթար-Ադէ)⁶։ Իսկ Ադէ
 մնացած է աւելի նշխարեա պարսկերէական յատուկ
 անուններու մէջ՝ ՄՄՄՄ, ՔՄՄՄ = երջանկութիւն
 Ադէի։ ՉՄՄՄ = Ադէ կը ստանայ, կը պահէ.
 ՄՄՄՄ = Ադէ կու տայ։ Ղազարա հաս ըսցի Ատ-
 ախ անունէն շատ իրաւամբ համեմատութեան
 կը բերէ նաեւ լիզական Սադեւադէն, Միւստ-
 տէն եւ Այիւստտէն անունները։

Ինծի համար անմասպէս ստորգ է ալ եւս

¹ Nöldaeke, ZDMG, XXIV, 92, 1, 199. Ed.
 Meyer, ՊԲ, XXXI, 730. R. Smith, Die Religion der
 Semiten, S. 31.

² Urgeographie Armeniens, S. 1680.

³ Geschichte des Altertums, I. Band, S. 237.

⁴ Vogué, Inscriptions Sémitiques, 3. Nöldaeke,
 ՊԲ, Ed. Meyer, ՊԲ, հին, Vogué, Palm, 143.

Թէ 'Αζούργατος ՚ն գիցուհւոյն անուան մեկնու-
թիւնը ոչ միայն չի գտնարարքներ, այլ եւ զմեզ
քաջ մ'եւս յառաջ տանելով կը մզի անպիտի
եզրակացութեան մը, որ ամենամեծ նշանակու-
թիւն կրնայ ունենալ նաեւ Հայոց պատմութեան
նամար՝ Պրոֆ. Մարկուարտ իր ² Հայ
ազգին ծագման եւ վերականգնման վրայ՝ քրտն
գեղեցիկ գրքոյիին մէջ խոսելով նաեւ Հայերու
եւ Հասերու ազգակցութեան հարցին մասին,
ուրիշ բազմաթիւ գիտնականներու հետ կ'ըն-
դունի, որ Հայերը իրենց մարմնոյն կազմակերպ
Հասերու ջնդակից են: Ի հարկէ առաջ Հայե-
րուն հնդկեղերմանական քրտն առանց ուրանա-
լու, այլ թէ Հայ ազգին մէջ հնդկեղերմանա-
կան տարրը լեզուագիտարէն միայն պահած է
իր գերակշռութիւնը, մինչդեռ մարգարտարէն
պարտուած հասականէն եւ այն՝ ինքնին իսկ
Փոքր Ասիոյ մէջ Հասերու գերակշիւ ազդեցու-
թեան շնորհիւ: Հասերը կմանի հետ Ռոմիկ
գերմանական նախասնայերը անուանելէ կը
խորշի Գասուշապետը, վասն զի բայց ուրիշ (լե-
զուական) պատճառներէ ըստ իրեն Hatti անունը
Hati ըլլարու էր՝ անկից Հայ անունը յառաջ
բերելու համար: Բայց ասոր կը հակառակի,
կ'ըսէ, Ե. Գրոց երրայական Hatti-ն Կոթմանա-
նից թարգմանիչներու կազմակերպ Առաջի
շրջումը³, ուսկից է նաեւ Հայ Բեռնացի անունը:

² Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1918.

³ ԸԾԳ, Ծ. 2:

Երբ Հանդիսի մէջ ժամանակին կը մտածեալեանք
աշխատութեան վրայ¹, Աստուգնացեալն առա-
կութեան դէմ իրր արագացչ կրցայ յառաջ բե-
րել միայն շատ մը նշանուոր գիտնականներու
"Աշուշ աստուծոյն եւ Hatti ազգանուն, ինչպէս
Նաեւ ասորական ԴԴԴԻ Hattի Տեա Նոյնացումը"
Ըսով անշուշտ երբ. Դին յոյն. Նի. չըզման ա-
ռեղծուածք խաղա չէր լուծուեր, ըսցց Տաեւ
զուած էր, որ քրիստոսէ յառաջ "ՅԻԳ Գարուն
երբ. Դ. յանական Ն աստազարմութենէն գծուա-
րու թէ աստգաղեւ կարելի ըլլայ Տեանցը-
նել թէ Երբայեցիները Նաեւ հազարական թուա-
կաններուն զայն թուս հազարայինով արտա-
րերէին, մանաւանդ որ յեաազայ Գարերուն սե-
մական ազգերուն ըով շատ պարագայի մէջ
ձգտում կ'ուր նուրբը թուի վերանելու", Գմուա-
րութիւնը այժմ արմատաւս կը լուծուի Վթար-
գաւիս անունով, ասոր պարթւերեան Վթար-
Ղակ անուն Տեա Նոյնութիւնը անմխտելի փաստ
է թէ Գիցուհայն անունն վերջին մասը՝ որ իր
կարգին նոյն է ասորական "Ղաւիսի", կամ
"Ղակ"ի Տեա, Ըսորիները Բարարունի ժամանակ
եւ անկէ յառաջ ալ Hattի նման կը հնչէին, որ
Յոյները կը ստիպուէին Hի համապատասխան
տառ մը յարմարցնելը, 'Աշորդաշուի' Դն աշխազդ
անմեկնելի է քաջարժանկապէս Աս ար-
փաստ է Նաեւ, Հեռեքիտի 'Աշորդաշ ձեւը²,

¹ ՀԵ. 1917/1918. ԿԼ 154-159.

² Bm 134b, ակ. 31.

որում գերբազմակից մեջ էին պահելու՝ ապա-
հով ասորականին աւելի էր համապատասխանէ:
Եւելի մեծ փառա է ԶԵՐԿԵՐՈՒ անունը, որ 'Աւեր-
յաւելի' համաստաւն է, որում համապատաս-
խան ասորականն է Թար-Աւուս = ܐܘܪܝܐ
Յայնորում միեւնոյն Ի] = չով, չով եւ չով աւ-
սադարձելէն էր անունի որ իրենք նոյն ասորին
համապատասխան գտնելուն մէջ դժուարութիւն
էր դպոյին: Ասոր չովով մը մտադիր եղած է
Նաեւ. յարգ. Բասաշապետը, երբ կ'ըսէ "Յոյ-
ները անգական Շի Լայնը լուծեմարով՝ դոյն էր
բաշտարէին Նաեւ. Խով. Թնչկա Նուււ; (պիկ-
կիւ) = ասոր. Chilakku, արամ. Hēlek¹: Եւ
թէ Ասթուրէ էր համապատասխանէ "Հասաթ₂ի
այնպէս, Թնչկա Ասթուրէ ասորական "Հուկ-
կի₂ի": Ասանց վրայ աւերջընենք Նաեւ. 'Աշուր
մըստ, որ երբեմն գրուած է Նաեւ. ԷՈՒՐԻՈՅ
մըստ², էին Նաեւ այնպէս էր կոչուէր Կոր-
թոսոյի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ
էր համապատասխանէ այսօրուան Punta d'A-
leisoliի. Հմմտ. Նաեւ. հայկ. Հարթ գաւառը,
որում յուն. անուն է Աճրէս.

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան
հաստատելու թէ Հայ եւ Հաւ անուններու
նշխարագը գիտական իմ ունի: "Հաս-
աթ₂ին կամ "Հասթ₂ին գերջնմիկեր տին հայե-

¹ Բնդ. S. 9 Թ. Հմմտ. Նաեւ. ԿԻՆԵՆ. Zeitschrift
für Assyriologie, VI, 66. 8-ըԻՄԵՆ. Հայկաբանութիւն,
64, 224.

² Ptol. III, 2, 7.

բենի մէջ յի շրջումը տիրող օրէնք է հայե-
 բենի համար: Այս տեսակետով նոր փաստ
 մ'եւս կ'ընթեռէ մեզի հասերեն «աննումի»
 բառը, որուն տահմ. ներկ. եզրակին կը խմբարհի
 այսպէս. «աննումի, աննումի, աննումի, այս-
 րոքն աննում, աննում, աննում, յն այժմ հայե-
 բենի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց ան-
 լով -այլ վերջապահութեամբ բայերը, որոնց մէջ
 տակաւին գործածական է: Հա ընտկանարար
 տարրութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ
 Հայ անունները իրարմ ծագան ըլլալու են,
 ինչու Ատախ, որ իր կարգին նոյն է հառական
 Հատաի առաստըն հետ, հայ դիցարանութեան
 մէջ իր համադրատախանը ունի Արայ Գեղեցիկ,
 եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ): Մական ժողովր
 կ'ընեն, որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ատախի
 անուն հարցը անոր առաջակին հարցին հետ
 նշխարենք: Առաջակը իր ընդհանուր գծե-
 րուն մէջ հին է, բայց գրական նրեւ փաստ մը
 չունիք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենա-
 հին անցեալին մէջ Ատախ եզմ ըլլայ ինդրոյ
 նիւթ առաջակին ներկայացուցիչ: Իմ կարծի-
 քով այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'եղին
 Ատախի յարեւմտեան Բելիմուսի մը գոյութիւնը
 պնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատմի էրու
 Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Գաւգիայի
 Սարազիսա առաստը, որ շատ տեսակետով
 Ատախի կը մերձենայ: Հետեւարար Հայկայ եւ
 Հատի լեզուական նշխարներն տակաւին չի
 հետեւիր, որ անոնք նոյն ծագան ըլլալու էին

Նաև, ըստ առաստաղեղական բովանդակութեան
 եւ նկարագրին, ինչպէս կը կարծեն Քաղմափեպի
 Ս. Տ. յոգուածագիրը իր փոքրիկ յոգուածի
 մէջ¹, Քաղեղական ընդ՝ գերագոյն էակը թէ
 ծագումով եւ թէ նկարագրով նոյն է փունի-
 կեան-արամական բառային հետ, եւ սակայն յե-
 տազայ գարեբուն մեանոյ եւ յարութիւն առ-
 նոյ առաւած մը կ'ըլլայ, իսկ բառայ ոչ: Գոյր
 Ասիայ մայր գիշտ հիւները ամեն ալ իրարու հետ
 պատմաւական սերտ աղերսի մէջ են, բայց
 ամենն ալ տարբեր անուններով: Եւտար՝ որ առ
 հասարակ իգական առաւածութիւն ընթանում
 է, Արարացիներն կը պաշտուէր իրր արական
 առաւածութիւն: Ասիից նաև ան կը տես-
 նուի, որ՝ թէեւ, ազգային աղբիւրները բոլոր-
 փն կը լսեն, բայց անկարելի չէ, որ նոյն իսկ
 Հայի գեթ հայ ինչ ինչ ցեղերու մէջ մեանոյ
 եւ յարութիւն առնոյ առաւածութիւն մ'ե-
 զած ըլլայ:

Գործիս մէջ Թամուզի, Ագանիսի, Իս-
 մանի, Պոխիսի եւ Ատաիսի փայտ խաւերով՝
 Նադատակս կը ծանրանայ գիտաւորաբար այն-
 պիսի տեսագծերու եւ նկարագրական երե-
 ւոյթներու, փայտ, որոնք կարելի ըլլայ թերեւ
 Արալի համապատասխան երեւոյթներու հետ
 աղերսի մէջ գնել: Հիմայ կը մնայ ինքնին իսկ
 այս աղերսներուն բնորոշումը, որ սակայն քիչ
 դժուարութիւններու կապում չէ: Գիտաւոր

գժուարութիւնը ան է, որ խնդրոյ նիւթ առաւելները տակաւին իրենց իրենց մէջ ըստ բուսականի նշդուած ընեն. քնդհանուր նմանութիւններու հետ ունին նաեւ մանրամասնութիւններ, որոնց մէջ իրարմէ զգալապէս կը հեռանան: Այսպիսի պարագաներու մէջ քնականարար գժուար է երեւոյթ մը իրեն համապատասխան երեւոյթներու փոքրութեամբ կարգել կամ նմանորինակ առաւելներու մէջ փոխառութեան հարց յարուցանել եւ նաեւ դաշն լուծել:

Բարեբախտաբար այս գժուարութիւնները աշխարհի քնդհանուր հանգամանք չունին: Այսպէս զահագուցիչ կերպով պարզուած է արդէն Թամուզի եւ Ազոնիսի մէջ եղած աղերար. սկզբնականութեան հարցը միայն կը մնայ տակաւին լուծելի, որ ի հարկէ աննշանակ կէտ մը չէ: Գարննայ ստուգ է, որ Ասիոյիսի առաւելքը իր ներկայից ճեւրին մէջ, այսինքն՝ ինչ որ Պղոստորցոսէն եւ Թուրքի յոյն եւ լատին մասեմոսցիքներէ կ'աւանդուի, շատ էական կեանքու մէջ փոխառութիւն է ինքնին իսկ Ազոնիսի առաւելքին: Էսմանի նկատմամբ գժուարութիւնը ամենամուտղ է: Էսման եւ Ազոնիս փոխնիկէի միեւնոյն առաւելքին ներկայացուցիչներն են. նախնարար տղա-հոյ՛ հոյ՛ նաեւ անուամբ նոյն էին: Հետեւաբար երկուքին տարբերութիւնները աւելի յետագայ դարերու մտածողութիւն են: Ամենէն կոնկրետ կարծեմ Առախի հարցն է: Բէ ինչ աղերս կայ ասոր եւ Թամուզի եւ Ազոնիսի միջեւ, ինքն իրեն

առանձին գրութ մըն է արդէն առասպելաբնու-
թեան մէջ եւ գծրախաարար ասկաւին թեր ու
գեժ՝ կարծիքներու ամենազինելի նիւթ մը: Հաս-
շատ մանրամասնութիւններու իջնալ նպատակն
գուրա է, բայց միւս կողմանէ նկատելով, որ
հարցին Աստիտի ի նպատակով աննպատակ լու-
ծումը մեծ նշանակութիւն ունի նաեւ Արայի
աղաարկիլին համար, կուզեմ՝ նոյնին փայ
քիչ մը ծածրանալ՝ համեմատութեան ամենով
նաեւ Արայ Գեղեցիկը:

Երկու խմբերն ալ իրարու հետ համեմա-
տելով՝ եւ այս կարծե նաեւ Արայի համար, կը
տեսնենք, որ երկուքին մէջ ալ տիրող հիմնա-
կան գաղափարը նոյն է. արտեան աստուածու-
թիւն մը կը սիրտի իզտեանէ մը, որ ուժով,
հեղինակութեամբ եւ նշանակութեամբ գեր ի
վերայ է քան արտեանը: Անոր համար երբ արա-
կանը միւսին սիրոյն չի համապատասխաներ, անկից
կամ ուղղակի կամ ուրիշի մը միջնորդութեամբ
կը մնացուի: Սակայն դիցուհին այն միեւնոյն
սերէն պարտուած՝ կաշխատի իր սիրելին վեր-
ստին կենդանացընել, որ եւ կը յաջողի: Արիշ
աարբերակի մը համեմայն, որուն՝ Արայ Գեղե-
ցիկ գուրա հանրով, միւս բոլոր աստուգելներու
մէջ ալ կը հանդիպենք եւ: Ասիրտի քով յա-
կապեա տիրող նեւն է, դիցուհին չէ որ կը սպան-
նէ իր սիրելին, այլ սիրելուն հակառակորդը,
որ ստորաբար դիցուհւոյն երկնորդ աստվա-
ծուն կը ներկայանայ: Այս նկար հաւանքն
տեղի հին է քան աստիներ, որ որոշ զարգա-

ցում մը կամ ազգահասկերաւորական սքիշ երեւոյթ մը կ'ենթադրէ։ Հասարակաց և Նաեւ պար թէ ինքնին իսկ դիցուհիներն եւ թէ ժողովրդներն եւ այն սյունդի ընկերակցութեամբ, որ ազահով հերոսին հոգեւորական նկարագրին յայտնեին է։

Արդ խնդրոյ նիւթ իւրաքանչիւր առասպելէ այն հասարակաց գծերուն վրայ նկարագրական որոշ յուելումներ, երբեմն Նաեւ պարզ երանգաւորութիւններ ստացած և գարերու ընթացքին համաձայն միջավայրի պահանջներուն եւ կամ զնոցը կրող ժողովրդեան ինքնատիպ հայեացքներուն եւ քաղաքակրթական զարգացման։

Եզոնիս մրանուոյ փոխում մարմն մը կը ծնանի, իսկ Եւստիս մը ծոցը պահուած Նաեւ մը, որ իր կարգին երկուսն Եզոնիսի տնայաւատութենէ հոսած արիւններն քսուած է։ Եւստիս, ինչպէս Նաեւ Երայի տանը կը տնտէր գարնան միջոցին, Եզոնիսինը Յունիս — Յուլիս ամուսնան, իսկ Թամուզին քիչ մը աւելի վերջը, որուն պատճառը պարզ է։ Եւստիս եւ Երայի առասպելին մէջ յարմարութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի, անոր համար տանը բնութեան զարթնումին հետ կապուած է։ Մինչդեռ Եզոնիսի քով շեշտուածը ինքնին իսկ հերոսին մահն է։ անկից ծագած սուգն ըրաւուն՝ տանն այլ շատ բնական կերպով բնութեան մոռելութեան հետ միացուած է։

Բնութեան մոռելութիւնը հին Արեւելքի բնութամայ Եզոնիս — Յուլիս ամուսնեան տեղի կ'ունենայ, որ միջոցին կամեանշունթիւնը գրեթէ

բաշխուքին կը շարժայ: Թափուզի առասպելին մէջ ալ շեշտուածը քննութեան մուկութիւնն է, թալլը հան նկատարութեան առնուած է յափառքեւ տրեւումն իր նմանային շրջանին մէջ մանկութեւ ժամանակը, որ ըստ ասորա-բարեկամ հայեացքին երկիրն յաւաստող եւ կենդանացը նալ տրեւումն կաշկանդման շրջանն է:

Հմանութեան եւ համեմատական տարբերութեան նշին երանգագրումներու կը հանդիպինք, երբ մեռնող հերոսը իր մահուան դանդան պարագաներուն մէջ նկատենք: Սեթէն սպաննուած Ոսիրիս ծով կը նետուի դազաղով մը: Ղար ծովու ալիքները ըստ առասպելին մինչեւ Քիրրոս կը բերեն: Արդ այս կը յիշեցընէ Թափուզի երգերուն այն տեղը, ուր կ'ըսուի թէ Թափուզ ընկղմուող Նաւուս մը մէջ կը հանգչի¹: Ազանիս ալ սնտուկի մը մէջ գրուած տերեւփանէի կը յանձնուի: Առախի առասպելը այս մասին արդ թան մը չունի. ի հարկէ եթէ Առախի առասպելին մէկ արձագանգը չհամարինք Խարտսիեան ծանօթ հայեցին², ուր ամենայն զեցիկ կերպով պատանեակ մը ներկայացուած է, որ գիշուհայ մը կը յանձնուի: Գիտնականներէն շատերը ներկայացուած պատանեակը կը մտնին աւելի Անգանիսի հետ նշնացընելու, առանց սակայն նկատելու որ Խարտսիեան գի-

¹ Zimmer, Tammulieder, S. 203.

² Ed. Gerhard, Deutsche Sagenl. IV, 1. 1281. S. 43.

ցարանութիւնն ու մատմբ նաեւ քաղաքակրթ-
 թութիւնը փոքրրաւիակումն են:

Ինչ որ պարտադրու իր ժամանակ բիրբաթ
 մէջ պաշտօնող Ռօբերտի դազապիւնն էւ, անոր
 հետ կապ ունեցող ծառայողներին նկատմամբ
 կը պատմ¹, կարծե աւելի Ազոնիտի համար,
 որուն պաշտամունքին թան իսկ հարբներն էր
 բիրբաթ: Ռօբերտ հոս իր առաապելով Լուրում
 և Ազոնիտի հետ, որուն թերեւս հազարդած ըլ-
 լայ ծառի մը վրայ հանգչած գազապի մը տեսա-
 գիծը, իսկ ոչ ծառի դադաւմարը առհասա-
 թակ, որ կասկած չունիմ թէ սկզբնական տարր
 մըն էր Ազոնիտի առաապելին մէջ: Ըստ կրնայ
 յարուցուիլ միայն նախնական շրջաններու նկատ-
 մամբ, եւ այս պարագային կարծեմ ազգեցու-
 թիւնը աւելի հիւսիսին էր եւ փոքր Ատիային
 քան թէ հարաւին: Թամուզի քոյ այ ծառի
 գազաւմարին հետքերը կան, որ երբեմն նաեւ
 ծառերու սաւառում կը համարուի: Գետ միմ-
 չնեւ այսօր Ատիայի եւ Միջագետքի մէջ ծառերը
 քնակաւմար են ճիւղերու, որոնց թագաւորն է
 Թամուզ: Պակայն եւ ոչ մէկ երկրի եւ առաա-
 պելի մէջ ծառը այնչափ մեծ նշանակութիւն
 ստատած է, ինչպէս փոքր Ատիայ եւ Ատաթի եւ
 անոր մերմաւոր առաապելներու մէջ: Ատաթի կը
 ծնանի Նոնեմայ մը պտղին եւ կը մեռնի եղեւնի
 կամ շոմի (Piuie) ծառի մը ասի: Իսկ ինչպէս
 մեզի ծանօթ ազրիւքներէն կ'երեւայ, առաապելը

¹ De Isis et Osiris 13. 14.

Ատախ երբեմն նաեւ եղեւնոյ փոխաւս կ'ըն-
 րանէր. անոր համար երբ հերափն մահաւան
 տարեգարներն եղեւնի մը կը կտրէին, զայն մա-
 նուշակներով կը զարգարէին եւ երկններով կը
 պատէին, իբրեւ թէ իրական մասել ըլլար
 Նոստր պշապէս մէկ տարի կը կենար մայր դի-
 ցուհւոյն տաճարը, անկէ վերջը նստողիսարար
 կ'այրէին: Այս պրեշա. սախաթիւնը կտր
 նաեւ տարական Հերապոլիս: Երա Վահրամաթ
 զարնուն տանի մը առթիւ, որ անշուշտ Ատախի
 հետ կտայ ունէր, անտառէն ծառեր բերելով
 զգեստներով, զանազան պաճուածքներով զար-
 դարեղէն վերջ՝ մահեանին բակը կը գնէին եւ
 հոն ծառերը շրջապատող խաւն բաղնաթեան
 առջեւ փայտակոյտով մը կ'այրէին¹: Զարանի
 մէջ ալ կը պաշտուէր պրամայր խոյրով ան-
 տուած մը, որ մէկ ձեռքն ունէր հասկ մը եւ
 միւս ձեռքը որթատունկի ծիւղով ողկոյզ մը:
 Եղբները զայն կ'անուանէին Հերակղէս, զոր նա-
 րագոյն պատմախոյնները² կիցիկեան Սանտանի
 հետ կը նշնասցընէին: Երգ զարնանաման փայ-
 տակոյտ մը կը կաղնուէր եւ անոր վրան տատա-
 ծոյն խորհրդանշան պատկերը կ'այրուէր: Ղանն
 արարողութիւն մը կտր նաեւ խառանի մէջ:

Փայտակոյտի փայ պրիւր յարութեանն
 նշանն էր. հերաք կրակին ընթանալունս:

¹ De Syria des., § 40.

² Ed. Meyer, Geschichte des Altertums I. 1826, 42-723. Յաջեան, Ատառն հայերէն թարգ. 62-162-163:

լուսով վերափն կը կենդանանայ եւ, անմահներու կարգը կը մտնէր: Այս հայեացքը ինչ պարզ եւ ջայտուն կերպով պատկերացած է ազատոմբ հայ Արայի նկատմամբ պատմածին մէջ. հոն հերոսը յարսիմուն կ'աւնու ճիշտ այն տակն, երբ իր մերձաւորները զինքը փայտափայտին վրայ դրած սյրել կ'ուզէին: Գնեւ այս մասին մեր ազգային գրասօր աղբիւրներու մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ, բայց՝ ինչպէս ուրիշ աստիճանական եմ, փայտափայտ սյրելու սովորութիւնը գնա մինչեւ այսօր անփոփոխ մնացած է հայ մտղոփողեան քով: Հայ աւանդութեան մէջ որոշ հետքեր կան նաեւ Արայի նախնական ծառին նկատմամբ: յիշատակութեան արժանի է նախ ասին, որուն նախնական էր ըստ խորհրդաց Անուշաւան Արայի թոռը, որ երբեմն Գաւնուէր ալ կ'անուանուի. Գնեմք նաեւ «ասիւնաթաղ» ըստ մը, որուն համար Հայի. Բառ. կ'ըսէ «բառ անշայտ, իբրեւ պատկերալ թառ սոստովք ասանանց, կամ սաստմամբ թագուցեալ»: «Ասիւնաթաղ»-ի այս կերպ մեկնութիւնը մեր նիւթին շատ կը յարմարի, թէեւ, կը խառնաձեւի՝ որ բարդութեան անսփոք ձեւը ինծի քիչ մը կասկածել կու տայ: Գոյց է, սափն ներկայ ընդհանուր ըմբռնումով կազմաւորազգի ծառ մըն է, որուն տերեւները ամենափոքրիկ հովէ կը շարժին, հետեւաբար հեթանոսական շրջանին գուշակութիւններու շատ յարմար էին: Գաւնայն այն եւս չէ կարելի ուրանալ թէ հայ հին մատենագրութեան մէջ սափն շատ անգամ եղեւնազգի եւ

նունագրի ծառերու, հետ կը նշմարուի, երբեմն յուն. *πικρα* ի, երբեմն ալ *ευπικραστος* ի հետ, որոնք երկուքն ալ *επι* տախի առաջացին մէջ կը յիշուին: Կատարելոյ մէջ նախական ծառ կը համարուի զինչ կամ՝ զինին, որ ըստ հանազգութան ընդունան աւելի *Juniperus sapina* ին կը համարաւանախանէ եւ մեր դասագրքերուն մէջ ցրուի կ'անուանուի: Իսկ մանկութեանս տանն անոր փայրիկ ճիւղն անգամ կտրելը մեզք կը համարուէր: Նախնական էր Ա. Դէորդայ, որուն բազմաթիւ ախտաւեղցներու քով ստորաբար միշտ կը գտնուէր:

“Ս. Գեորգայ իմնի մ'անդամ՝ մարտիրոսական մահուամբ պատկուած ըլլալու պատշաճ, կ'ըսէ Դաուախին¹, անապական ծագած ըլլալու է այնպիսի տառուծոյ մը տառապելէն, որ կը մնանի եւ դարձեալ յարութիւն կ'առնուի:” Իսկ եւ Ս. Գեորգայ փայրէն հայերէն երկու թարգմանութիւններ ունինք, որոնց վերջինք բարոյին Դաուախինի ահմարեան պատշին կը համարաւանախանէ, սակայն եւ այնպէս չեմ կարծեր թէ Ս. Գեորգ այս ահապեալով մեծ նշանակութիւն ունեցած ըլլայ Հայաստանի մէջ: Արդոյն Կատարելոյ մէջ վայելած արտաքոյ կտրուի մեծ յարգութիւնը ազգեցութիւն ըլլալու է, մասամբ թիւզանդացիներէն, եւ մասամբ ալ վրացիներէն, որոնց քով տիրող Ս. Գեորգայ պաշտօնն ու յարգութիւնն եւ ալ մէկ ազգի

¹ Handlessin, Adonis, Աղ. 115.

քով, կայս Վրացիները այս կէտիս մէջ այնչափ
 ծայրայեղութեան գացած են, որ անգղացի գիտ-
 նական մը՝ կը համարենակի մինչեւ, իսկ յայտա-

Prof. J. Javakhishvili, *Հմեռ. The Quest*,
 Vol. III, 1912, Թիւ 2, 3. Վերջին թիւին մէջ կ'ըսեն թէ Թ.
 Գեորգի Հին փարսական լատինաց աստուծոյն անգլ. անգլան
 է, որուն իւր փառա յառաջ կը ընեն կարգ մը աստուծոյն ան-
 ներ, որոնք Թարսարնի ԱՆ. 103 Կարտագրութիւն ըստ Զեմե
 են: Այսինքն ըստ Թարսարնի աստուծոյն Զարթուստ անու
 անն մը (Mithras) սուրբ կոչելով կը կոչուէր, մէկ աստի
 կը անուագուէր եւ յետոյ սուրբ անուով կը անուանուէր: Թարս-
 արնի այս պատմականը, մինչեւ այսօր Օգոստոս 15ին անգլի
 ունեցող Թարսարնի-Թ. Գեորգիոյ աստիւն միջոցին կը կառու-
 րուին: Այս խառնուրդ ըստան ասոր կը կառարարի այսպէս:
 Օգոստոս 15ին Արեւ: Վրաստանի եւ Արցախից արքայրնի
 աստի կոչելուն կը հաւանութեւն Բաքուի ըստան գիտ. մը
 եւ Եղն իրիկուոր եկեղեց. ոչ ըստ 2 միջին 7 անգամ թիւ-
 փոր կ'ընեն: Արեւից աստիւն կ'երթան եւ այսպէս եւան. են.
 եւ աստի մէկը փքն փայտ անի ըստան, մը, որ կը Եղնանին
 թիւ աստիւնն ու Թ. Գեորգիոյ գերեզմանն են: Բանկարն անի.
 զիւրոյ արեւ-միջերը կը Դեմն եւ գերեզմանին մէկ եկեղեց. ոչ
 արեւ մանան Դեմն գրան աստիւն, գեանն կը անուար, այնպէս
 որ ոչ որ կարենայ անոր մաննէ: Այս թափարը կը փրկանայ,
 բազմն ու եկեղեցին կը յիշատակեն եւ անո միջանց կ'ընեն
 արեւմտահայկեան արքայի մը, որ Թ. Գեորգիոյ պատմիւր մը
 մեարք եկեղեց. ոչ ըստին կ'արեւ եւ երթան ու կը հա-
 ւանեն: Անոյ պատմութիւնը կը ընդունին յաճանային մա-
 րայ ընկրտ: յաճանան իւրաքանչիւր պատմական Զարթուստ
 փայտ ընէ մը ըստ Կարն ընկրտ: Թ. Գեորգի, ընդուն-
 են Զարթուստ մասայր: Անոր փայտ բազմն յաճանան կը
 յիշատակեն եւ կ'երթան եկեղեց. ոչ ըստ արեւմտահայկեան
 պատմիւր: Համար: զաճանան Զարթուստ գերեզման կը հանեն
 եւ իւրաքանչիւր որ արեւմտի գրեւոր հայտն եւ Զարթուստ
 մը գերեզման եկեղեց. ոչ ըստին կ'ըսան կը Զարթուստն եւ կ'եր-
 ցեն: Ամբողջ գերեզման եկեղեց. ոչ ըստին կ'ըսան կը փառարի
 Հմեռ. Զեմ. O. G. v. Wesselsbark, Über georgisches
 Heidentum, Caucasica, ed. A. Durr, I. 1924, 2f. 99—101.

բարերա թէ զբառամբ որոշ գաւառներու մէջ Ս. Գեորգ Աստուծով, եւ Բրիտանիա ալ վեր կը դառնայ: Բրիտանիա կը համարուի աւելի շար գեղեցիկ մը, որուն գէժ նայն իսկ կտուր կ'ելլէ Ս. Գեորգ: Այս տեսացոնքը ապահով աւանած են ինչմին իսկ Ամերիկեի գոյցեն, որ ինչպէս յայտնի է, մեղնող եւ յարութիւնս ստնող հերոս մըն էր: Իստորոյ եւ առ հասարակ Զայքի վրայ վրական ազդեցութեան մը հետարարութիւնը այս տեսակէտով տնով աւելի հաւանականութիւն կը ստանայ, որ զյայտները ոչ միայն մանուակ մը տիրած են քաղաքականապէս Զայք աշխարհին, այլ եւ հոն եղիականութիւն ունեն:

Ասա աւելի հետաքրքրական եւ նշանակալից է մեր նիւթին համար վայրի խոյր կամ վարսողը, որ ընդհանրապէս խոսեցով մեղնող հերոսին մահուան ողբերգութեան մէջ որոշիչ դեր ունի: Իստույի առասպելին մէջ հերոսը ազաննուրն է ինչմին իսկ վարսողը եւ հաւանարեն ապիկց է, որ իստուսդ տախը կանխող տախը Աստիներու քով Հեղիլան, ոյթնքն վարսող կը կուտի: Ազանիս երբո, տարրերակ ունի, միայն համանայն հերոսը կորսուած է պարզապէս եւ կամ Ափրոդիտէն տանգարամետի գիշուհւոյն յանձնուած, որ պրկու չ'ուզեր եւս գարնընել:

Archiv f. Religionswissenschaft. 1915, 62. 209. Ս. Գեորգայ աւելի մասող ընդու տգիտութիւնը կայ նաեւ իստապիւր:

Սափայն հաս ալ ընդհանուրը եւ հաւանորեն
 նաեւ ընդունելին երկրորդ տարրերակն է, որ
 հերոսը վարպէ կատարութեամբ զոհ կը համար-
 րի: Դոյն երեւոյթը կը տեսնուի նաեւ Եգիպտա-
 ցիներու քով. «Էրոզոս»¹ կը պատմէ, որ խոզը
 Եգիպտոսի մէջ պիղծ կը համարուէր, բայց եւ
 այնպէս Սեւեհէի եւ Իփոնիսիոսի կը զոհուէր.
 եւ որովհետեւ Սեւեհէ եւ Գիոնիսիոս իսրայի եւ
 Սփրիտի հետ յոյն են, պարզ է թէ խոզը նաեւ
 Սփրիտի առասպելին մէջ իր որոշ գերը ունի:
 Եւս կը տեսնուի նաեւ Եգիպտական արձանա-
 գրութեան մը, ուր կը պատմուի թէ Հորոս Սփ-
 րիտի սրգին պի մը սեւ խոզ մը տեսաւ, եւ քե-
 տատուածը տեսաւ, որ ան Սեթ կամ Տիւֆան է:
 Խոզը ահա, որ հարուած մը կու տայ Հորոսի աշ-
 քին եւ այս առնանէն խոզը Հորոսին տակի է:
 Խոզը կամ վարպէ մեծնոյ հերոսին հակառա-
 կորդին մարմնացումն է: Հերոսի մահը հետեւու-
 թիւնն է ինքնին իսկ այս անհաշտ հակառակու-
 թեան, որ մերթ սեռորեն, մերթ առաջագիտորեն
 եւ մերթ աշխարհախոսորեն (kosmisch, յոյս եւ
 խաւար, ընթանալիս եւ զբաղաւթիս) կ'ըմբռնուի:
 Սեւեհին տեսակէտը հաւանորեն նորմալաւ է
 համեմատութեամբ միւս երկուքին կամ թէ
 նախնարար տակի իրրեւ համըմեաց երեւոթ
 մը նկատուած էր, բայց ներկայիս տիրոյն է
 իմացոյ Նիւթ բոլոր առասպելներու մէջ: Երկը
 տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական է, թնշ որ

¹ «Էրոզ», 1. II, 47.

Մագրորթիս արե նկատմամբ կը գրէ: «Նստրեա-
տանցիներս կամ գիւնիկեցիներս քով Աստ-
ղիկ (VENUS) գիցու հին — արդեա կ'անուանեն
երկնքի վերի միջնորար, մինչդեռ վարինը Պրո-
սերպիննա կը կոչուի — իրը սգաջող գիցու հի կը
պաշտեն. գամս զի արեւը ամեն տարի 12 կեն-
դանակերպերը անցնելու միջոցին երկնքի վարի
միջնորարն ալ կը մտնէ: Ասոնց վեցը սատրեա-
կրեայ կ'ըմբռնուին, վեցը վերերկրեայ, երբ
արեւը սատրերկրեայ շրջանին գրայ է — եւ այս
պատմաւորս պերն ալ կը կարճան — այն ատեն,
կ'ըսեն, գիցու հին սգոյ մէջ է, քանի որ արեւը
իր առժամանակեայ մահաւամբ գիցու հիէն
յափշտակուած եւ զրտեքայնացին բռնուած է.
վերջինս վարի երկնամասին եւ սանդարմասի
գիցու հին է: Եւսոյ կ'ըսեն թէ Աստղիկին (VE-
NUS) արուած է վերասին Ագանիս, երբ արեւը
վեց սատրերկրեայ կենդանակերպերուն յաղթե-
լով՝ կը սկսի դարձնել մեր միջնորարը մտնել,
որով պերն ալ կը սկսին երկարիլ: Կ'ըսեն նաեւ
թէ Ադամիս վարազէ մը ապաննուած է, եւ
այս անուանումը անկող կ'ուզեն ներկայացը-
նել¹: Ագանիս արեւու հետ նոյնացընել անյախոյ
փոյն մըն է. ասորաւորտելական բնութամով
թերեւս աւելի նիշա ըլլայ բոել. Թամուզ-Ագո-
նիս վարազէ ապաննուած կը համարուի, գամս
զի վարազ ներկայացուցիչն է Նիմիս աստուծոյն,
որ Հայկ աստեղաւան հետ յարաբերութեան

¹ Macrobius Sat. I. 21.

ձը է: Երգ այս առաջը կը ծագի Յունիս-
նուէիս ամփաներուն, որ միջոցին մնունող յերո-
սին մասը կ'ողորացուի: Արեւն խոյն ապան-
նուած կը շշմեակը շինիս կամ՝ որ նոյն է,
խոյն կերպարանքով Երեւէ ապաննուած:

Ըստիս մասին ինչորոշ պնդում պարզ
է: Պատճառն այն է, որ մասննագրական աշ-
րիւրները անոր մասը ընդհանրապէս ինքնաներ-
քինացման կը վերագրեն, միայն Պատմութեան
քով¹ ըստ տարրերակի մը հերոսը փարագէ մը
կը ապաննուի, որ Զեւսն զրգոտած է եղբի:
Ըստերը Ըստիս մասին խառն ասեմն այս
թանկագին հաստատը է, ոչ իսկ նկատարու-
թեան ուղեցին առնույ: Պակոյն Հեպտինդ իր
բառական ընդարձակ գործին ձը² նկատելով
որ միւս բոլոր վկայութիւնները որոշ շարքով
Հոսովմայ միջնորդութեամբ մեզի հասած են
է, ամենաւն ալ գիտարարութիւնը Պեպնու քա-
ղաքն է, մեծ կարեւորութիւն կու տայ Պատմա-
նութեան վկայութեան նկատելով զայն սկզբնական
տարր մը Ըստիս առաջնային Հեպտինդ իրա-
ւանք ունի իր այս տեսութեամբ, զոր կ'ընդունի
Նաեւ Եզեւարդ Մայեր իր ³ Հին ազգերու պատ-
մութեան³ ձը: Բառաբանն կասկածով կը
վերաբերուի ինչորոշ, առարկելով Նաեւ թէ

1. Հանգ. Եւն. 1927. 319.

2. Hering, Atlas, seine Mythen und sein Kult, Religionsgeschichte, Versuche und Vorarbeiten, herausg. von A. Dietrich, Bd. I, 1903, S. 111. Բն.

3. Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I. 1926, S. 723-724.

Ճիշտ Պետրոսի մէջ խաղենի ուտելը արգելուած էր: Իմ կարծիքովս այս արգելքը Հեպղինգի տեսութիւնը տեսլի կը հաստատեն. անկից յայտնապէս կը տեսնուի, որ խաղը Նոսնի Պետրոսի տատիսեան պաշտամբն մէջ կարեւոր դեր մ'ունեցած է: Այս կէտը կարեւոր է. ուր որ Ատախի է: Մենք մեր պաշտանը ծագկած էր երրեւմե, հոն խաղենի ուտելը արգելուած էր: Այսպէս կապադովկիոյ, Պոնտական կամանայի¹, ուր դեռ մինչեւ Միշին դարը Ատախի պաշտամբն հեաքերը մնացած էին², ամբողջ Գոնիզիայի, Վատիայի եւ տաւրական Հիերապոլսոյ մէջ: Այս կը նշանակէ թէ խաղի տեսագինը ետեան տարր մըն էր Ատախի աստապելին:

Ասոր բնաւ չի հակասակիր Ատախի ինքնաներբինացումը, որ նոյնպէս գրեթէ ամբողջ Գոգրը Ասիոյ մէջ տարածուած հաշիտցք մըն է: Վասն զի ինքնաներբինացումն տակաւին մահ չի հետեւեր. ոչ ֆիզիկապէս եւ ոչ ալ գիշարանքէն. այս կէտիս նկատմամբ ազրիւրներն ալ արդէն որոշ չեն արտայայտուիր: Ինքնաներբինացման իմաստը ըլլալու է կամ անով հետաք մաշը գիշուհւոյն հետապնդումներէն ազա-

1 Strabo, I, XII, 6. 2. C. 576.

2 Սիսե, 1927, էջ 340—341. Եւր է. Գուրեան ընդդէմ Եմաւեանի կը ցուցնէ Թեոփիլէոս բարձր պարտիք լուծի, այլ ոչն կցում է երկու «Եսին եւ «Ելով» բառերու: Հոն Ուոլհ. Սարգսեանի մէկ անոթից գտնեն լատով կը թերութ նսեւ. «սա կապը ըստան նոյն մանկանական Պետապի ըրիտանեաներու մասին, «Եմաշիմ» տակ խորհրդաւորա կառարեն եւ գլխաւորներ:

տել կամ գիցահայն բարեութիւնն իջեցընել
հերոսին կողմանէ պատահած անհաւատարմա-
թեան մը պարագային եւ կամ պոմատական
կերպով ամեն կասկածի տախտի բաժնաւ: Ըն-
տապելը այս երեք հնարաւորութիւններով ալ
կը ներկայանայ մեզի. վերջինը ասորական Հին-
բապղսոյ ըմբռնումն է: Ըստ Լուկիանոսի քաղ-
քիս մէջ կ'աւանդուէր թէ թագաւորի մը կինը
Սարապոնիկէ կը սիրահարուի Կամբարոսի, որ
բաժնակին եւ Աթարգատիոսի տանուարին շի-
նութեան նրամանաւորն էր: Կամբարոս
տախտի մէջ տեղէն բաժնաւ համար ինք զինքը
կը ներքինացընէ¹: Լուկիանոս կ'աւելցընէ թէ
Կամբարոսի սրկնակէն ազգուած այսօր ալ Գալ-
լիոյ իրենք զիրենք կը ներքինացընեն եւ տախ-
տախտական բան մը կը համարին: Սարապոնիկէ
իւնգիոյ իմանալով հանգերն իր սերը կը շարու-
նակէ եւ երբ Կամբարոս ասոր համար թագա-
ւորին քով կ'ամբաստանուի, թագաւորը ծանո-
թանալով իրազեմեան, ալ միայն մեծամեծ
պարգևներով կը պատուէ Կամբարոս, այլ եւ
նոր աւարտած մեղեանին մէջ անոր ար-
նանք կը կանգնէ: Կամբարոս Գիլգամեշի գի-
ցազներգութեան խամբարայի կամ Համբա-
րայի հետ համեմատելը հիմ մը չունի²: Տարա-
կոյս չունի՝, որ ան նոյն է Ատախիսի նետ եւ

¹ Հմմտ. Լուկ. Prudent. peris. X. 187, որ Ըստիւթ
մասին կ'ըսուի. "per scelum deducus ab impedi-
tus tutus amplius deae.

² Ըստ մասին տե՛ս Pauly II. 62 1165.

երբեմն կը գրուի նաեւ *Kühn*։ Իբր արական
նկար *Kühn* ի կամ *Կիւքնիլի*։

Բայի տեսագիծը Վատիկի առաստիչին
համար անով աւելի նշանակութիւն կը ստանայ,
որ Համալսարանի Օգնականը՝ յայտնադնէ կը
տեսնուի թէ ամենահին տառերը խոյր Վատի-
կաքերչաղներու քով կրօնական նախակամու-
թիւն մը չունէր, հետեւաբար նաեւ ուսերու
տեսակէտով պիտի չէր նկատուեր։ Այս պատմա-
կան իրողութիւնն արդէն բաւական ազդանշան
մըն կը թէ անգամ մ'եւս քննութեան պէտք է
ենթարկել ասորաբարեղական եւ հատական
յարաբերութիւնները։ Բայց երբ ասորական
Հիերագլոֆը, որ դեռ 1900-ին սկզբները ա-
սորաբարեղական ազդեցութեան ամենամեծ
մարտկոցներէն մին կը համարուէր, անդրադոյն
քննութիւններու շարհիւ սկսաւ տակաւ այլեւս
հասական հաշակուիլ իր քաղաքակրթութեամբ
եւ դիպարանական հայեացքներով եւ սովորու-
թիւններով, գործեալ երբ նկատուի, որ Հա-
տերը Գրիգորեան յառաջ 1925-ին Բարեկոնք
ախրեցին, իսկ անկէ շատ յառաջ ամբողջ Վատ-
րիք եւ Պաղեստին իրենց աշխարհակալութիւն-
ներով ողողած էին եւ մինչեւ իսկ Եգիպտոսի
ախրող Հիւքսոսները ինչ ինչ գիտնականներէ
Հատերու հետ աղերսի մէջ կը գրուին, զար-
մանք չէ, եթէ հեղինակութիւն ունեցող գիտ-
նականներ կը միտին այսօր հաստատուելու թէ

¹ Հրմ. Winckler, 1904, ԿԷ 10, § 21.

մեռնող, ազատուող և յարութիւն առնող
առարուծող պաշտօնը փոքրամիակն ծա-
ղում ունի:

Ի հարկէ մեռիչ և յարութիւն առնող
տեսագծեր են, որոնք ուրիշ երկրամասերու
և ազգերու մէջ ալ կրնան առասպելականօրէն
նկարագրով երեւան գալ: Հոս հարցը յատկա-
պէս դիպաբանական տշնայիսի խմբի մը մասին է,
որոնք նկարագրական որոշ երեւոյթներով և
տեսագծերով սերտիւ իրարու հետ կապուած են,
ինչպէս մինչեւ հիմայ կատարած համեմատու-
թիւններէս ալ կը տեսնուի: Բարեկական ազգե-
ցութեան կողմնակիցները իբր փաստ իրենց տե-
սութեան յառաջ կը բերեն Նաեւ Բարեկոնի
Նշագրը, որ ստորաբաժնի երկու առիւծներով
կառքի մը վրայ նստած կը ներկայացուի
և այս տեսագիծը կ'ըսեն ամբողջ յառաջակող-
ման Ասիայ վրայ իր հետքերը ձգած և Սակայն
Փայր Ասիայ պեղումներն ու գիտական ուղեւոր-
ներու կողմանէ հաւաքուած յիշատակարաններն
ու հին գրամները հոս ալ հարցին աւելի փայրա-
տիական առասպելին նպաստաւոր լուծումը կու-
տան: Նախքան ըստիանալի Հիերոստատի, Աթա-
ղատիս երկու առիւծներով կառքի վրայ կը ներ-
կայացուէր, երկրորդ հաստիւն աւանահին յի-
շատակարանները մայր դիցու հին կը քանդակեն
միշտ կամ առիւծներու վրայ կամ առիւծի մը ըն-
կերակցութեամբ: Արեւելե երբեմն կը ներկայա-
ցուի առիւծի կառքի վրայ, որ Առախ կը փնտռէ:
Վենետիկի քանդակի մը վրայ Արեւելե նստած

է, քովը առիւծ մը եւ Աստիս՝ ձեռքը գաւազան մը եւ իրենց առջեւ երկրպագու հիմներ¹։ Աղիմպիա գտնուած է պղնձէ արձան մը առիւծի մէջ ընկած վիւրեղէն (— Կիւրեղէն), որ թեւաւոր է եւ երկու զեպի վար կախուած առիւծներու սաքերը կը բռնէ։ Փայտափայտ ընկալիւ ալ (— Կիւրեղէն), երբեմն կը ներկայացուի կանգուն կամ նստած մէկ ձեռքով առիւծ մը, մէկալ ձեռքով ալ յովազ մը բռնած²։ Ըսոր նախնական են վարազ, արջ եւ նաեւ ույծ (հմեւ, քամուղի այծերը³)։ Լիւսիա, Փոխիգիա, Գաղաաթիա եւ Կապադովիա գտնուած դրամներու վրայ կը ներկայացուի սփռաբար նստած առիւծներու վրայ եւ կամ ինչը նստած եւ քովը առիւծները⁴։ Մէկ խաչով “առիւծներով մայր դիցուհի” տեսագծին փայտ Ըսորյ ամեն անկիւնը կը հանգիւղինք. այս կը նշանակէ թէ անոր հողէն բուսած է եւ անոր ինքնայառուէ մէկ ժառանգութիւնն է։

Գտնուեցան տուեալները ինծի Թոյլ կուտան զեռ անկին հաստատելու. այս երկրին գիտաւարարը յառաջակողմեան մասին յեղեբուն քով դժուար է գտնել արական աստուածութիւն մը, որ մայր դիցուհիին եւ անոր սիրականին պաշտօնէն փարակուած չըլլայ։ Սարազիոս Փոխիգիներու գերա-

¹ Zanetti, *Stad. di S. Marco* 2, 2.

² Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* 1, § 420.

³ Head H. N. 17. 512. Kenner, *Die Münzsammlung des Stiftes v. St. Florian*, 47. 112. Ramsay, *Studies of Phrygian Art*. J. H. St. 1908. *Cities* I, 1906.

գոյն առաւածը, որ Յոյներէն երբեմն Զիւսի երբեմն ալ Դիոմիսիոսի հետ կը նշմարցուի, Կիւրեղէն կը սիրուի, ինքնաներգիծացման հետեւանքով կը մեռնի եւ Դիցուհիէն կը կենդանացուի: Իրեն նուիրուած են եղբիւնը եւ նոյնին եւ գլխաւորաբար սնը, որ առաւածոյն մարմնացումը կը նկատուէր: Ղափանի առասպելին սնը ահա հա իր մեկնութիւնը կը գտնէ, զամեն զի սնը նաեւ Կիւրեղէի նուիրական անասուններէն էր: Փոքր Ըսիոյ մէջ պաշտօնած Դիոմիսիոս կը ծնանի Կիւրեղէ, որ գուսար էր Սանգարիոսի¹, իրեն նուիրական էր սնը, Հերոն նախածնէն կը խելագարեցընէ զինքը, որուն մահը իր նշանաւոր խորհուրդներու մէջ ծննդաջով, բամբիւսով եւ սրնագով կը պատուուէր, բայց Կիւրեղէ զինքը իր քաղաքանկար տալենցով կը բուժէ², Ըսա ուրիշ տարրերակի մը Դիոմիսիոսի մարմինը ճիտանանքով կտոր կտոր կ'ըլլայ, Գէա կամ Դեմետր զանունը դարձնալ քով է քով կը բերէ եւ կը կենդանացընէ: Պսիրիսի մարմինն ալ միշտ նոյն ունով խփէն կը կենդանացուի: Ի հարկէ խնդրոյ նիւթ տարրերակիս մէջ ծննդականի մասին յիշատակութիւն չըլլար, բայց Ըստիսի առասպելէն արդէն յայտնի կ'երեւայ, որ նաեւ Կիւրեղէ Ըստիսի ծննդականը չի գտներ, երբ անոր անշնչացած գիակը եղևնոյ տակէն քարանձաւ կը տանէր: Պափղագանիայի գերագոյն էակին նկատմամբ ալ աւան-

¹ Noss. 15. 16.

² Schol. JI. Z. 131.

գութիւն մ'ունինք¹, որ նշնայեա Ղաթիսի առաս-
պելին հետ կապ ունի, այն աարքերութեամբ,
որ հոն առուածը ձկնալ շղթայի կը զարնուի
կամ² կը քնանայ, իսկ զարնան կ'աղաթի կամ³
կ'արթննայ: Քնանալու աւազիւծը Ղաթիսի
առասպելին մէջ ալ կայ: Մտադրութեան ար-
ժանի պարագայ մըն է նաեւ, այն, որ այս բոլոր
առասպելներուն մէջ ալ հերոսը պահած է զեռ-
իւր նախնական հերոսական արիութիւնը, առեա-
կանութիւնն աւ պատերազմական հագին: Նշն
երեւոյթը կը աւանուի նաեւ Թամուզի, Էրայի,
Համուի եւ Ոսիրիսի քով: Թամուզ, որ սուս-
րական է իւր նազումով եւ նախնաբար քաղցի
մը առաւածն էր, կ'անուանուի երբեմն քաղ-
ցիցազն եւ յաղթական, նշնայեա նաեւ միւս-
ները: Ըյս երեւոյթն ալ կարծեմ⁴ փաստ է ի
նպատակ փոքրատիական մայր-գիշուհւոյ պաշտո-
նին սկզբնականութեան:

Ի հարկե մայր գիշուհւոյն պաշտօնին այս
արտայայտ կարգի մեծ ազդեցութիւնը զանազան
մեկնութիւններու առարկայ եղած է: Արեւմտե⁵
մամուսարեւով իր իստըը Յարազիսի վրայ կ'ըսե-
ին մայր գիշուհւոյն պաշտօնը նախնաբար
փոխադասներու ստար էր եւ կը պատկանէր
Փոյր Եսիոյ նախնի ժողովրդեան, որ ալ աւան-
կան էր եւ ալ հնգերայական: Ըյն միեւնոյն

¹ Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, 1927, էջ 724.

² Einleitung in die Geschichte der gr. Sprache, էջ 194.

ժողովրդեան կը վերաբերենք նաեւ Ղատիս, մինչ-
 դեռ փոխգաղթիները իրենց Պարագիտար Եւրո-
 պայէն բերին, որուն պաշտօնը յետոյ փոքր Ըսիոյ
 մէջ մայր-գիշտահայն եւ Ղատիսի պաշտօնին
 հետ շփոթուեցաւ: Ramsay-ի կարծիքով¹ Եւ-
 րոպայէն Ղատիս եկող փոխգաղթիներու կրօնին
 եւ ընկերական կապին մէջ տիրուող տարեան
 տարրը՝ այսինչն Նահապետական գրութիւնն էր,
 իսկ փոքր Ըսիոյ նախնական ժողովրդեան մէջ
 մայրական իրաւունքը: Ասով կ'ուզէ մեկնել
 Ramsay մայր գիշտահայն գերազգեցիկ դիրքը:
 Ան կը սիրէ եւ հերտար կը սիրուի, գերերը
 արմատապէս շրջուած են, ասկից է թերեւս Ղա-
 տիսի կնատութիւնն ու անգորութիւնը հանգեց
 մայր գիշտահայն: Սակայն փոքր Ըսիոյ նախնա-
 կան ժողովուրդը յառաարութիւնը բաւական
 բարձր գաղափար մըն է, եթէ անոր տակ Ram-
 say նաեւ Հաաերը կը հասկընայ, այն առին կը
 հակառակ ինչնին իսկ պատմական առեւտրերու
 դէմ: Հաաերու մէջ տիրող տարրը բաւին ամե-
 նախիստ առումով այս տարրն էր, կինը սարսիկ
 չէր, յարգութեան մէջ էր, բայց պետութեան
 կենսին ու նախաազիրը որոշող ամեն քաղա-
 քական գործառնութիւններու մէջ իր եւ է ազ-
 ցեցութիւն լուներ: Մայրական իրաւունքի գրու-
 թեամբ անկարելի է մեկնել անոնց մեծամեծ աշ-
 իտարհակալութիւնները, քաղութիւնը եւ պա-
 տերազմական հոգին: Հա իրը փաստ չէ կարելի

¹ Studies of Phrygian 49, 507, Cities, 49, 94-96.

Բնագոծներու առասպելը յառաջ բերել, որ հաւանքեն աւելի Հատերուն տնտեսու ըլլալուն հետ կապ ունի: Բայ աստի՝ որչափ որ ալ եւ Մայրեր իր պատմութեան նաեւ նոր ապագրութեան մէջ կը յայտարարէ թէ հաւանքներ ոչ հնգերապական կ'երեւայ եւ ոչ ալ սեմական, այլ աւելի Միտանի ժողովրդեան լեզուին մաս լեզու մը¹, կը յուսանք թէ հաւանքների մասին տակաւին վերջին վճիռը արտած չէ: Աւելի ընդունելի է Հոպքների տեսութիւնը, որուն համաձայն Հատերու լեզուն հնգերապական է, հետեւաբար նաեւ իշխող տարրը, իսկ ժողովուրդը ոչ սեմական եւ ոչ ալ հնգերապական: Այս տեսակէտով միայն ընդունելի կը նկատուի նաեւ Կրեյմերի եւ Ramsayի տեսութիւնները:

Այլեւք հաւ Ղատիսի առասպելին յառուկ մէկ տեսագիծն ալ, որ Հայերուս համար ապահով ամենէն հեռաքրքրականն է: Այս է Եղևգր-Հոսիմայ մէջ՝ Ինչպէս ուրիշ առթիւ ըսի, Ղատիսեան թափորը կը բաշտէր եղեգնակիրներով, որոնք եղեգի խորքները ձեռքերնին գետի մայր գիցուհւոյն մէջեանը կը յառաջանային: Թե ինչ էր այս եղեգներուն իմաստը, մասեմագիրները չեն աւանդեր, բայց նկատելով որ ըստ Մաշուհիոսի Ղատիս Գարու գետը ընկեցիկ կ'ըլլայ, իսկ ըստ Յուլիանոսի Կիւրեղէ գիւղը գետին եղերքը կը գտնէ² սկսան պատմախոյզները կաս-

¹ Ենդ. 44 655.

² Jul. Or. V, 145.

կանիլ¹, որ մի գուցե ասոր հետ կապ ունենայ
 եղեգնակիրներու արարողութիւնը, քանի որ գե-
 տի գաղափարին շատ մաս է եղեգը։ Այս կը
 հաստատուի Ուտիա գտնուած յիշատակարանով
 մը (Cista), որուն վրայ քանդակուած է Ատուխ
 եղեգներու մէջ եղեգներու մէջ կը տեսնուի Կի-
 րեղէ Ատախը եւ կը յափշտակուի անոր գեղեց-
 կութեան։ արդ այս չի յիշեցընէր մը դադման
 երգերուն ամենամեծագոյն երգին եղեգները։
 Խանուկ Արեղեան² հետեւելով Խորենացւոյ՝ նոյն
 երգը կը համարի իրր քաջարութիւն վահագնի
 դարձմանը մնեղեան, զոր եւ ալ ընդունած եմ
 (Արմի ծագումը եւ գիշարանութիւն էջ 281),
 մամանակին այն վերապահութեամբ, որ վահագն
 նկատելու է ասարանուա տառուած մը, որ բնիկ
 ազգային տառուածը մը տեղը բռնած է։ Այսպէս կը
 միտեմ՝ այս ազգային տառուածը Արայ Կեղեցիկը
 համարիլ եւ այս եղանակով երեսակայութիւն
 չէ, այլ արդիւնք համեմատական քննութեան։
 Եղեգի մասին հասուած մ'եւս կայ փառաստի
 քով։ “Եւ կամ մոլեկան գունան մուշեղեան, գի-
 թնն աշուղէս թուեր՝ եթէ հոս բոց ի գնդեն եղա-
 ներ եւ ի նշանացն իրբու ի հոս հրդեհի աշուղէս
 անցաներ ընդ գունան, որպէս բոց ընդ եղեգն³”
 որ ստիպն չեմ կարծեր թէ “Երկներ երկին” ի
 հետ նրեւէ կապ ունենայ, գեթ հաստատելու բա-
 ւական փաստ չունիմ։ Ասոր հակառակ գիշարա-

¹ Marquardt, *Staatwissenschaft*, 321, 71.

² Հոյ մագնիսական տառապնէրը, էջ 139—142.

³ Փառաստ, Ղենեակի, 1832, էջ 202.

Նախան նկարագրի ունի ապահով, ինչ որ եղեգի մասին «Բու գովինայի եւ քարանդիւանիայ Հայերուն դրոշմերը»¹, գրքին մէջ կը կարդանք. «Նովայայի որդին» դրոշմ մէջ կը պատմուի, որ ծովացու չրէշը իր որդին ծնանելու համար եղեգի մը խողովակէն ներս նստ կը փչէ եւ ահա եղեգէն կ'ելլէ նմայ մարդ մը, որուն մարմնն ու մազերը քոցեղէն էին եւ որովհետեւ գաղած տեղը կ'աւերէ, տեղւոյն թագաւորը երեսասարդ հերոսի մը կը գիմ, որ իր նրեղէն երկու շներով չրէշը մշտեղէն կը բաւնայ:

Զարմանալի է, որ խոյի գիշարանական նկարագրի մասին հայ գրական ազգութներու մէջ որեւէ անտրկութիւն չկայ: Եւեւ, վարազը յատկապէս քաջութեան եւ հերոսութեան ախար կը համարուէր, ուսկից են նաեւ «վարազացեալ», եւ «վարազանման», բառերը, սակայն ան եւս ստույգ է, որ հայ իշխանները զայն կ'որոային եւ նաեւ կ'ուտէին: Վարազաբոց, Վարազաւ եւ Վարազատիւ իրանեանն են իրենց ծագումով: Աւետայի մէջ² Վերեթրագնաւ (— Վահագն) կը նկարագրուի իրրեւ կատաղի եւ պատերազմասեր վարազ մը, որ Միհր աստուծոյն աւրելէն կ'երթայ: Ասկից է, որ Պարսիկներու քով այնչափ յարգի կը վարազը եւ ամեն նշանաւոր գաշինք վարազի մատանիով կը կրուէր:

1 Dr. H. v. Wieslocki, Märchen und Sagen der Bukowinaer und Siebenbürger Armenier, Hamburg 1891, S. 59—61.

2 Mikir Yesth, 16, 70.

Արազի ահագնիկ Արայի առասպելներն աշակերտութիւնը հաւանարէն հեռեւանք և Արայի առասպելին ինքնատիպ յատկութեան մը, որուն քով վարացի մը ահագնիկ չէր կրնար գոյտ թիւն ունենալ։ Արայ Գեղեցիկ պատերազմի մէջ կ'իյնայ, ահա ասով յատկացեալ կը տարրերի Արայ Առախէն և անոր հետ վերը յիշուած բոլոր առասպելներէն։ Ի հարկէ ասով չեմ ուզեր ըսել թէ պատերազմի մէջ իյնալ և ապա յարութիւն առնալ ըսացաւստով, և Արայի յատկ ահագնիկ մըն է։ Արշափ կ'երեւայ ասոր հետ քերք կային Նոյն իսկ Գորք Ասիոյ մէջ։ Օրինակ՝ Բարխմու (Βαρμας) Գորք Ասիոյ Հերակլէայի քովերը բնակող Պարխանաւնացիներէ կը պաշտուէր։ Ար Նկարագրուի իբրեւ գեղեցիկ պատանի մը, որ իր ծագիկ հասակին մէջ յանկարծ կը կորսուի կամ ըստ ուրիշ տարրերակի մը ամառը հեծողներու ջուր բերած միջոցին յաւերժահարսերէ կը փախչուի՝ կամ որտէ՞ մամանակ կը մեռնի¹, իսկ ուրիշ տարրերակ մը կ'ըսէ պատերազմի մէջ կը մնանի և սրինգներով կ'ողջացուի²։ Կեանք իր Heracleotica գործին մէջ վերջինս յետաւանա կը համարի առարկելով թէ մասեւնայիրներու քով փրկողը աւելի առաջին տարրերակն է³, ասկայն այս տակաւին զորաւոր փախալ մը չէ։ յաւերժահարսերէ փախչուիլն ալ բա-

1. Հեթերիս, Pers. 214 հ.Ն.

2. Կալիստրատու, — Schol. Aeschyl. Pers. 241.

3. Apollonia, Rh. Argon II, 760 հ.Ն.

4. K. E. Mehl, Heracleotica, Plauen, 1899, 48 144. 17.

ւական տիրող ըմբռնում եղած ըլլալու է, որ տեղացիները ամառուան հունձքի միջոցին սգոյ երգեր կ'երգէին եւ որինգի ընկերակցութեամբ Բարխմախ աներեւութանայը կ'ողորային: Աստերժահարսերէ փախցաւ իւր Եղիներու քով շատ տարածուած հայեացք մըն էր արդէն: Արդ պատանի կամ աղջիկ մը յանկարծ կը մեռնէր, կ'ըսէին թէ յասերժահարսերը փախցուցին. այսպէս կրեաւէի մէջ կ'աւանդուէր թէ յասերժահարսերը Աստակիտեա գեղեցիկ հովիւը գողցեր են՝, Աստիկէի մէջ հին գերեզմանաբար մը գտնուած է, որուն վրայ գրուած է թէ Հագեա եւ Ուրխաղները գեղեցիկ աղայ մը գողցեր են:

Պատերազմի տեսագիծը աւելի սրու է Ալուսկան Ամիրսանի առասպելիին մէջ, զոր՝ իր շարի եւ բարոյ երկուսիեան պատճառաւ նկատողութեան տալի նախ Արատաւղզայ մասին խառն առնեալ. հա զայն պիտի նկատեմ երկրորդ՝ պայման բարոյ տեսակեալ, ուսկից նախ պիտի տեսնուի թէ իրոյ երկու՝ ընտելեամբ իրարու հակառակ առասպելներու խառնարդ է այն: Ամիրան կը նկարագրուի իրր ահաւոր հակայ մը, զոր երկիրս անգամ դժուարաւ կը տանի եղեր: Արդ որ մը իր Եռսիք եւ Բաաթի եղբայրներուն հետ որտէ կ'երէ, կը պատահին ճամբան հակայ եղբերուի մը, որուն եղջիւրները միշտ երկինք կը հասնեն: Հերոսը նեաով կը զարնէ եղբերուն, որ կը փախչի եւ զայն հալածելու մի-

ընդին բխրեղիւոյ սրանշի բերդի քով կը հաս-
 նին: Բերդը դուռ չունենալուն՝ Ամիրան մեկ հար-
 ուածով ծակ մը կը բանայ եւ յերս կը մտնէ:
 Հոն կը տեսնէ մեռել մը: քովը իր Գաշի նշա-
 նաւորն էին, սուրբ, գեղարդը, մայրն ա. կինը,
 որուն արցունքները ասու մը կազմելով՝ մինչեւ
 ծով կը հասնէին: Մեռելը ձեռքը ունէր նամակ
 մը, ուր գրուեր էր. «Քանի կ'ապրէի, բոլոր գե-
 ւերը կը սպաննէի, բացի մեկէն. զոր ով որ
 սպաննէ եւ դիւ ու ծնողքս թաղէ, իրեն հու-
 տամ կինս. ձիս եւ ամեն բանս»: Ամիրան մեռե-
 լին բազմանքը կը կատարէ եւ ապա կը վազէ
 երեքգլխեան վիշապին դէմ, զոր եւ կը սպաննէ,
 բայց անոր աղաչանքին վրայ արիւնէն ելած կար-
 միր, ձերմակ եւ սեւ երեք որդեւուն կը խնայէ,
 որոնցմէ կ'ելլին երեք հսկայ վիշապներ. ասոնց
 կարմիրն ա. ձերմակը կը սպաննէ, իսկ սեւէն կը
 կլլուի: Ամիրան հոս ալ ելք մը կը գտնէ. վի-
 շապին փորը պատռելով՝ դուրս կ'ելլէ եւ եղ-
 բայքներու հետ ծովէն անդին ընակազ գեղեցիկ
 Քամարային կ'երթայ: Եղջիկը, որ նոյն միջոցին
 կերակրոյ պնակները կը լուար, յանձն կ'առնու
 հերոսին հետ փախչիլ, սակայն ամանները ծրար
 ընելու ժամանակ՝ սկահակ մը կը կտարի եւ ա-
 հագին աղմուկով մինչեւ երկինք կը ցատկէ եւ
 աղջկան հարը եղածին մասին լուր հաւաքի: Եր-
 կուքն ալ կը փախչին, բայց յանկարծ երկինք
 կը մթննայ, որուն կը յաջորդէ ահագին փա-
 թորիկ մը եւ աննրեւ: «Փոթորիկը, կ'ըսէ աղ-
 լիկը, հարս ամենամեծ ձեպով գնաց հետապնդե-

լին է, իսկ անձրեւը մօրս արատաւորը : Թշնամ-
ւոյն բանակը արդէն հասած ըլլալով, պատե-
րազմը կը սփռի. Բաւսիր եւ Րաւարի կ'իջնան եւ
Ըմիրան սաստիկ նեղ մտած՝ հազիւ աղջկան
խաչհրդոյթը կը յաղթէ եւ ամենայն կը սպաննուի :
Դոյն միջոցին արեւն աղբիւ մը մտնենալով զինքը
կը յանդիմանէ, որ եղբայրները մտած են եւ
հոգ չ'ընեն, Ըստ փայ սրտի ցաւն ինք զինքը
կը սպաննէ : Ըստ արեւն ասորեւրակի մը անձու-
նոթ մէկը իրեն կը մերձենայ եւ զինքը կը
ապաննուի : Քամար կ'ազդայ իր սիրելին եւ երբ
կը տեսնէ, որ մահ մը եկած անոր արիւնք կը
լցէ, բարկութենէն զայն կը սասկեցընէ : Կ' ինչ
տեսնէ, միան մաքր յանկարծ իր բռնէն դուրս
ցտակելով՝ խառ մը կը փրցընէ եւ անով մահը
կը կենդանացընէ : Դոյնը կ'ընէ նաեւ ինքը եւ
աշտակա կը կենդանանան ինչ Ըմիրան եւ ինչ
եղբայրները¹ : — Ըսկից ետքը կու գան հերոսին
գիւպէին նկարագրով գոյնքերը, մարդիկ նե-
ղեր, Ըստանոյ գեժ կուտի ելլելը եւ ապա Լյ-
րուսի մէջ շղթայակապ փակուիլը :

Զարդը մարգարական կենդանի աւանդու-
թիւնն առնուած է : Վրացիները Ըմիրանի փայ-
տնին նաեւ գրական նշանաւոր գիւցապներգու-
թիւն մը, գրուած Մովսէս Թունիէ, որ ըստ
աւանդութեան քամարայ թագուհւոյն քար-

¹ Shorash Kawkanu XXXII, 2, 168 fob. — Dr.
Heidelstriner, Eine georgische Ballade von Amiran (Sen-
denabdruck aus den Berichten des Forschungsinstitutes
für Osten und Orient, II. Bd.), Wien 1918.

սուղարն էր: Աշակներ ինչ ինչ կեանքու մը
բաւական կը տարրերի ժողովրդականէն: մանա-
ւանդ իր անդրադարձ մտքի յաւերածներով,
որոնցմով կ'աշխատէ ամբողջին պատմական գոյն
մը տալ: Ժողովրդական զրոյցին զանազան տար-
րերակներու վրայ ծանրանալ տակըրդ կը նկա-
տեմ, որո մասին կարդալու է յատկապէս Dr.
Bleichsteinerի գրքոյից: Ար համառաւ ակնար-
կութիւններ կան նաեւ, արտաքին ազդեցութիւն-
ներու նկատմամբ: Այսպէս իրանեան են Ռուսի
նին, Բուսիւր եւ Բաւարի, որոնք Ռուստովի զրոյցն
ստանաւ են: մեռելին կեռի արտասուքներն
կազմուած տառն ալ կը յիշեցնեն հին պարս-
կական ստեղծարարման գեաը, որ մեղաւորներու
եւ, տաղիւտարողներու, արտասուքներով կազ-
մուած է եղեր:

Գլխաւորապէս տեսողծով իրր վերջին տի-
նակ կը յիշեմ հոս միայն գերմանական Բաւար,
որ տարահով մեռնող նշանաւոր աստուածներու
կարգէն է: Ըստ Էստապի [Uhland VI. 22] Բաւար
գերմանական ամենաբարի աստուածն է, տեսքով
գեղեցիկ եւ յուսադարձաւ, որ նաեւ արգարու-
թեան, մաքրութեան եւ անմեղութեան աստուած
կը նկատուի: Մահուան մասին երկու տարրե-
րակներ կան: միայն համաձայն Բաւար երազ կը
տեսնեմ, որ իր կեանքն փառնդի մէջ է, ասոր
վրայ Աշիգ իր մաքրը աշխարհքիս բոլոր տարր-
ները կ'երգութնդեն, որ Բաւարին կեանքին չղբոյ-
շին: Ամենքն երգում կ'ընեն, բացի ստեղծարեը
տունէն: Երբ Աշիկ այս կ'իմանայ, կ'երթայ ան-

կէց միւշ մը կը կտրէ եւ կու տայ Հոսորին, որ
անով Բաշարը կը սպաննէ: Վատուածները շատ
կը արամին եղանին վրայ եւ Բաշարին Հերմոզ
եղբայրը սանդաքամեա Հել գիցուհին կը դըր-
կեն, որ Բաշարը ազատէ: Բայց գիցուհին գմուա-
րութիւններ կը հանէ եւ Բաշարին գիտէր կ'այ-
րեն սասուածները, հոն արտի ցուէն կը մեանի
Ծաւու համա իր կինը: Աւելի սկզբնական կ'երե-
ւայ իր տեսագներովը միւս տարրերակը, որուն
համաձայն Հոսոր Հուստի թագաւորին որդին
էր, որ Նորվեգիայ թագաւորին համա աղջկէն
կը սիրուէր: Բաշար ալ տեսած էր երբեմն համա
եւ սիրով անոր հետ կտայուած: Հոսոր ալ իմա-
նալով՝ պատերազմի կ'երէ Բաշարի գեմ, որուն
առաջին անգամ կը յաղթէ, բայց երկրորդ ան-
գամուն անկէց շարաշար պարտուելով՝ ձարա-
հատ անոր ընկերացոյ երեք կոյտերուն սղնա-
թեան կը գիւն եւ անոնց միջոցաւ Բաշարը կը
սպաննէ: Բայց Բաշար յանձին իր եղբոր յարա-
թիւն տանլով՝ Հոսորը կը սպաննէ:

2. Արայ Դեղեցիկ յոյն մատենա- դրութեան մէջ:

Այս գրուիչ շուղեցի աշխատութեան Ա.
Կատին մէջ գեանցել, նկատելով որ հոս քննա-
թեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն
ալ՝ Պղատմի ծանօթ հասուածն իսկ մէջը հա-
շուելով, տակաւին գիտելի նիւթեր են: Իսկե-

մական շեր հարձեւ՝ յառաջընէ արդէն Արայի առասպելին հաղթիչ տարր համ անոր մէջ բեկորը հռչակել ըսն մը, զոր համեմատական քննութեամբ նախ ցուցնելու է։ Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին հետ նայութիւնը համ զեւթ ներքին սերտ ազերտով հապտած ըրալը փաստերը պէտք է ցուցնեն։

Հաս մեր առջեւ երան առաջին հարցը պատկերտե յաւարենն ձեռագրի մը մէջ գտնուած Նիկեոսի անունով հին վկայն է, զոր Ս. Վիլհելմ հրատարակեց 1893 թ. Hermes պարբերականի մէջ ըստական ընդարձակ ծանոթագրութիւններով¹։ Աւելորիս փոյ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն գործուցած եմ՝ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նիկեոսի սիրտեանն ու կրնոր միանգամայն Արայի տարբանուն է, այլ որովհետեւ հաս ըստական ընդարձակ եւ նկարագրող գծերով կը պատմուի նաեւ Նիկեոսի արշաւներ մը զեպի Հայաստան, ուսկից ընտեանտար հարց կը ծագի թէ արդեւք որեւէ ազերտ մը ըկայ վեպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ։ Թանկագին գիտախ մասին պրտծ է նաեւ Գ. Շմից², որ վերջին

¹ Hermes, 1903, S. 181—192.

² Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (Vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum), 1904, S. 476—485.

յարուցած գէթ գրեաւոր հարցերուն նկատմամբ Թ. Վիլքենէն տարրեր տեսութիւն մը չունի։ Չեռապիքը գտնուած է Նգիպատու եւ հիմնայ կը գտնուի Բերքինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926)։ Հաստիտար է աւելի եւ ամբողջական վեպին թերեւս հապի, փոքրիկ մեկ բեկորը կոցուցանէ։ Գրութեան ժամանակը յաւանդուիմ տալիս չեմ, բայց վերջին պայտիքութեան գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Ջրայանութեւ յառաջ է անն պարագային։ Վիլքենի կարծիքով թերեւս պաշտօնածոց տաննէն։ Հաշուեցուցակը ստոր ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Ջրայանութեւ գահակալութեան 387 տարուին Մարիս 26-էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մարիս 26։

Վեպին հերթին նկատմամբ կտակած չեմ կարելի յարուցանել։ Կիմուս իրը պապիսի երկու անգամ կը յիշուի։ Դասարի է, որ Կիմուսի սիրականը պարզապէս է չորսը (— աղջիկ, Ա. IV. 20, V. 29) կամ է քսութեւս (— կըս. աղջիկ, Ա. IV. 23 եւ V. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան կական կ'աւանդէ մը կը զգուծի։ Եւսը հակառակ թէ Կիմուսի եւ թէ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին Διοκτία — Ջերկէյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը Թորմի — Թամրէ։ Եւսմը երկուքն ալ գիրտը չորս կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [Ա. III. 13 եւն] իրարու աղգական են։ Պայտիքութե յաջորդ տուիքը չկան, բայց ինչպէս Վիլքեն իրաւամբ կը գիտէ, հան

խաբ եղած ըրարու է աւելի ազնկան վրայ հսկելու եւ հարսանկի յետաձգման մասին, վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Ղինաս իր դերկեցա մորաքրոր կը գիմէ եւ կ'աղաչէ, որ անուսնութիւնը աւելորդ տեղ չյետաձգուի: Ինչ ինչը իրր ալ մարդ գիտէ իր խաբը պահել եւ բազմութիւ երկիրներու տեր ըրարով՝ կրնար ինքզինքն ամեն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմն անարատ եւ կը դաւնայ աստուածով միայն յաղթահարուած: Իսկ հիմայ դերի ազնկան մը կամքին՝ դեռ կը սպասէ, որ անուսնութեան որը դայր Արչընն «աստուծով» — ԵՄՆ ԵՕՆ ՍԵՄՆ տկնարկութիւն կը համարի Էրուս աստուծոյն:

Անուսնութեան յետաձգման իրր պատճառ պատկերասի մէջ յստաջ կը բերուի ազնկան անշարժաստութիւնը, որ տակաւին 13 տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըրարու էր: Ղինաս ցուցնելու համար թէ այս բաւական պատճառ չէ, յստաջ կը բերէ իր թագաւորութիւնն ու ապագայի անարշտութիւնը, վաղեկեան մը յստաջ միանալու եղբ, կ'ըսէ, որպէս զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զուտեկ մը ձգենք իրր ասհաւատելայ: Ասկէ վերջ թամբէ Ղինասի մայրը հրապարակ կ'ենլէ եւ կը սկսի խտակցութիւնը ինքնին իսկ ազնկան հետ: Աւելցինա կ'անձրկի, բերանը խաբ չկայ, վասն զի, կ'ըսէ վրայագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝ չէր գիտեր իր խաբերուն զարդ ու սլա՛ տալ: Աւտի եւ մամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ

էնք:՝ Գաղթորդ ասդն ալ կարծեա զայս կը հաւատաւ. վասն զի հոն կը յիշուի Լըրուս եւ Վիլքեն ասկից յատկապէս գրգռած՝ բնացրին կանայք անոնք (սփռօղոսոս) Ղինոսի նշանածին հետ կը նշնացընէ, նկատելով որ սիրոյ առաւելոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնութիւն չի վերցընել:

Արեւակ Բ. Ե կը նկարագրէ թե ինչպէս Ղինոս իւր հօր հաւանութիւնն անդէն վերջ՝ յաւնական եւ կարիական դիմութիւններու աշխարհամբ 70,000 սաւանաւոր, 30,000 ձիաւոր եւ 1500 փիղ առած Հայաստան կ'աղչուէ «գարնան ծաղկումը դեռ չսկսած», սին. տ. Ե, 33: Սկզբուն դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխաւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց յաջողութեամբ կը մանկ վերջապէս Հայաստանի գաղապահներ «կուտղամ Հայերը նստանելու համար»: Ահն. գ. եւս հեռադրքական է անով որ հոն Ղինոսի բանակին բաժանումը կը նկարագրուի: Չիաւորները կը բաժնուին ալ եւ ձախ թեւերու՝ պատապարած թեթեւազէն գնդերէ, որոնց պաշտանն է ձիաւորներու սզնել եւ թշնամոյն կողմնակի յարմակումներուն առաջին անուր: Անոնք կը բռնէ սաւանաւորներու փաղանդը եւ ասոր առջեւ որաչ հետաւորութեամբ փոքրը: Ասանք որպէս զի կուսի ողջունին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Ղինոս փաղանդը խումբ խումբ շարչերու կը բաժնէ՝ անընդհատով մը իրարմէ դառուած եւ իւրարմէ չխորին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած ատեն՝

փառանոց ախա մըները կրնային անհրապեար լեցրնել
միադանոց փառանոց մ'ը ըլլալու համար, երբ
դարձնեայ իրարմէ բաժնուիլ՝ փոխելու անոցը տա-
լու նպատակաւ: Նիւստ բանակին գլխին անցած
նստ մը կը խափ գինու որներսուն, եւ անանց առջեւ
կը դնէ վնասական սրտուն նշանակութիւնը: —
Հաս կը վերջանայ պատգիտութիւնը:

Հաս անոցը չէ քննել թէ վէպը ի՞նչ նշա-
նակութիւն կրնայ տնկնալ վերադարձական եւ
տահաւորակ գրական ակտակեանով: Գ. Ըմիա
ընդունելով հանդերձ գիտին կարեւորութիւնը
— քանի որ վէպը մին է այն քանի մը՝ դար-
ձեալ մեծաւ մասամբ հասակոտար վէպերէն,
որոնք յաճական հին վերադարձական պատկառի
մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելլու թէ
վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնք անոցու
աշխատանք է. պատմականին ամենէն ընդհա-
նուրը միայն աւելած է եւ ան ալ ոչ միշտ
շատ անոցութեան: Պարտական՝ կ'ըսէ, Գիտցորի
հետեւելով Նիւստի եւ Ըմիաամի մասին գրա-
ւիշ վէպ մը յայտնելու, հեղինակը կու տայ մեզի
յաճաղութիւն խեղճ գործ մը՝ կապուած հակառ-
դական ստորական կադապորի վրայէն¹: Սա-
կայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վել-
քեն, երբ կ'ըսէ «մասնելու է, որ ամբողջական
վէպը հասանարէն շատ մը գրքերէ կը բաղկա-
նար, հետեւաբար մեզի անանգուանը այնչափ
քիչ է, որ դժուար է յաւաք թէ այս կցկաւոր

¹ Der griechische Roman, S. 419—420.

թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին նրազրին մասին գաղափար մը կազմել, առանց երևակայական սին ենթադրութիւններու մը կոչուելու¹։ Այսպէս եւ ոչ իսկ Չեռազրին Ա եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ով կ'երաշխայապէ թէ Bն ամբողջական բնագրին մէջ Aէն յաւաք չէր։

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի։ Ասորդ կարելի է համարել թէ նաեւ վեպիս մէջ Նիկոսի տիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի տնոր մը դերէն ածունէն, որ դերկեալի ուրիշ մէկ ձեւն է. ձեւն Ասիայցի Աթարկասիս մայր գիշուհին կ'անուանէ ձերբոյ՝ ինչ 'Αφροδίτη δαυατέρα²։ Ի հարկէ վեպին մէջ իբր գեաստի աղբիկ աւելի քննուշ, փափկազգաց եւ դգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ ինզրոյ Նիսի իշխանուհոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնելիք, ցորտի անծածոթ է մեզի ամբողջական վեպին բովանդակութիւնը։ Թերեւս բանաստեղծը գիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերասին այսինքն Նիկոսին աղգեցութեան ասկ Շամիրամի մէջ կազմուելէր պրականացի (mannweiblich) նկարագրին ու պատերազմական հագին աւելի

¹ Hermon, Թիք. 3, 104.

² Hermon, 3, 106.

ցայտուն եւ փարփառուն կերպով երեւան բերե-
լու համար: Ըստ վեպին երկակողմանի յարաբե-
րութիւնները սկզբանէ դժուարութիւններու կը
հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորու-
թիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղէկան
կողմանէ: Եր կը դժուարի Ղանասի իր «այս»-ն
ըսելու: Ինչով մեկնել աղէկան այս արամազրու-
թիւնը, արդեա՞յր տնով որ տեղական սովորու-
թեան նկատմամբ միացած կանանցի աղէկան մը
ընտկան դարձած շափազանց ամէկատեմեան
ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիպի
մը կը մղեն, թէ՛ որովհետեւ իր սիրար ուրիշ
տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուզդուած էր: Պրոֆ.
Ղզնց աւելի վերջին հնարասութեան կը մի-
տի՝ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կա-
պուած էր աղջիկը, մը ըրայ Գեղեցիկն է:
Պրոֆ. Ղզնցի տեսութիւնը գրաւել բան մ'ա-
նի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ
նաեւ իննի բաղձաբի պիտի քրար այնպիսի եղ-
րակացութեան մը դալու, եթէ փաստերը թոյ-
լատրեն, եւ դժբախտաբար չեն թողլուարեր:
Ըյս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ղզնցի
փաստերէն, որոնց առաջինն է աղէկան մարա-
քրով «պղպղջ» հետ մի խաղար, որդիս մի ար-
համարհեր, իսկը, զոր Ղզնց «չըրայ թէ որ-
դիս վրասարանես», կը թարգմտեն: Աթէ
յունարէն խաղը այն խմասան ունենար, ինչ որ
Պրոֆ. Ղզնց կ'ընդունի, այն մասնաւոր կարծեմ

¹ Հայրենիք 1926. Թ. 12. Կշ. 44—45.

Թէ նաեւ Վիլքեն եւ Էմիա ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի գնեն, մինչդեռ եւ ոչ խիստ անտարկու թիւն կ'ընեն որ մասին, զասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլքեն, յուն. բար իր շինը անուամբ կը նշանակէ հառ. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht schelten, որդի schelten կը նշանակէ, յանգիստանել, մեկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախաւարել, արհամարհել, մեկուն նկատ խաղաղ (որհամարհանելան իմաստով)։ Վեպին բովանդակութենէ դասերով՝ աղջիկը անուգիւ շինա արհամարհան կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերասական մարտերէ եւ ազաւանքներէ վերջ՝ դեռ իր զիստութեան վրայ յամուեր։ Դրով. Ազնիք երկարոյ փաստն է վեպին մէջ օ Էրուսի յիշատակութիւնը, "որից քանի մի անգ յետոյ յիշում է Էրմինի,՝ Ահա ինչորոյ նիւթ հասուածը, որուն անկիւնաւոր փակագծի մէջ անուանները լրացուած են Վիլքենէ։

Οἱ δὲ παντρεῖ [ροὶ σου-
σαν] ἀλλήλοισ, ὅσα μὲν
[ὅπῃ τῶν στρατιῶν] ἰκῶν
ἀφ'αὐτῆ [κετα, οὐδ' ἔλ] λιπῶν
ὁ Ἑρωτ ἀνερ [εὐθιζῶν]՝ անգ 25—30՝

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անանք բոլոր տները իրարու հետ եկն, քոչաւփ անիկա պատերազմներով արգիլուած չէր, օ Ἑρωτ ἀνερ[εὐθιζῶν]՝ Խոսքը, զոր Վիլքեն կը միտի թարգմանել՝ "եւ Էրուս

զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր, գտնաւորաւ թէ կարելի ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, փան զի Չեռագիրը ֆուտուած ըլլալուն՝ ոչ միայն թէ Երան Արայի հետ նայնացըներու արեւէ կռուան մը չկայ, այլ եւ հոգեխառնէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրականի խնդիր ընել, երբ ըստ Չեռագրին հաստատեան մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին։ Եթէ յուրի նկատազուտեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ գարնեայ ըստ կառկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վեպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կառուցած Հայերը նուաճելու համար»։ Ա՛րեւայ թէ նախընթաց ապերու մէջ խաղ եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին, ապա թէ ոչ՝ «կառուցած Հայերը նուաճել» խաղը իմաստ չունի։ Եւ կամ պիտի ըսենք թէ ըստ վեպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ ըսնած եւ կամ ուղաննած ըլլալուն համար Հայերը կառուցել են Եւստին Ենթադրութիւնը կարելի է, քանց ոչ ցուցանելի, փան զի ցուցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, որ Արայ ոչ թէ Նինոսն, այլ Համբարձնն ժողովն պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի։

Ննչպէս ուրիշ ասիւի իմաստի ապացուցանել, Նինոսի ծանօթ յունական վեպը — զեթ որչափ կարելի է ներկայ հաստատարներէ կզ-

բակացութիւն մը հանել — Հայաստանի մասին շատ թանկագին աղբեր պարունակելով հանգերն՝ ի նպատակ Արայի առաջացելն որ եւ է գրական արդիւնք չ'ընծայեր մեզի։ Եղբ մասենտագրութեան ի նպատակ Արայի առաջացելն խառն ամենամեծ հեղինակը կը մնայ ուրեմն գարնեայ Պղոտան իր Էրոս Պատմութիւնացոյն նշանաւոր ստատակերովը, որուն մասին թէկեւ հնութեան ըմբռումները բաւական խառնակ էին եւ ներկայիս ալ կան գիտնականներ, որոնք նոյնպէս ասորքեր հայեացքներու կը ծառայեն, սակայն այն եւս ստոյգ է թէ ազգային պատմախոյզները կարելի է լռել միաբերան, իսկ ստոր հայագէտները գէթ իրենց սաստար մեծամասնութեամբ քանի անգամ որ այս խնդրով պրայերու առիթ ունեցած են, շատ ուղիղ կերպով երկու առաջադիւրս, միջեւ, աղերսներ նշմարած եւ երբեմն նաեւ փաստելով ապացուցանելու աշխատած են։ Ընցեալ գարուն առաջին անգամ այս աղերսին մատչելը եղաւ Էմին¹, որուն հետեւեցան Լանգրուա², Աշիշան³, Կելքեր⁴, Մարկուարտ⁵ եւ արիւններ։

Ե հա խնդրոյ նիւթ հաւատարմը. պղտան իր Հասարակագեալութիւն գործին մէջ խառնով մահաբնէ մերջ թարի եւ շար գործներու բրա-

¹ Չ. Այլը Շոքի Հայաստանի, Պառիզ 1851, էջ 22-23։

² Collection des historiens, t. 376.

³ Հին հայաստ. էջ 202-204։

⁴ Zur arm. Götterlehre, էջ 130։

⁵ ZDMG, XLIX, 424։

ընթ հասուցման, ինչպէս նաեւ հոգւոյ անմահ-
 հաթեան վրայ, կը շարունակէ այսպէս. «Բայց,
 կըսեմ, քեզի պիտի պատմեմ՝ ոչ թէ Ալքիմասի,
 այլ շատ սուղիք քաջ մարդու մը պատմու-
 թիւնը, այսինքն Էրուսի, որ որդի էր Արմե-
 նիայի եւ ցեղով՝ Պամփիլիւրացի, որ առեւտր-
 պատերազմի ճակատին մէջ ինկած էր եւ երբ
 տառք որ վերջ միւս դիմակները արդէն փառ-
 թեան վիճակի մէջ կը գտնուին, ինքը անարատ
 մնացած ըլլալուն՝ ազգակիցները թաղումը կա-
 տարերու նպատակաւ գինքը տուն կը տանին:
 Բայց տաժաւերկրորդ որը ոչրուերու համար հա-
 գիւ թէ փայտակոյտին վրայ կը դրուի, կը կեն-
 գանանայ եւ կը սկսի պատմել ինչ որ տեսած
 էր: Եւ կը պատմէ թէ հոգին աւանդելէն վերջ՝
 ուրիշ բաղժաթիւ հոգիներու հետ երթալու
 միջոցին կը համին տառուածային տեղ մը, ուր
 երկրի վրայ եւ անոր համապատասխան նաեւ
 երկինք երկու երկու բացաւանքներ կային: Ասանց
 մէջ տեղ նստած էին գառաւորները, որոնք հո-
 գին մարմնէն անջատելով՝ արդարեւրուն կը
 հրամայէին մանել աջ կողմի ճամբան, որ երկինք
 կը տանէր, իւրաքանչիւրին առջեւէն ալ կա-
 խուած էր նշան մը, որուն վրայ վճիռը եւ իրենց
 գործքերը գրուած էին: Ասոր հակառակ շարե-
 րուն կը հրամայէին ձախ ճամբով գնալի վար
 երթալ: ասանք ալ նշան ունէին իրենց ետեւը,
 ուր իրենց գործքերը նշանակուած էին: Բայց
 երբ իւր (Էրուսի) կարգն եկաւ, իրեն ըսին թէ
 ինքը պետք է մարդկան հրեշտակ ըլլալ, որ

անուց այս ամեն բանը հազարգէ, անոր համար
իրեն հրամայեցին, որ լսէ եւ տեսնէ ամեն բան,
ինչ որ հոն կայ¹։

Ընդոյզ անցեալն ալ մեզի հետ կը հա-
տառէ թէ հա Պղատան իրական առասպել մը
կ'աւանդէ, բայց սրբհեաւս մասամբ իրն վերջ
եկող գարեբու քաղաքական խառնակ պարա-
գաներու բերմամբ եւ մասամբ ալ թերեւ
իրեն պէս բազմաթիւ երկիրներ շնչող հմուտ
եւ հանձնարեղ մարդու մը պակսելով՝ արիւշ
շատ աւանդութիւններու հետ նաեւ առասպելիս
կենդանի յիշատակը բոլորովին մոռացութեան
մատնուեցաւ, զարմանալի չէ, եթէ հետագայ մա-
տենագիրները այս մասին իրենց մեկնութիւն-
ներու եւ բացատրութիւններու մէջ իրարու հա-
կառակ տեսութիւններու յանգած են։ Պչու-
տարքսս մեզի ծանօթ առաջին մատենագիրն է²,
որ առասպելին գոյութիւնն ընդունելով հան-
դերձ՝ գոյն կ'առնէ աւելի փոխաբերական մեկնել,
երբ կը յայտարարէ թէ իրեն հետ "Կանգրիս
ալ կ'ըսէր, որ Պղատան շատ կը սիրէ փոխաբե-
րական անուններ գործածել, եւ այս կ'ընէ մա-
նուածդ այն տանն, երբ հոգւոյ իր հետազոտու-
թիւններուն առասպել մը կը կցէ։ Եւ յայնս
սրինակի համար երկնքի իմացական ընտրիւնը
կ'անուանէ թեւաւոր կառք մը կամ աշխարհքի
ներգաշնակ յեղաշրջումը։ Նաեւ հոն, ուր իրր
տեղանաւունս վկայ տանդարամեաի մէջ

¹ De Civitate Dei, X, 814.

² Question Synops. IX, 76.

եղածներուն յառաջ կը բերէ Լրտ րտում
Պամփիւլացին՝ Հարմանիտի որդին¹, եւ
ասով կ'ազէ հասկըցնել թէ հոգիները ներ-
դաշնակութեանն օրէնքներու նամմատ յա-
սով եկած եւ մարմնոյ հետ միացած են, եւ
թէ ըստ այսմ զանոք զգեցով՝ սոյն մէջ ամեն
տեղ կը շրջին եւ յետոյ վերածննդեամբ դար-
ձեալ կու գան²։

Ինչոքիք շատ աւելի բարդ հանգամանք
կ'առնու եղեմէս Բզեքանդրացոյն քով, որ
Պղատան Լրտը Զրադաշտի հետ ուղղակի կը
նշխարցնէ։ Եհա իր խօսքերը, «Ի՞նչ Հասարակա-
պետութեան 11¹» գրքին մէջ կը յիշէ (Պղա-
տն) Լրտը տեսնով մէկը, որդի Բամմիտի եւ
ցեղով Պամփիւլացի, ասիկա Զրադաշտն է։
Ինք ալ Զրադաշտ ինքն իր մտայն աշխղհա
կը գրէ. «Ե. յս կը գրէ Զրադաշտ, որդի Բա-
մմիտի, որ ցեղով Պամփիւլացի էր, երբ, կ'ըսէ
պատերազմի մէջ իմկայ, սանդարմանի առաւած-
ներէն այս սպիկեցայ, Երգ, Պղատն ահա այս
Զրադաշտը կը յիշէ, որ մեանեցին 12 որ վերջը
աչքուելու համար փայտակոյտին փայ դրած
առեն կը կենդանանայ²։ Եղեմէս Բզեքան-
դրացոյն այս հաստատը իր Զրադաշտով բա-
ւական աշխատութիւն պատճառած է թիւ³ դա-

¹ «Εν ταύτῃ δὲ τῷ αὐτοῦ γένει τῷ ἐν Αἰδῶ
Πέριπλοισ γένει, Ἀδριανίου πατρὶς, Περὶ (-112 24-
112) θάνατος δεικνύει,

² «Περὶ FG. 3, 14. 9 coll. 1181. Զրադաշտ Զեռ-
գիմմիտ Ալ լրտ տեղն ալ իւր գոյ տեղի Զարադաշտ,

րու գիտնականներուն: Թե աշխարհը քրիստո-
նեական ծագում չունի, այն յայտնի է. Եւստա-
նաս¹ Պամփիլյացոյն առասպելը կը յիշէ, ա-
ռանց Զրադաշտի մասին խաբ ընելու: Նոյնպէս
Որոտինէս. «Իսկոյ որովհետեւ, կ'ըսէ վերջինս²,
անհաւատները կ'արհամարհեն, ինչ որ քրիստոսի
յարս թեան մասին կը հաւատանք, կ'արժէ հոս
Պղատան յառաջ բերել: Ասիկա կ'աւանդէ թէ
Արմենիոսի որդի Էրոս անունով մէկը (*Προ τῶν*
Ἀρμενίων) 12. որ վերջը փայտակոյտին վրայ
վերստին կենդանանալով սկսեր է յիշել, ինչ
որ սանդարմանին մէջ տեսած էր: Ահարեղ
Աղեքսանդրացին ալ միեւնոյն պատճառին հա-
մար կ'անդրադառնայ առասպելիս քիչ մը զոյն
փախսելով, որ սակայն յշտմակութիւն կը ստա-
նայ աւելի Արայի առասպելին տեսկէտով,
քանի որ իր յարս թեան փասան է Հերոս
անունով Արմենիացի մը (*Προ τινὸς τῶν*
Ἀρμενίων), որ մինչ մեռած էր, կը վերակեն-
դանանայ³: Այս մասին յիշատակութիւն կ'ըն-
նան Թէոդորեոս Աբարացին յառաջ բերելով
ամբողջութեամբ Պղատան հաւատներ, որուն վրայ
իր անձնական խորհրդածութիւնները կ'ընէ⁴:

II. Աւգոստինոս անցողակի միայն կը յիշէ
առասպելը առանց անուն յիշատակութեան⁵:

¹ Migne PG. 6, Colbert, ad Lib. I, 27.

² Migne PG. 11, Contra Celso. II, 17.

³ Migne PG. 76, Contra Jul. VIII, 281.

⁴ Migne PG. 23, Sermon. II, de Fide et iudicio,
64. 1119.

⁵ De Civ. Dei, Lib. 22, 28.

Ասոր հակառակ Մակրորիոս հեթանոս մատե-
նագիրը բուսկան մանրամասն նկատարութեան
կ'անու հարցը, հետեւելով ձեզի պղատանի
սկզբնագրին¹, աւելից կը տեսնուի, որ իրեն,
Թնչակս նաեւ պիկերանի, որ նոյնպէս խնդրովս
գրադած է, բոլորովին անծանօթ էր իրոսի Զրա-
դաշտի հետ նոյնացու մը: Հոս բացատրելին կը
կազմէ միայն Բանորիոս². Armenias Hosthanes
(արիշ ընթ. Zostriani) nepos et familiaris
Pamphylus Cyri, որ թերեւս պղեմկս Ղզերուն-
ցրացւոյն ազգեցութեան առկ գրուած բնույ-
թայց պարտի յիշատակութիւնը արիշ ազգիւր
մըն ալ կ'ենթադրէ: պղեմկս այս աղբիւրը կ'առ-
հել կու. այս արգեն, երբ կ'ըսէ αὐτὸς γὰρ ὁ
Ζωροάστρης γράφει. եւն, որուն մասին աւելայն
գոհացուցիչ տեղեկութիւն կ'առնուր միայն
Պրոկղէն:

Արեւզի այս հաստատը, որ մեկնութիւնն
է թնչին իսկ պղատանի տաւոյտին, նոյնին
յուսատեցութեան համար աշնայի կարեւոր է, որ
հարկ կը համարիմ հոս տմբադութեամբ թարգ-
մանել: «Մասցի, պէտք է զարմանալ այս տեղ-

¹ Sed ille Platonicus secretorum relator Er qui-
dam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui
cum vulneribus in proelio acceptis vitam effluisse videret,
duodecimo die demum inter caeteros una peremptus ulti-
mo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu
relenta, quicquid enensis intra utramque vitam diebus
egerat, videratque, tanquam publicum profertus iudicium,
humano generi contulavit. Sagan. Selp. I. 1.

² Migne PL. 5. LII, p. 189.

ւոյն պատմած հրաշալիքներու եւ անոր յարա-
կից զանազան պարագաներու վրայ: Մեր նա-
խորդներէն ամանք կը հաստատեն որ ոչ թէ ինչ
է այս ամբողջ աստուային հայրը, այլ Զրաւ-
դարչոյ. եւ մատգիր կ'ընեն նաեւ խնդրոյ նիւթ
անուան գրութեաւ եղանակին վրայ, ինչպէս որ.
համար Նպիկտրեան կոչովդէս, զոր վերը ար-
գէն յիշեցի: Նոյն իսկ եւ անձնապէս Զրաւ-
դարչի գրքերու նանդիպնցայ, որոնք բնա-
թեան վրայ կը խափն եւ որոնց նախագիտելիքին
մէջ աշտպէս կը կարդանք. Զրաւդարչոյ Արմե-
նիոյս որդիքն կ'ըսէ ասոնք, այսինքն ինչ որ
պատերազմի ատեն մտնելէն վերջ աս-
տուածներու մասին խմայցաւ եւ ինչ որ ար-
գէն ուրիշ պատմութիւններէ ստիպած էր. որքին
մէջանգիւրը իր խաւը յայտնապէս Արարուս ար-
նունտով թագաւորի մը կ'ուղղէ, ըսոյց ուր
Արարուն է, որոշ չ'ըսեր: Բախտին (Fatum)
մասին քիչ մը աւելի որոշ կը խափ, երբ կ'ըսէ
թէ Բախտը սոյն է: Այս գրքերը լի են աստուա-
դիտական զարմանալի անգլեկութիւններով եւ
յայտնապէս կը խափ այն մեկնութեան զէմ,
որուն մասին խաւք կ'ըլլայ Պղատոնի Հասարա-
կապեաութեան գրքին մէջ. այնպէս որ ասոյց
չէ թէ աստուայն այս խաւքերէն սկիզբ առած
է եւ թէ իրին անց Զրաւդարչոյ անունը արգելար
Չեռագիրներու արաղտի մէջ գրուած էր: Եւ
որովհետեւ անիկա (Զրաւդարչոյ գրքը) արեւը
մոլորակներու մէջանգը գիտէ, մինչդեռ աստու-
այնք հեղինակաւոր զայն ուղղակի բռնեն վեր կը

զնե, դաշտ գիացաշն ու բերով ասոր հասու
 եղադ: առասպելին պրտածնէն գրուած շրջադ
 պիտի հետեւցընէր: Բայց ուրիշ մասանագիրներ
 միանայնութեամբ այն կարծիքն ունին թէ նախ-
 նորաք էր գրուած էր, որ եւ Զրադաշտի ու-
 առցիշն էր, որ համար կրննիտ, եւ այսպէս
 ասանք զինքը սրեւեկ կերպով բնիկ պամիրի-
 լացաշն հետ կը կապեն (աշ թէ պարսկին, այլ
 պամիրի լացաշն հետ, այսինքն՝ անոր, որուն
 գրքերը՝ ինչպէս վերն ըսի, տեսնելու, բախան
 ունեցանք): Կան գարմեայ ուրիշներ, որոնք
 ինչորոշ նիւթ աննը դրաւ որդի Եւանդանայ —
 Սրտ: սրտ: Բորատանա կը գրեն, բայց չեն կրնար
 ըսել թէ ինչպէս յաջորդ բարձր առանց յոգի
 անուան հետ կը կցեն, քանի որ հին մասանա-
 գիրները սովորութիւն չունին հար անունը սեւ-
 առկանի մէջ առանց յոգի գրելու: Ուրիշներ
 ալ կան, որոնք կ'ըսեն, հազար Եւանդիտ չէր
 ըսուեր, այլ Եւանդիտ (Αἰωνότο) եւ ասով
 անուան վրայ փոշրիկ փոփոխութիւն մը կ'ընեն,
 եւ ալ հարը անունը Եւանդիտ անով գտալ
 Զրադաշտի գրքերուն մէջ: Բայց զիտեմ՝, որ
 մարդիկ ալ կան, որոնք Էրր իսկ կը նամա-
 րին, սակայն առանց պէտք է նարցընել թէ
 ինչպէս իսկ մը ցեղով Պամիրի լացի կրնայ
 ըլլալ: Եւս կարծիրը ունին մեր ըով նախ
 նշանաւոր մարդիկ՝, հաւ կ'անուանեմ միայն

¹ Անն ձէ Բաշտ սուտ, սու՝ Աքսնուտ ուն Դաշ
 Անտուտ, սեւ Իւանդ ձէ, սեւ ուն՝ Աքսնուտ Սնայուտ

Թեոգորոս Բախնացիէն Յայց՝ Թեոդէոս ըսի. մեզմ յառաջ եղող մասննայիրները մերթ այս կ'ըսէին, մերթ այն: Քչմարտաթիւնք այս է. իսկ այս առասպելին հեղինակն է. իր հոյս անունն էր Արմենիոս եւ ըսա ծագման պատճիւրացի¹ և:

Արտիզէն աւելի պարծառ եւ գոհացուցիչ պատասխան չէինք կրնար սպասել: Հիմայ այլեւս տկներին է թէ Զրադաշտի իրի հետ նշխարացածը արդիւնք է կեղծիքի մը, առկից՝ մոլորած է ուրիշ թաղմամբի մասննայիրներու հետ նաեւ հղեմէս Բղերսանդրացիէն: Ըսող մտայիր եղած էր արդէն Փր. Վինդիշման, *Woher Clemens diesen Irrtum hat, k'ըստ հռչակաւոր գիտնական, lässt sich aus dem römischen Sprachgebrauch vermuthen; es war wohl in einer der griechischen pseudo-zoroastrischen Schriften dem Zoroaster die Geschichte des Her in den Mund gelegt. Oder sollte etwa Her als Zoroastrianer gegolten und sich Zarathustris (vgl. Yasn. I, 23) genannt haben, woraus dann die späteren Zoroaster selbst machten?* Հաւանքովն վիտնդանկ այս հարուածը անձամբ կարգացած չըլլալուն համար է, որ Վինդիշմանի ըսելի կ'ըստ

cleni quoniam id yirac: id est hunc deum ad istum modum intell...

¹ Comment. in Plat. rempublicam I, 32—34, ed. Kroll G. Lipsiae (1901), p. 119—120. Հմտ. նաեւ Schenkl R. Pruch comment. in rempublicam Platonis, Partes Ineditae, Berlin 1866, p. 59—60.

² Zoroastrianische Studien, Berlin 1887, 67: 273.

ապ թէ իշի Զրազաշտի հետ նոյնացումը կշե-
մւ Եղեքանդրացւոյն սխալմունքն է, որ թերեւ
Զրազաշտական մը ինքնին իսկ Զրազաշտի
հետ շփմամ է¹։ Ահալը Եղեքանդրացւոյն վե-
րագրողները աւելի ուրիշներ են, որոնցմէ յիշա-
տակութեան արժանի է մանասանդ Կ. Մայիք²,
որ Կ. Եղեքանդրացւոյն հաստատելը պատճառ-
կան սկզբնադրին անմնական մէկ որդագրու-
թիւնը կը համարէ։ Այս մասին չ'արժեք աւելի
խնդիր բնել, քանի որ Պրոկղ բացայայտ կեր-
պով կը խոստովանի թէ ինքը Զրազաշտի անու-
նով գիրք մը կարգացած է, որուն մէջ ինչ պատ-
ժիւյացին որոշ կերպով Սիրարի ժամանակ-
ները սուրբող Զրազաշտի հետ կը նոյնացաւ։
Զրազաշտի ընծայում գրքին այս վերջին աւե-
ղեկութեամբ կը մեկնուի նաեւ Ըսնորիտի *La-
miliaris Pamphylus Cysii*, որ կշեմ. Եղեքան-
դրացիին յիշում չ'ըստուն՝ բնականաբար ան-
կից չի կրնար առնուած ըլլալ։

Թէ ով էր այս գրքին իրական հեղինակը,
ի հարկե անծանօթ կը մնայ, ինչպէս անծանօթ
կը մնայ նաեւ այն թէ Զրազաշտ իշի հետ
առաջին անգամ՝ նոյնացրեալն ինքնին իսկ այս
անտեսուն հեղինակն է թէ զինքը կանխողներ
եղած են։ Ամեն պարագային նոյնացումը բոլորա-
գին առանց պատճառի ալ չէր։ Զրազաշտ պարս-
կական անմահին յիշատակարաններու մէջ

¹ Weizsäcker, *der Ursprung*, 47-48.

² H. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christen-
tums*, II, 47-51, 55, 71.

կանուանաի՝ «կենաց բուսիչ», (Yasna XXXI, 19, XLIV, 2), «հագինեթա սրանապան, որ նաեւ զանաք կ'արկնեցրնի» (Yasna XXX, 11) փրկիչ, *saoshyant*, որ հագինեթա նոր կեանք կու տայ: Հետագայ դարերուն կ'ըլլայ արդէն զերազայն մարգարի, որ Ահաշու-Մազդայէն յայտնութիւններ կը ստանայ: Իսկ հեղինակած հասկմական շրջանին բոլորովին աստուածացած էակ մըն է աշուշ եւ հեղինակ ընդհանրապէս ամէն գաղանի յայտնութիւններու եւ մարութիւններու: Այս շրջանին արեւելեան եւ արեւմտեան մշակոյթներու իրարու հետ նախաբի՝ ազդերու մէջ այնպիսի դարձանայի մտայնութիւն մը յաւաք եկաւ, որ որ համար գիշարանութեան մէջ՝ բուսական որ արտային որ եւ է նմանութիւն մը Նշմարուէր, երբեմն մինչեւ իսկ աշխարհագրորէն եւ պատմաագիտութիւն իրարմէ շատ հեռու կարծուած գիշարանական զեմէ կրն եւ երեւոյթներն անգամ իրարու հետ կը նոյնացուէին: Այս դարձանայի ուղղութիւնը աւելի անդենական-անդրախորհրդական (*ultra-mysticistich*) բնոյթ կրելուն՝ մանաւանդ հերմեական գնտաթկեան ըստած շրջանին՝ մարի եւ պաշտամունքի հրապարակն այ բանում էր աւելի սանդարմեաթի եւ անդենական կեանքի հետ կապ ունեցող աստուածներէ եւ աստուածապգի էակներէ: Այս ասեմնէն է արեւմտեան Միհրապաշտութիւնը, որ գլխաւորաբար Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն շատ տարածում էր Իտալիայ գրեթէ բոլոր կենդրոններու

մէջ: Ապահով այս ժամանակէն է նաեւ, իբր պատմութեալացոյն Զքաղաքաւոր հետ միացումը:

Ի հարկէ ասով վեճը աւելաւին չի բաւարար, ժամն զի խնդիրը ներկայիս անուան հարց ըլլալէ աւելի Զքաղաքաւորականութեան կամ աւելի ճիշդ Մագղաքականութեան եւ պղատմոր աշխարհահայեցութեան հարց է: Պղատմ իբր առասպելին մէջ արդեօք չէ հիւսած նաեւ այնպիսի հայեաղքներ, ինչպէս առանձնական դատաւան, անդենական կեանք, բարի եւ չար դարձքերու հաստատում, զոյնք պարսկական սղարիւրներէ առած ըլլալ: Ամենք խնդիրը շատ աւելի կ'ընդարձակեն, երբ կ'ըսեն թէ արդեօք Պղատմ նաեւ իբր նիւթի եւ տեսիլներու փաղապեւութեան մէջ՝ չէ սղղուած պարսկական աշխարհահայեցութենէ, քանի որ ըսա երեւումին երկուքին մէջ ոչ նայրայեղ երկարմասականութեան ձգտումներ կան: Այնպիսիք¹ կարծիքով Պղատմոր պարսկական կրօնի ծանօթ ըլլալը կրտսած չի վերցըներ: Deussen² առանձին կերպով մտադիր կ'ընէ թէ իբր առասպելը պարսկական կրօնի ծանօթութիւն կ'ենթադրէ: Եւելի շարժումը է գաղղիացի մտանկագիր մը³, որ խնդրոյ նիւթ առասպելին ստար աղբիւրէ առած ըլլալու հնարաստութիւնը միայն կը

¹ ԵՃԻ. Կէ. 272:

² Allgem. Geschichte der Philosophie, II/1, Կէ 201:

³ E. Lévesque, Les mythes et les légendes de l'Inde et de la Perse dans Aristophane et Platon. Paris 1899. 246-66. Կտե. Weisendank, Der Urmenach, Կէ 40:

Հաստատել, որով կ'ուզէ ըսել թէ հեղինակած
ապրանք չէ. եւ այս միշտ է: Միմէյզեո Hicks
իր 1911ին խառած ճառին մէջ կ'աշխատի ցու-
ցնել թէ պղատանի Հասարակագիտութեան
գրքին մէջ ոչ միայն երկու աշխարհահայերու
(Weltseele) փարզագեղեցութիւնը կայ, այլ եւ
ակնարկութիւններ ինքնին իսկ գրագաշտակած
աշխարհահայեցութեան: Այս կարծիքին դարկ
առող պարագաներէն մին ալ պղատանի Կար-
գիտի մէջ (ա. 524—534) յիշատակած Մի-
նս, Այակոս եւ Հասգամանթիս ամեցարա-
պետական դասաւորներն են, որոնք կարծես
Չինական կամուրջն փայլ հայերն զառող
պարակեան Միթրա, Արաշա եւ Աաշնու դա-
սաւորները կը յիշեցընեն:

Անուրանալի է թէ պղատն իր փիլիսո-
փայական եւ աշխարհահայեցական տեսութիւն-
ներու մէջ, գլխաւորաբար երբ անոնց նաեւ հաս-
ւանդ առասպելներ կը կցէ, ազդուած է որոշ
չափով նաեւ Արեւելքէն: Բայց այս ազդեցու-
թիւնը ինչ աստիճանի է, որ ազդերէն է առանձ-
նացնու եւ ինչ պարմաններու առկ, հոս խնդիրը
անհամեմատ կը դժուարի, մանաւանդ որ Արե-
ւելք բարձր շատ ընդարձակ խնտաւ տնի: Անոր
համար կարծես՝ թէ խնդրոյն լուծումը շատ
աւելի կը դժուարցընենք, եթէ կասկածն ու
տարակոյրդ առանց բաւական պատճառի նաեւ:

1. Հմտ. Moulin, Early Zoroastrianism, 47, 49-51,
նաեւ Scheffelowitz, Die altperische Religion, 62, 128,
որ նշեցնէ պղատն պարսկական ապրանք կը համարի:

Հան մեռա դանեն, ուր Պղատան յայնմապէս
կ'ըսէ թէ ուսկից առած է առասպելը կամ իր
մէկ տեսութիւնը, ինչպիսի է որ. համար էր
Պամփիլոսցոյն գէպքին մէջ. Հան մահաւ ընէ ետք
ըբարիք դատաստանի եւ շար աւ բարի գործքե-
րուն հասաւցանն մասին եղած տկմարկութիւն-
ները չամամարդկային յայնացքներ են.
հետեւարար դանոնք առանձնապէս պարսկական
ստացումը նկատելու պատճառ մը լուծիմը.
թերեւս քիչ մը մտածել տան «երկնքի եւ եր-
կրի միջեւ եղած բացումները», որոնց մէջտեղ
կ'ըլլայ դատաստանը եւ կամ Դարգիսի 79,
523 եւ թերեւս նաեւ 524, որ ըստ երե-
ւութիւն կարծեա կապ ունի մեր հասումին
հետ. Բակայն ինծի տընպէս կը թափ թէ խնդիրը
հաւ ալ թեթեւ կ'աւանդի, քանի զի «երկնքի եւ
անոր հանգիստկաց երկրի վրայ եղած երկու
երկու բացումներ», տեսագիծը զուտ պզտ-
տանականն է եւ իր այս նկատ իրեն համա-
պատասխանը լուծի. Գարսկական ոգիւններու
համամայն դատաստանը կ'ըլլայ Չինգուս կա-
մարջին վրայ, որուն տակէն կ'անցնի գեա մը՝
կաղմուած մեղաւորներուն եւ կամ ըստ ուրիշ
տարբերակի մը մեանայներու վրայ լացողներու
արջունքներէն: Բարբները կ'առաջաւին ալ՝ գե-
պի վեր, իսկ շարերը ձախ կողմը եւ անգամոյի
մը մէջ կը գահաժողովաին: Պղատանի քով ալ
կայ գեաի տկմարկութիւն եւ ալ աւ ձախի տե-
տագները, սակայն սանգարամեաական գեաը
յունական հին առասպել է եւ Պղատանի քով

միայն քիչ մը եղանակաւորում ունայած է, իսկ դատաւարանի աջ ու ձախը նայնպէս համեմարդ-կային հայեացքներ են: Երեք դատաւորներու անուանական շատ հետաւոր նմանութեան աչ-այնչափ եանքակցութիւն տարա չէ. նկատելով որ Միթրա, Արաշա եւ Ռաշնու իրր դատաւոր բարբառին անձանակ են Gathar, որ պարսկա-կան ամենահին նաւիրական գիրքն է եւ հաւա-նորեն գրուած թերմին իսկ Զրադաշտեն: Անուն-ներու աչա տեսակէտով տաւղին անգամ նոր Աւետայի մէջ կը հանգիւղինք, որ՝ ինչպէս ընդ-հանրապէս կ'ընդունուի, Աշտակունի վաղարշ Ա. կամ Գ. թագաւորին ասեմ քովն քով թե-րուած է: Թէ գրքի վերածուած է՝, քերեւս այս է պատճառն, որ Tiel պարսկական երեք անուններն ալ յունական աղբնջութիւն կը համարի¹: Աղլաւանի տեւիքներու վարդապետա-թիւնը մեր նիւթէն դուրս է, բայց կ'արժէ հա-շտաւը թերել: Ինչ որ վեւեմդանկ այս մասին իր Der Urmensch որանշխի գործին մէջ կը յայտնէ, Զրադաշտի վարդապետութիւնը բա-րբառին տեսչ հասկընալ կը Նշանակէ, կ'ընէ վեւեմդանկ, երբ անտես ըլլաւի այն հիմնական տարրերութիւնը, որ կայ պղաւանական տեւիչ-ներու վարդապետութեան (Ideenlehre) եւ մաղ-դայական երկուորականութեան միջեւ: Այլ թե-րանի, այլ հեղինական մշակոյթնային շրջանակ-

¹ Weisendank, Zarathustra, 79.

² Religionsgeschichte, 47 219.

ներու, տեղի մաս և ողջաման, որ թերեւս իր յաղորդներէն լաւ ալ չէ հասկերցում, որոնք իր վարդապետութեան տեղի յաւանտ գծեր տալն, սակայն այն թէ նիւթը շար է եւ միայն տեսիլները լաւ ու կատարեալ են, այնպէս սղտամանկան է, ինչպէս իրերու եւ երեսգիծներու աստիճանաւորութիւնները, որոնք այնչափ կը ստորմտման, որչափ նախաւայէն կը հեռանան: Մազգայականութիւնը իր լաւատեսութեամբ այս տեսակ գաղափարներէ հեռու է եւ մարդ պէտք է վարժիչ հրաժարելու երկարմտաակաւութիւն անունով մկրտում: Մազգայականութիւնը ամէն տեսակ երկարմտական ուղղութեան իրը պատճառ կամ ազդիւր նկատելէ՝:

1. Der Urmenach, եջ 14-15, «Հանդիպելիքը» Զրուգալու, եւ «Նախամարդ, գործերուն մէջ պարզան տեսութեան համեմատ» Զրուգալուականութիւնը խիստ միաստատութիւն էր, եւ այս անկից դժուարաբար կը քաշուի, որ Հակոբ որոշ կերպով երկու, որոնքն ինքնուր եւ մարմնաւոր աշխարհներու գտնադնութիւն կ'ընէ: Բարսայն շարքին, ինչպէս նաեւ շարքին բարսայն զիմ կ'աւելը մարմնաւորին մէջէն է: Արեւի, կ'ընէ, այն հակառակութիւնը, որ կոչ «երկու հայկերու միմե», որոնք նախապայմանաբար երկարմտներ կը կոչուին, Yacub XXX, 1. Նիւթանունը թշուարն էր հայի Հեռուաբար միայն և ողջաբար, De animis preteritibus XXVII, 2, երբ Զրուգալու եւ Բհրիմանի մէջ շարքին եւ բարսայն հակառակութիւնը կը տեսնէ: Արշաթ կ'երկուս, «Հանդիպելիքում» անի որոշ շաբաթ, թանի ինքիքը Զրուգալուականութեան նախնական զգոնին վրայ է, հետագայ գործերուն գաղափարները բաւական միայնական եւ Մազգայականութիւնը մընայնապէս ինքու երկարմտականութիւն, թերեւս այս անակը ապրելու թեւեւ մանկականութեան, որ ապրելու անպէտէ կը յաւանտան միջնափայլութեան: Գեղարու Մազգալու երկարմտ:

Արեւմէկը Պամփիւլացին Զրադաշտի կամ Զրադաշտականութեան հետ աղերսի մէջ գնելու անիմատ փայլերը պատմական լուրջ եւ մատչելիութեան արժանի հիմ չը շունքնու Համեմատական քննութեան այս ուրախալի արդիւնքով կաշտմիւնը կը պարզուի նաեւ Այսայ Գեղեցիկի տեսակետով: Ընուններուն գրեթէ յայնուիւնը, ինչպէս նաեւ առասպելներու նմանութիւնը, բայց մանաւանդ Պամփիւլացոյցն հարմուածը այնպիսի ծանր փաստեր են, որոնց վրային անկարելի է բաւականը անցնիլ առանց առաջը բանականութեան եւ պատմական-առասպելաբնական մեթոդին գեղ մեղմուշերու: Եւ յսկը տեսնուի նաեւ Պրակցի հաստատուն, ուր այնչափ հետաքրքրական անգիւկութիւններ կը հաղորդէ 'Արմենու' անուան մասին: Կախ թէ իրեն ծանօթ յոյն մասնագիտներէն ոմանք 'Արմենու'ը 'Արմենու' կ'ուզեն կարգաւ եւ թէ իր կարգացած Զրադաշտի գիրքն ալ 'Արմենու' ունի: Եւ յայնս կարգացած բլաւրս եւ նաեւ Պրատարքոս, այն տարրերութեամբ որ Պրատարքոս 'Աին վրայ spiritus lenisի տեղ spiritus

այն եւ մեր կշիռին աւելցածը իմաս երկարաբնականութիւն է եւ արդիւնք գիտա-արարող Ստանեան յիշմին տեղի տեղեցած կանտիկան յիշարթեմն: Երբզ գերազանց իմաց հաշտուեցան Զրադաշտ, աւելցն են Բրակց (ու Էհու-րա-Մարգ) եւ Ղհրթեմն: Զրադաշտ աղերսի մէջ է թերեւս բարեկամեան Բաշտոն տեսան հետ: Հմեւն Հիւսուրն, Կեի-տեւիւրիւն und das Alte Testament, 2. Aufl., 67. 400 f. Զո-հմեւնաւոր նաեւ բարեւ: Տարանիւր (Zernanika) հետ: Կատրո, Die Rel. d. Babyl. u. Assyrl., 67. 315:

asper կը գնէ, որով կ'ունենանք՝ *ἄσπερος* —
 Հարմարեալ. եւ թերեւս ասկից ասիւմ ասած
 Պամփիլըացոյն ասասպելին փոխաբերական եւ
 այն՝ բարբառին բանագրասիկ մեկնութիւն մը
 ասած է, որպէս թէ Պղատմի միայն բնար
 ասասպելովս հասկըցնել թէ հոգիներու մարտ
 միներու հետ միաստորեւ տեղի կ'ունենայ ըստ
 ներդաշնակութեան որեւորներուն, հմեւ. *Ἀρ-
 ραίος* կամ *ἄρραϊος*, որ կը նշանակէ «յար-
 մար, պարզամ, ներդաշնակ եւն. ընթերցումս
 Պղատարասի եւ կեղծ-Ձրագաշտի գործածե-
 լովք բնականաբար ոչ նուիրականութիւն կը
 ստանայ եւ ոչ ալ սխալ բնութիւն կը դադրի
 Պղատմի գործքերուն ձեւագիրներու համեմա-
 րութեամբ կատարում թո՛՛ւր ծանօթ բար
 հրատարակութիւններն ալ *ἄσπερος* ունին եւ
 Պրակդ ալ նոյնը կը համարի միակ ուղիքն ու
 սկզբնականը, եւ հասանքէն ինքն ալ ձեւա-
 գիրներու մէջ ուրիշ ընթերցումի չե հանդի-
 պած, ապա թէ ոչ չէր գահանար ըսելով պար-
 դապէս թէ եղած են սննիրք, որոնք կը բազման
 անուս ուրիշ կերպ ընթեռնուի եւ մեկնել
 Պրակդ ասով զմեզ քայլ մըն ալ յառաջ կը
 մղէ դէպի ձգնարասութիւն:

Ետեայն յոյն փիլիսոփան իր հաստատով
 հայուն սիրար բուն իսկ այն ասեմ երախտա-
 գիտական զգածումներով կը լեցընէ հանդէպ
 իր սննին, երբ կը յայտարարէ թէ շատեր կան
 եւ՝ նոսեւ նշանաւոր մարդիկ, որոնք Էր
 Պամփիլըացին նայ կը նամարին: Ի հարկէ

իր խելքը առնալին չի կրնար ըմբռնել թէ ինչպէս յեղած Պամփիլոսի մը հայ կրնայ բնաւ բաց ապահով եմ, որ նաեւ ինքը սուր պիտի համոզուեր, եթէ գէթ ազատ կերպով ծանօթ ըլլար Արայի առասպելին: Երբ հայ համարողներու կարգին է նաեւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացին (սեւ վեր), զիսն զի "Πρά τινά τῶν ἐξ Ἀρμενίας περὶ τῆς ἐκείνου ἐκείνου" Եւս պարագային ինչպէս կը տեսնուի, Աղեքսանդրիոյ Հաջորդեալ Պաշտօնի "τῶν Ἀρμενίων" իրր յատուկ անուն չ'առնար, այլ աւելի իրր ազգանուն, որով "Πρά τινά Ἀρμενίων" իմաստը կ'ըլլայ "Էրան" հայր մը որդին, եւ շատ հաւանական է թէ Պոսկի յիշած անձինքներու մէջ ալ կային շատեր, որոնք τῶν Ἀρμενίων այս իմաստով կը հասկընային: Պոսկի սուր հակառակ է եւ որչափ կ'երեւայ իրաւունք ունի:

Հոս կը ծագի բաւական զգուարիմ հարց մը. Պաշտօնի Ἀρμένιος իրր յատուկ անուն գործածելով՝ իրեն պատճառներէն ազգակի բանձը աւանդած է թէ յաւանքն յանարէն լեզուի համապատասխանը. որիչ խաբով՝ Պաշտօնի որդեւը հայկ լրած չէր, որուն փոխարէն ինքը Ἀρμένιος գրաւ: Ըստ նկատմանք բացարդ բան մը կարելի չէ ըսել, թէ եւ անմտայեւ մէտ եմ աւելի միտելու, զիսն զի հոս եմթագրութիւն մը կ'ըլլաւ, որ ինծի հաւանական չ'երեւար, այսինքն՝ կ'եմթագրութի թէ Ἀρμένιος կամ Ἀρμένιος (պոսկ.) անունով զմեզ ստարները մերտած են, մինչդեռ մեր իսկական անունը եղած է

միշտ Հայ, Հայեր, Հայք: Ինչ որ մնում է պատմականապես մեր մէջ գոյութիւն ունեցած է, կը վկայեն Հայկոյ ազգաբանութեան մէջ յիշուած Արամանեան, Արամայիս, Հարմա, Արամ անունները, որոնք անկարելի է, որ անբացելի լինեալ ընտանիք (— փառաւոր) կամ խորհրդակցի ընտանիք կամ յարմարեալ ըլլան, մանաւանդ որ Արամայիս սեպագիր արձանագրութիւններէ ծանօթ ուրարտական թագաւորի մը անունն է: Եւս տեսակեալով մեծ փառս է նաեւ Մինուաս Ե. ին արձանագրութեան մը մէջ յիշած ՄԻ-ՄԵ-ՈՒ անունը, զոր Ղեման-Հառ-պա Հայերուս նախահայրերը կը համարէ¹ եւ կամ Համերուսի "Նրդու: ժողովուրդը, զոր Մարկուարա շատ սրամիտ կերպով Մինուասոյ ՄԻ-ՄԵ-ՈՒներու հետ կը նշխարեն" - ուն ուրարտական գերշուարիչ մասնիկ նկատելով²: Երեւոյթները Գ. յ. 1000-ական թուականներուն հաւանքեն հարաւային կողմագոյնից Արցեոս լիւան մասերը կը բնակէին, հետեւաբար ոչ շատ հեռու Մարտիտիայէն, որուն քովերը Մինուաս Ե. Գրեմնիներու հետ բախում ունեցաւ: Պատիւ. Մարկուարաի նայելով՝ անուանա հետ կապ ունի մինչեւ իսկ Արամայիս, որ Հայերու ամենահին մարտաբազմն էր:

Եւս մասին տեղին կը վերադառնամ ուրիշ առթիւ. առարկա՛նք աշխարհ միայն ըսեմ:

¹ SBDA. 1960. Կգ. 821.

² Die Reistehung der arm. Nation. Կգ. 64—68: Հմեմ. նույն. 1151: 88 — Հարաւոր:

որ իմ կարծիքով Տայ ժողովուրդը նախնարար
կը բաղկանար նրկու գլխաւոր ցեղերէ, մին
իւր հայկ ցեղաառուամբ, միւսը իւր Արամաւ-
նեակոյ կամ նմանահոյիւն աստուծով մը,
որոն Հնդկարդապիւնները վերջիններս էին, իսկ
առաջինները աւելի նստակալն¹, որոնք սակայն
քաղաքակրթութեամբ աւելի բարձր եւ նաեւ
բազմութեամբ աւելի շատ բնաբն յեապապ
դարերու ընթացքին իրենց անունով սկսաւ
յորջորջուիլ աշխատամբողջ Հայութիւնը: Բայց՝
որչա՞մ կ'երեւայ, իշխող Արամանեակի ցեղն
էր, որոն կը վերաբերէր նաեւ Արայ իւր աստու-
ծելոյ: Հեռեւորաւ առանց աւելորդ են-
թադրութիւններով դժուարութիւն դժուարա-
ւեակն փայ բարդելու կրնանք կարծեմ ընդու-
նիլ թէ Պղտան Արայի հօր նկատմամբ ինչ
որ լրտես է, այն գրի առած է: Դէ լրտես է հա-
ւանքէն Պամփիլիայի մէջ կամ ինչո՞նք իսկ
հայրագիւններէ, որոնց հօն ներկայութիւնը շատ
ալ կարելի էր, եթէ նկատենք կապագոփկից
եւ Պամփիլիայ աշխարհագրորէն իրարու մաս
ընթաց — եւ կամ՝ որովհետեւ հօն ալ տարա-
ծուած էր Արայի պաշտանն ու առասպելը, վեր-
ջին հնարաւորութեանս ի նպաստ խոսող առա-
ջին փաստն է իշխան Պամփիլիացի յորջորջումը,
եւ երկրորդ ան իրողութիւնը, թէ Հայերը
գոթագացիներու ցեղակից են եւ ժամանակ մը

¹ Եւս մասը կը բնակէր թերեւս կապագոփկից աւելի
հարաւային կողմերը, նահանգը հին ասեն կ'ըսուէր Առաւա-
ւանիս, որ նոսա անուան նոսա կուսկ ունի:

նաեւ, ի միասին եղած. արդ պատճախանարեն
անուրանալի ե թէ Գոթի գիտյի եւ Պամփիլիայի
միջեւ մշտեալութային մեծ տարեւառ մը աւելի
ունեցած է:

Ըննեցեալի յանգգնութիւն պիտի համա-
րուեր անշուշտ ըսելը թէ Պղտատնի “Հասա-
րակապեալութիւն” գրքին “Սրօ՛ւ”¹ եւ նոյնին
“Իմեջոյր”² անունով գրանշեցի երկախաւութեան
“Էրօ; կամ” Էրա; ուղղագրական տարբեր նեւե-
րով գիշարանական միեւնոյն գէմը մատնանիշ
կ’ընեն մեզի: Չ’երջինս յաշտեան ծանօթ լըրումն
է, եւ, ստուգարանարեն յառաջ կը բերուի սո-
վորաբար յաւն. իրմէն. (— սիբել) կամ Էրմօւ;
(— սէր, առփանք) բառ երէն: Սակայն միւս կող-
մանէ պէտք չէ նաեւ անտեսել, որ Պղտատն
“Իմեջոյր” ի մէջ “Էրօ; ի ըտեղսգին ուրիշ նկարա-
գիր տուած է. նկարագիր մը, որ շատ կը մկր-
ճենայ “Հասարակապեալութիւն” գրքին
“Սրօ՛ւ”ին:

Յատկապէս սիրոյ գրոյ Պղտատն “Ֆե-
դրու” ի մէջ կը խափ, մինչդէռ “Իմեջոյր” ի մէջ
“Էրօ; կը ներկայանայ մեզի աւելի իբր միջնակ
մը մանկանայուններու եւ սնամանկերու
միջեւ, հեղինակ եւ առնուաւորեայ անմա-
նութեան: Միջնորդութիւն կ’ընէ Աստուա-
ծութեան եւ մարդկան միջեւ, նազդուելով
մարդկան Աստուածութեան կամքը եւ

¹ Ուր. Քաթին Հէմ. Նեւ. Lagarde, Geschichtliche
Abhandlungen, 158—170:

միջնորդելով Լատուսածոմեան մարդկան
աղօթքներն ու զոհերը: Լատուսածոմերս եւ
մարդկան միջեւ կատարուած ամեն քան
կըլլայ Էրասի մեղքով: Արդի եւ Պարսի (Սե-
րս — բազանք) եւ Պենիայի (Սերս — աղ-
քատութիւն), անոր համար հարը կազմանէ զօ-
րատոր նսկայ պատրդ մըն է եւ ձգաղ
բարոյն եւ գեղեցիկին, իսկ մարը կազմանէ միշտ
աղքատ, կորստ եւ զարգանալու ընդունակ:
Այս պատկերը, որով Պղատան Էրասի Լուսիմը
Յեկրատեսի բնորոշել կու տայ, շատ մեծ տար-
բերութիւն մը չունի մեր Պամփիլոյցոյն նկա-
րագրեն, որ միջնորդ է նոյնպէս մարդկան եւ
Աստուծոյ միջեւ եւ իր յարութեամբը նաեւ
առհասարակայ անմահութեան: Ինչոքոյն ծան-
րակեալ բուն իսկ հոն է, որ Էրաս միայն Պղատ-
անի քով անյայնս կը նկարագրուի: Զար-
մանայի չէ հեռեւարար, եթէ միտիմ՝ բերու-
թէ թերեւս Պամփիլոյցոյն առասպելին ինչ
ինչ գծեր անցած ըլլան Պղատանի Էրասին, որոշ
ծրագրով մը թէ անգիտակցարար՝ երկրորդա-
կան ինդիր է: Հիմայ կը հասկցուի թէ ինչու
Քրիստոսն յառաջ ՅԵՂ դարեն ստղին Էրասի եւ
Պսիխէի (Psyche) միջեւ, որ հոգւոյ դիցարա-
նական անմահարարն է եւ ծագած հաւանորեն
ու առանց ազդեցութեան Պղատանի փիլիսո-
փայական գրութեան, այնպիսի ներքին սերտ

1 Platonis Opera: C. R. Ch. Schneider, Parisiis,
ed. DCCXLI. Գտնուած: Platonis sämtliche Werke.
Üb. H. Müller, Leipzig. XI. Bd. 1854. S. 270-236.

յարարերութիւն մը ստեղծուեցաւ, որ իր ան-
բող ձգտումով սիրային է, բայց նաեւ ամուս-
նականութեամբ, եւ այս տեսակետով Ադո-
նիսի եւ Ղփրոցիտէի կամ Արայի եւ Շամիրամի
հետ գրեթէ մեւնայն գծի վրայ:

Արդ Արտի առաջնային այս գերբն դար-
գացումը միայն Պղտածով չի մեկնուիր. կային
ապահով աւրիշ ազգանքներ ալ, որոնք լեւերեւո-
շատ անցի հին էին եւ իրենց ծագումով նոյն
խիւ նախապատմական քան որ սոփարաբար կը
կարծուի: Բանիական բանաստեղծներու սիրոյ
առարկանք, կ'ըսէ J. Bochlau¹, հին բնաստեղծ
(Naturgott) Արտին պատկերը միմազնեց, իսկ
A. Furtwängler մինչեւ իսկ կը յայտարարէ թէ
Արտի նաշանագիտականն ու սիրահարա-
կանը յետագայ դարերու գործ է²: Առա-
ւանան յուն. Էրասմէ կն յառաջերութիւնն ալ
տակումն յունուած խնդիր մը չէ. Մ. Միւլլեր
դայն աղերսի մէջ կը գնէ սանակ. ar-vas կամ
ar-vas ի հետ, որ կը նշանակէ «վազը, սուրա-
ցոյ, արագահաս», նոյն կարծիքն են նաեւ
Mehlis եւ ուրիշներ³: Ինչպէս ծանօթ է, Հե-
սթոցոսի համաձայն ամեն բանէ յառաջ միայն
քառաջ կար, ուսկից յառաջ եկան դէտ, Էրուս
եւ Տարաւորոս. եւ ասոնց մէջէն ամենէն նշանա-
ւորն ու հզօրը Արտս էր: Այս փարդապետու-
թեան նոր երանգ մը ասին որդեականները,

¹ Philologus, 1891. հ. 221.

² Roemer I, 132ff.

³ Roemer I, անդ.

որոնց կարծիքով ամենապարտական խաւարէն՝ որ հաւատար է քառաբ, յառաջ եկաւ նախ Էրոս, որ իր աստուածային ամենակերտ ուժով աշխարհքս կազմեց եւ ձեւի բերաւ: Ե. յապիտի նկարագրով բնաստուած մը աշխիւ կանուխ կրնար շատ դիւրաւ նախէ մեանելու եւ վերաբին կենդանանալու տեսագծերով նոխանալ, վասն զի իրմէ կազմուած բնութիւնն ալ ըստ նախա-մարդուն բնահայեացքին շարունակ կը մեանի եւ կը վերակենդանանայ:

Ըսեկա կ'աշխատի ապացուցանել J. Boehlau իր վեր յիշուած յոգուածով: Ըմնամեծ փաստն է կրաւ ստատիկեանն ՚իմն ստափոր մը (Աշխոթ), որ ներկայիս Կասելի (Kassel) թանգարան կը գտնուի: Ըսոր վրայ ամենամարդ գծերով ներկայացուած է աստուած մը, որ իր ոսկեղէն թևերը տարածած թռփերու մէջէն նոր դուրս ելլող վարագի մը առջեւէն կը փախչի: Ըստուածը ինք զինքը կը պաշտպանէ ձախ նեւքով իր ոսկեմածուկ վերարկուն տարածելով: Իսկ ալ ձեռքը պարսպ է սղոյ մէջ, ուսկից սահայն ստափոր մը նոր վար կ'իջնայ: Ըստուածը առանձին չէ. ձախ կողմէն ապարանջաններով եւ կանաչի զարդերով աղջիկ մը մազերը արձակած անձկարէն սգնաթեան կը փութայ աստուծոյն: Քիչա միեւնոյն եղանակաւ ալ կողմէն ալ կու գայ ուրիշ աղջիկ մը եւ կտարած ստափոր մը ձեռքը վարագին վրայ կը յարձակի: Ըրգըստ Boehlauի այս թեւաւոր աստուածը միայն Էրոս կրնայ ըլլալ, որ իբրեւ լուսոյ եւ կեանքի

կամ դարձան աստուած չմտը ներկայացրեալ
 վարացէն կը սպաննուի, բայց դարձան միջոցին
 կը կենդանանայ նոր ուժով եւ նոր կենսական
 կաթիլներ: Աստուծոյ մեղի ընծայածէն՝ որչափ
 կարելի է եզրակացրենք, իշտ յաւերժահար-
 սերու հետ իւր բերելու գացած ասեն (հմտ.
 Բարթեւ!) վարացի գոհ կ'երթայ: Pauly-Wissowa
 հանրագիտարանի մէջ իշտոյ վրայ գրող հեղի-
 նակը բառական կապածով կը վերարկուի
 այս յաստիքութիւններուն եւ կը բազմայ
 ամբողջ աւելի Մ. Գոթիսի գիշարանական կեան-
 քին մէկ գրուողը համարել: J. Boehlau յա-
 ստիւթեւ արդէն կը մերժէ այսպիսի ենթա-
 դրութիւն մը սա պարզ պատճառաբանութեամբ
 թէ աստուծոյ շնորհեան ժամանակները (Ք. յ.
 589 դարուն) ուսկէթեւերով միայն իշտ կը
 ներկայացուէր, ոչ Մ. Գոթիս եւ ոչ ալ ուրիշ
 աստուածներ: Այս մասին աւելին մեր նիւթէն
 դուրս է:

Իշտոյ առասպելին ի նպաստ խառը յու-
 նական վերջին վկայութիւնը կու տայ մեղի Պար-
 տաքրոսի ընծայուած "Վրան գետոյ եւ լեռանց
 անունով շատ հետաքրքրական գործը, որուն
 իրապէս Պարտաքրոսի հեղինակութիւն ըլլալը
 թէեւ այսօր իրաւամբ չ'ընդունուիր, սակայն
 ծագումով շատ հին է եւ գրուած հաւանորեն
 9-րդ դարուն եւ կամ անկէ ոչ շատ առջին:
 Հեղինակը աստուծոյն ունի գրեթէ բոլոր լեռ-
 ներու եւ գետերու անուններուն առասպելական
 մեկնութիւն մը տալու: այս բախտին արժանա-

ցած են բնականաբար նաեւ Հայաստանի երկը մեծ գետերը: Ինչ ալ մեկնութիւնները ինչ առաքիճանի պատճառով առեւտրներու եւ երբեմնի ժողովրդական ըմբռնութիւններու կը համապատասխանեն, ի հարկէ համեմատական ըմբռնութեամբ միայն կարելի է իմանալ: Գծրախառքար Նոյն իսկ ալ ճամբան բաւական դժուարութիւններու կապուած է, զիստ զի մեր խնդրոյ Նիւթ Պղտաւարքսը ալ միայն առդիւն անդիւն քովէ քով բերուած կարկառանք մըն է, այլ եւ՝ որչափ կ'երեւայ, բոլորովն ալ ազատ չէ անձնական յերկրանքներէ եւ ինքնազգիւտ մեկնութիւններէ: Այս է պատճառն, որ գիտականները շատ զգուշաւոր են գրուածքս իրր ազդիւր գործածելու մէջ:

Սակայն հոս ալ շատ մը կայ, ուսկից անդին անցնելու չէ գիտական ըսուած տարակոյտը: Ասոր իրր փաստ թող ծառայէ Արաւիս գետին նուիրուած նախուածը, որուն ինչ ինչ առգերը որչափ ալ սխալ համարուին եւ կամ՝ մնան տակաւին անլուծանելի եւ թերեւս նաեւ կասկածելի, բայց հոն առաւելներու ալ կը հանգիւյնէ, որմը անկասկած թանկագին մտայնորդներ են՝ իսկ առանդութեան մը եւ յատկապէս Արայի առաւելոյն նամար մեծ նշանակութիւն ունին: Ահա հասուածին թարգմանութիւնը:

«Ա. Բրաքսէս Հայաստանի գետ մըն է, այսպէս անուանուած է Արաքսէս Պիւրսի օրդիւն: զիստ զի արեւա իշխանութեան համար

իր Արքեպիսկոպոսին գեժ՝ եղելով՝ զանիկա նեւով
սպաններէն վերջ՝ երբ վրեժխնդրութեան աստ-
ուածներէ կը հալածուէր, ըսկարս գետը
նետուեցաւ, որ անկից ըսուեցաւ Արարսէս, ինչ-
պէս կ'աւանդէ Կտեախիմն իր Պարսկական պատ-
մութեան մէջ: Արարսէս Հայոց թագաւորը իր
սահմանակից Պարսիկներու գեժ անգամ մը
պատերազմ հրատարակեց, բայց կոխը գետ
չսկսած՝ պատգամն իմացաւ, որ յաղթութիւնը
կրնայ վատարկիլ, եթէ դժբախտութիւններէ
ազատող աստուածներու երկու աշուտագի
կուսաններ զոհէ: Թագաւորը իր զուակներուն
հայրական խանդաղատանքէն շարժած՝ խնայեց
իր ազգիներուն եւ հրամայեց որ իր հպատակ-
ներէն միայն սերունդէն աչքի զարեալ գեղեց-
կութեամբ երկու կուսաններ զոհանշան բե-
րուին: Այս եղանին ազգիներու հայրը Մեհ-
սարգէս անապրեր սրտով տանիլ չկարենալուն
մամանակ մը անիրաւութեան լռեց, բայց յար-
մար տալին թագաւորին ազգիները սպան-
նեց եւ հայրենի հողը թողած Սկիւթացիներու
աշխարհը փախաւ: Արարսէս երբ եղանը իմա-
ցաւ, սաստիկ արամելով ինք զինքը Հալմուս
(*Ἁλμος*) գետը նետեց, որ անկէ վերջ Արարսէս
ըսուեցաւ:

Բ. Հոն խոտ մը կը բուսնի, զոր տեղա-
քիները իրենց լեզուով Արարսու (*Ἀράξω*) կ'ա-
նուանեն, այսինքն՝ եթէ այս անունը թարգմանել
ուզենք՝ կուսաններ ասող պիտի Նշանակէր,
վասն զի քանի անգամ որ ազգիներէ գանուի,

անմիջապէս արիւնը (հիւթը), դուրս առելով կը
թափշաւի:

Գ. Հոն կը գտնուի նաեւ սեւ գունով
Անկիոն կոչուած քար մը, որ երբ պատգամ՝ ելլել,
որ մարդկան մահ գուժէ, երկու կոյսերն զժքախ-
տութիւններն ազատող առատածններու խորանին
վրայ կը գրուի, իսկ քահանան գանակով դաշե-
լուն պէս՝ կը սկսի արեան առատ հոսանք մը, եւ
այսպէս յետոյ աւերարդապաշտական արարողու-
թիւնը կատարողները մեծ աղմուկով եւ ազա-
ղակներով կը հեռանան, թողելով քարը մահեանին
մէջ, ինչպէս կը պատմէ Գարոթեոս Քաղցեացին
իր Գարեթու վրայ գրած գրքին մէջ:

Դ. Անոր քով կայ Ռիսրփուս (Մարգո:)՝
լեռը, այսպէս կոչուած երկրամէջին Ռիսրփուս,
որուն մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի:
Միշտ բազմաբով որդի մ'ունենալ եւ կանայք
սեռը առելուն՝ քար մը կը բեզմաւորէ, որ
յղանալով Գիսրփուս անունով որդի մը կը ծնանի:
Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծա-
մասրեն Արէտար կոտի կը զրգոյն, քայքայ ան-
կից կը տարանետի եւ այսպէս առատած-
ններու նախախնամութեամբ նամանումն
լերան կը փոխուի¹:

Ե. Հոն նաեւնուոյ նման ծառ մը կը բուսնի,
որ առատ պտուղ կու տայ եւ որմէք խաղաղի համ

¹ Եւ անմիջապէս սուսն անմիջապէս ծառի տնակ
պատկանեալն անցնի, զիստ անմիջապէս ծառն ան-
միջապէս ծառն անմիջապէս:

ունին, Այս աւելի հակադ հեղեւոյ պատգը
հասունցած պահուն՝ երբ մէկէ մը քաղութի եւ
նոյն միջոցին Արեւսը հոշութ, քաղութածը ձեռքին
մէջ կը կանանչնայ, ինչպէս կ'աւանդէ պեփ-
փան իր չափաւրս, վրայ գրած ԺԳ՝ Գրքին մէջ¹ ։

Առաջին ծաղւածքին մարդ կը գգայ ար-
դէն, ի՞նչ անապօր զարմանայիքներս, եւ մասամբ
նաեւ անյարիր գեպքերս կարկառանք մըն է
հասունածս։ «Արաքսէս Հայրասանի գետ մըն
է», կ'ըստի, բայց միւս կողմանէ անիկա իրր գետ
կը նշմացուի նախ Բաղարատի հետ՝ կշեցոյժ անոր
ոչ-հայկական առասպել մը, որուն համանուն
Արաքսէս յորհորհմերը Գիւլստ անունով մէկուն
որդւոյն անունէն ծագած կ'ըլլայ։ Ճիշտ միեւ-
նոյն գետը յետոյ կ'անուանուի Հայրմուս եւ
Արաքսէս անունը այս անգամ իր պարսկիւնը
կը պարտի համանուն հայ թագաւորի մը, որ իր
աղջիկներս սպաննութեան վրայ գգացած ցաւն
իմը զիմը գետ կը նետէ։ Հասկընայի է ուրեմն
ըստ իմքեան, երբ Herscher, որ գրութեանս
պատմական արժէքին մասին առ հասարակ շատ
աննպաստ կը խախ, այս աննշայանի հակասու-
թիւնը գիտամիաստ կեդծիր մը կը համարի²։
Ըստ իրեն կեղծուած է նաեւ Արաքսս ծագկի
անունը ինքնին իսկ Արաքսէս անունէն (անդ.
էջ 25, ծն. 27)։ Վերջնայ հետազատութեան՝

¹ Plut. De Boylie, ed. R. Hirschner, Lipsiae, 1831, XXIII 1—V, Հմտ. նաեւ ed. Philip. Jacob Maassene, Tuluiae, MDCXV, p. 79—83.

² Plut. անդ. Praefatio, 42, 27—28.

անոց կցուած աւանդութեան ըստ մասին շատ
անհասարափ բխար նկատելով՝ եւ ալ սկիզբէն
շատ կտակածով վերաբերուած եմ, սակայն հոն
յիշուած նայ սաղջիկներու ծաղիկ ժողովելու
գեղեցիկ սովորութիւնը, որ մինչեւ այսօր գեա-
կը շարունակուի հայ գիւղերու մէջ, պատճառ
եղաւ, որ հայ բոլորու ազգիւրները անգամ
մըն ալ քննեմ՝ ինչոքոյն գէթ հեռաւոր լուծում
մը գտնելու յաւաք: Իմ թափած ամէն ջանքերս
ապարդիւն եղան: Արարտա անունով ծաղիկ
մը նայ ժողովրդեան անծանօթ է եւ հաւա-
նորէն երբեք գոչութիւն ալ անեցած չէ: Իսկ
այն հակասութիւնը, որ կայ Արարեւ անուն
ստուգաբանութեան տսթիւ յառաջ բերուած
երկու առասպելներու միջեւ, հաւանորէն անշ-
խարհապարտեալն է միայն կուզեմ բռնել՝ հեղի-
նակը իր աշխարհագրական սահմանափակ ծա-
նօթութիւններով: Թերեւս եւ ոչ իսկ անգրա-
գարնած էր այս հակասութեան: *Heischer* միտ
չէ դրած, որ հիւսիսէն անանց քով՝ Երասի կը
ծագի տասրտեան լեռներէն եւ Հայաստան
ու Բալկանիաստան կտրելով կ'երթայ կը
թափի մինչեւ արեւելեան լաստած ոսկիա-
նայ: Ի հարկէ երկու առասպելներն ալ կտա-

1. Արարեւն ընդ հանրապէս ճիշտ էր Կիւրացիէ գեա-
նին ընթացքը: Ենայն աւանդութիւն մը յաւաք էր բերել,
որովհետեւ համեմայն Արարեւ անունը ծագած կ'ըլլայ Արմե-
նիան, որ Արարեւու որդիներս արդաւ անքին Թաւանի ընկերն էր
էր խորհիլով այս եղանակն պատճառը Պաշտօնական
Պիմեւս գտած է, որ եղևակն Արարեւէն էրբուէր: *Strabo*,
XI, 597, 530.

կածելի են իրենց բախնդակութեամբ. թողով
աբիշ մանրամասնութիւններ, խնդիր է որ համար
թէ Հայերը ունեին արդեօք մարգարհութիւն,
թէեւ Կարենացին եւ ժողովրդական զրոյցները
կը հաստատեն. բայց թէ հայ իշխան մը թագա-
ւորին աղջիկները սպաննելէն վերջ՝ Սկիւթա-
ցիներուն երկիրը կը փախչի, շատ բնական է
եւ ընդունելի Յանաւաճեան պէտք չի գտար
ապրակուսելու մինչեւ անգամ Հայկաթի պատմա-
կանութեան վրայ, զոր Գեղարդայի Ալմանի կամ
Պարմանի եւ Հայկաթայի եւ Բեռփաթայի Ալման
կամ Պարմա քաղաքներու հետ կը համեմատէ,
անով Հայերու եւ Գեղարդեան-Քրակեան աղգե-
լու ջնջակցութեան նոր փաստ մը գտած կար-
ծելով¹:

Միակ առասպելը, որ հաւ մեզի իրական
ստեղծութիւն մը կ'ընծայէ, հաստատմին վերջն է,
որ իսպ. կըլայ Իսորփոսի ծննդեան եւ
մահուան մասին: Fr. Cumont իր ՄԻՏՐԻ
նախած կ'սկզբնական գործին² մէջ հեռեւեալը
կը գրէ առասպելիս նկատմամբ. Il y a dans ce
récit un souvenir de la naissance de Mithra
et du culte, dont les Arméniens
l'honoraient, II. էջ 36: Վասն զի իր կարծիքով՝
Le récit de la naissance de Mithra est trans-
porté à un prétendu fils du dieu, I. էջ 162,
ծն. 3: Այս պատճառաւ ալ կեղծ-պատմա-

¹ Գեղարդեան, Histoire de l'Arménie, I, p. 151, 24. p.

² Textes et Monumenta relatifs aux mystères de Mithra, Bruxelles, I—II, 1886—1899.

քառի գիտութեամբ ընծայած գիշարանական գետի մը քով ծնած ըլլարու տեսագիծը կ'ընդունի իրրեւ, ճշմարիտ աւանդութիւն, միայն զայն Միհրի ծննդեան հետ կը կապել ըսելով։
 Peut-être même chez les Arméniens localisait-on réellement la naissance du héros au bord de l'Araxe, անդ. ծն. 3։ Ըսկից կը տեսնուի, որ Cumoni անգամ կեղծ-գիշուարքառի քննադատական արժէքին նկատմամբ առ հասարակ Herscherի հեռեւելով հանդերձ չի խորշիւր ընտաւ առասպելը իրը աղբիւր գործածելէ։ Եթէ Cumoni գիտութեամբ գիշարանական գոյութիւնը չ'ընդունիր, պատճառը վերջնականապէս իր Միհրի ծննդեան եւ գիշարանական նկարագրին վրայ կազմած ըմբռնումն է։ Սեռային տեսակէտով Միհրը իր աչքին նստելու համակերպան շրջանին մաքուր էր եւ բարոյապէս բաւական բարձր մակարդակի վրայ, եւ երկրորդ քարէ ծնած ըլլարու տեսագիծը ըստ իրեն Միհրի առասպելին սկզբնական տարրերէն էր, որ Հայաստանի եւ Կապադովկիոյ վրայէն անցաւ յառաջանորոյնեան Փոքր Ասիոյ ազգերուն եւ անկից մինչեւ Հնոսիմ։

Իրականին Cumoni երկուքն ալ գեթ համոզիչ կերպով չե կրցած ցուցնել։ Ընտելնը ցուցնելու եւ ոչ պէտք զգացել է ենթադրութիւն մըն է, որ սակայն աւանց ազգեկցութեան չէ մնացած իր գործին վրայ, իսկ երկրորդին համար միակ վստահելի ցուցումը, որ կը բերէ պարսկ. «ստման», բառն է, որ թէ քար կը

նշանակէ եւ թէ միանգամայն յարգութեան առարկայ երկիրնք: Եւ այց երբ ասոր գիտաց գնենք Աւեստան, պարսկական միւս նախնական գրքերը եւ առ հասարակ սովորոյժ պարսկական ինն գրականութիւնք, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Միհրի քարէ ծնած ըրալու նկատմամբ, եւ միւս հոգմանէ եթէ նկատենք նաեւ այն պարագաները, որոնց ազգեցութեան առկա Միհրապաշտութիւնը ծագում առաւ եւ տարածուեցաւ, այն առնել շատ աւելի կը նուազի յառաջ բերուած ցուցման ուղեւերը, մանաւանդ որ եղածը Միհրի առասպելին աւելի մերկեցում է քան իրական ցուցում:

Քորէ ծնող առաստաններու բուն հայերէնէքը յառաջակողմեան Փորը Ասիան է: Այսօր ընդունուած պատմական իրողութիւն է, թէ Հռոմէացիները առաջին անգամ այս երկրին մէջ ծանօթացան Միհրի խորհուրդներուն, երբ Պոմպէոսի լեզեանները շփման մէջ մտան իրենցմէ պարսուած պիլիկեան ծովահէններու հետ, որոնք լեռներու քարաշէններուն մէջ Միհրի խորհրդապաշտանք կը հետաքեին¹: Հաւ է, որ Զէւս "Աշձու" լեռը կամ ժայռը կը բեղմնաւորէ, ուսկից կը ծնանի "Աշձու": Կամ ըստ Բանորիտի (V. 5) "Աշձու", քարէ ծնած է նոյնպէս պիլիկէ: Միհրապաշտութեան Միհրը կը ներկայացուի սովորաբար փոխզանկան գլխաւներով եւ խոյրով, նոյն իսկ Հռոմէաց մէջ ամենամեծ հան-

¹ Plut. Vita Pomp., 26.

գիտութիւններով կատարուած իր խորհրդա-
պաշտօնները ամենատեսերա ազերսի մէջ էին Մեծ
մօր, այսինքն՝ Նիւքնդէի պաշտօնին հետ, կը
նշխարչուի մերթ Յարազեանի, Ղաաթի, մերթ
պոնտական Մէն աստուծոյն հետ, որուն սիրա-
հարս ու համանշն էր իր լիակ պաշտօնով արդէն
ծանօթ Մա գիցուհին։ Ասոր համար է, որ
Jean Réville¹ ասանց եւ ուրիշ քանի մը կայեւոր
կէտերու մեկնութեան մէջ փոքրամասկան
կրօններու Միհրապաշտութեան վրայ բնած
ազգեցութեան շատ աւելի մեծ նշանակութիւն
կուտայ քան որ Cumont² քով կը տեսնենք։
Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ Wesendonk³ի համար,
որ շատ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ մինչեւ
սեղաւ Միհրապաշտութեան մէջ կենդանական
նշանակութիւն ունեցող Միհրի մարդկութիւնը
փոխերու պաշտօնը իրրեւ տապիտ ոչ-իրանական
կը հռչակէ⁴։

Ինչոքիւ չկայ, որ իրանեան է Միհրապաշ-
տութեան հիմնական գաղափարը, որով Միհրի
Արամազդայ եւ տեսանելի աշխարհի միջեւ միջ-
նորդի դեր կը արուի։ Պարտաբար կ'ըսեն⁵, ըստ
Պարսիկներու բմբռնեան Արամազդ կ'իջնէ բու-
սոյ պաշտառութեան մէջ այնչափ բարձր արեւին,
որչափ արեւը երկրեւ հեռու է։ Ահրիման կ'իջնէ
սանդարմաթի Խաւարին մէջ, իսկ Միհր միջին

¹ Etudes de théologie et d'histoire, publiées en
hommage à la faculté de Montauban, Paris, 1904, էջ 126։

² Wesendonk, Der Urmensch էջ 143 - 151։

³ Plut. De Iside et Osiride, 24-47։

տեղը կը բռնէ : Նոյն իսկ Աւետարտի մէջ կ'ըն-
թեանանք թէ Արամազդ Միհր դրած է ամբողջ
շարժող աշխարհի վրայ, դոյն պահպանելու եւ
վրան հսկելու համար¹ : Ահա միջնորդի այս հին
գաղափարին կցուած են յետոյ մարդկան փրկիչ
եւ հոգիներու առաջնորդ քրիստոս հայեացքները
իրենց ամբողջ մանրամասնութիւններով, որոնց
մէջ եթէ նաեւ պարսկական տարրեր կան, առ-
նուան են անոնք պարսկական ուրիշ առասպել-
ներէ եւ միհրապաշտական գրութեան յարմարե-
ցումը : Այս տեսակէտով շատ հետաքրքրական
է Միհրապաշտութեան հոգիներու փարդապե-
տութիւնը, որ յայտնապէս կ'աւանդուի հոգի-
ներու նախագոյութիւնը, որոնք ըստ Միհրա-
պաշտութեան անասման թուով գոյութիւն
ունենին արդէն երկնքի մէջ, բայց ոմանք կամ
գառն հարկէ տոխտում կամ մարմնոյ մէջ գե-
ւերու գեւ կ'առնէր : Համար մարմին տալու իւ-
արպէս՝ որոնք որ բարի կ'ապրին եւ շարին գեւ
կը մաքառին, գառատանէ վերջ Միհրի կող-
մանէ երկինք կ'առաջնորդուին, իսկ շարերը
գեւերէն գժոխը կը տարուին : Բարի հոգին մին-
չու իր նպատակին հասնի, բաւական նամբոր-
դութիւն ունի գեւ ընելիք : Արտհնաեւ երկինք
եւսմը միմադրաներու կը բաժնուի, որոնց իւրա-
քանչիւրը մեղքակի մը կը վերաբերի, հոգին
որչափ միմադրաներէ անցնի, այնչափ աւելի
զգեստներու պէս պիտի համէ իրմէ այն կիզերն

¹ Yacobi, X, 103.

աւ պէտքերը, գործը մարմին առնելով ստացաւ: Լուսնայ կը Լիզէ իր կեանքի եւ սնունդի կարօ-
յութիւնը, փայլածաւին իր բնշատեր միասնութիւն-
ները, Եւսդիկին իր զգայական ցանկութիւնները,
Երեզական իր խելքի կարողութիւնները, Հրա-
տի իր պատերազմական հագին, Լուսնիմագի իր
փառաբերական տենչերը եւ Լըրեւակի իր նու-
յութեան եւ անգործութեան միասնը: Այս պա-
պէս մերկ եւ զերծ ամեն պակասութենէ եւ
զգայականութենէ՝ կը մտնէ ՅԵՐ երկինքը, ուր
կը բնակի քորը աստուածներուն գերազոյնը,
որ կ'անուանուի 'Ասն', Երնուհ կամ երբեմն
ինքնին բախար¹: Հոս պղատմական եւ սուսերա-
բարեղական հայեացքներ միացած պարսկական-
ներու հետ դիցարանական գեղեցիկ պատկեր
մը կը պարզեն մեր առջեւ: Գերակշիռը ի հարկէ
պարսկական տարրն է², բայց երբ աչքերնիս

1. Boussier, *Die Himmelsreise der Seele* (Archiv f. Religionsw.), 1900, էջ 160 ff. Curtius, *անգ.* I, էջ 309-310.

2. Մասեր կ'ենեն մարդկերու ընկալած գիշեր, ուրիշ տեսչակի կերպով գործը եւ քայլեր եւս պար-
կական այն հին հասարակ. որով մարդկները ընդհանրա-
պէս լար պղծութիւններու հեղինակներ կը հիշուին,
շեմ կարծէր թէ Խախապոյ հայրներու փնտրագոյնական
գործադետութիւնը որդի եւ ընդ ուրախ Բրաւիներու
գործադետութեան ինչպէս Jackson (*Grundriss der ira-
nischen Philologie*, Bd. II, էջ 674) կրէ. Գար-իներու
համեմատ մարդ հին հայր ու մէր ու, ձու — հայր, Բար-
ը, Դառն — խիզն, կրն. գ. Խաւսն — զգայութ, գիտակե-
ցութիւն, գ. արաւ — հայր, լուսն, Ե. Երաւի — պահա-
պան հայր, Թէւ. H. Muller (*Essay of Rel. and Ethics*,
West. S. B. F. Bd. V, էջ 15, 44, 21 եւ Scheffelschitz (*Die
altpers. Religion*, էջ 152) Բրաւիները իրեն երկնային

գարձրենէնք Միհրապաշտութեան անդամ ընդունելու քառանկեցուցիչ արարողութիւններուն, զգայացունչ փորձերուն եւ արիւնային զոհերուն, տաղեւծիս կ'երկէ դարձեալ փոքր Ասիան իր կարծեա կրօնական ամեն աշնի գգամում իղզոյ հոգիով եւ կերպարանքով:

Հետեւաբար սրբափ ալ ճշմարիտ է թէ այն զոհերը, որոնք կապագովկիոյ մէջ կոչու մագերը Միհրի կը մատուցանէին, իրենց մանրամասնութիւններով աւետանական արարողութիւնները կը յիշեցնեն, քանի որ հոյ խորանին առջեւ միւսնայն աղօթքները կ'ըլլային, միւսնայն սուրբ խաւքը (batesman) ներսերնին, մեղքի, նկիւի եւ կաթիւ նոյն նուերները եւ նոյն զգուշութիւնը, որ զոհ մատուցանողին շունչը առաւ, անոյին հարը շոգիւր — եւ այս պահանջական հոգին մինչեւ Ս. Բարսեղի մամանակները կար դեռ ինչ ինչ տեղեր¹, միւս կողմանէ սակայն ան ալ սաղոյ և թէ քանի որ Միհրապաշտութիւնը իր ներկայ նեւին մէջ խառնուրդ մըն է գիշարանական բոլորովին աշխարհ չայեացչներու, արարողութիւններու եւ սովորութիւններու, ներեալ չէ կարծեմ բան մը իրրիւ Միհրի առաւայելին սկզբնական տարր յայտարարել:

աննիւթական նախաւորք կը համարին եւ փոքրէ գունեք հոգի՝ Մատեններու եւ հոգի Բիւրաններու հետ կը համեմատեն, անոյն ալն սաղոյ եւ օր Բրանսի էր միայն հաւատացեալ մը կեանք ունենայ եւ միշտ բարեկեցութեամբ կը մտնուէր: Հմեւ. Կան. Bartholomae. Altiranisches Wörterbuch, 661:

¹ Epist. 218 46 Eröphaniom. — Cumont արեգ. I, 214.

երբ նոյնին նկատմամբ պարսկական աղբիւրներու մէջ բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Այս կ'արժէ մանաւանդ փութիւցիւյի, Ախիւցիւյի, Ախիւսանեւիւյի, Գազատիւյ, Ափրիկէի եւ ամբողջ Եւրասիայի մէջ գտնուած յիշատակարաններու, ինչպէս նաեւ այս երկիրներուն հարող Միհրի պաշտման նկատմամբ աւանդուած ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններու մասին: Կապազօփիա միհրապաշտական ազդեցութեան այս նոր գտնին գուրս կը հանեմ, զի ան ղի շատ աւելի պահպանուած հոգի մը կը տիրէր հոն շուրհի մեղերու առանկին դասակարգի մը, որմը հաւանաբէն պարսկական ծագում ունէին:

Հայաստանի մասին կարծիքները այլապէս ըլլալով հանդերձ՝ գիտականներու մէջ գեթ այն ընդհանուր համոզանքութիւնը կայ, թէ Մագդալականութիւնը իր ազդեցութեան ամենագոյնի շրջանին իսկ չէ կրցած հայուն սրահն ընկել ազգային յատուկ կրօնն ու գիշտութեանութիւնը: Այս կ'ընդունի մինչեւ իսկ Cumont¹, երբ կ'ըսէ. Հայերու կրօնը իրանեան եւ ազգային հաւատալիքներու խառնուրդ մըն է. քառերը բազմաթիւ եւ ամենազարաւորներէն է ապահով ինքնին իսկ Միհրի պաշտմը: Թ. Ազարեանի եւ իր Միհրի վրայ գրած շատ հմուտ ուսումնասիրութեան սկիզբը² ցաւ կը յայտնէ, որ «Հայ հեթանոսական կրօնն ուսումնասիրող»

¹ Ենդ. էջ 232-233:

² Միհր Հայոց Քր. Ե. 1910 թ. Գ. 46. ԶԻ. էջ 14:

Դերը կրակի ու արևու առանուն-Միհրին շատ
 երկրորդական տեղ են յառնացնում հայ գիցա-
 րանութեան մէջ¹, մինչ “Միհրի պաշտամունքը
 շատ մեծ տեղ է բռնել հայ հեթանոսական
 կեանքում”²։ Բայց Միհրի բննայած որս Եկա-
 րագիրը այնչափ ալ ձիւտ չ’երեւար, Ըստ
 Բահապի Միհր կրկնուային լուսոյ մարմնա-
 ցումն է, որ բնական է, հրոյ եւ արևու հեռ
 շփոթելու չէ երբեք։ Եւ յիշ պէտք է բռնել Եսեւ
 մարդկան փրկչի եւ Եման ուրիշ տեսարժեքու
 մասին, որոնցմով ներառուած է Միհրի առաա-
 պերը շատ յետոյ՝ գիտադարար միհրապաշտա-
 կան ըսուած շրջանին³։ Սակայն ինչ որ Բագալ-
 թեկեան իբրեւ արտուել հայ գիցարաններու
 հասցէին կ’ուզէ, իրաւացի է լիալի։ Բայ կը
 տեսնուի ինքնին իսկ իր գործին, զոր կար-
 գացողը կատարելապէս համոզուած սրտի մը
 ապահովութեամբ՝ կը ստիպուի ինչե ալ ըսել։
 “որ Միհրի պաշտամունքը շատ մեծ տեղ է
 բռնել հայ հեթանոսական կեանքում”⁴, եւ
 գարնեալ թէ “հայ գիցարանի (պանթէոն) ոչ մի
 առանցք ալ չէ հեռքեր չէ թողել հայ անմեա-
 նունների բազմաբնու, որքան հուր արեւ
 Միհրը”⁵։ Եւ Յ. Միհրի պաշտանը աւարածուած
 էր Հայաստանի բոլոր գիտաւոր նահանգներու
 մէջ։ յիշատակութեան արժանի են մանաւանդ
 վասպուրական, Ջաքան եւ Բարձր Հայք։ Իր
 ամենամշակուար մեհենաւեղին էր Բագալթաթի՛ն

¹ Wessendank, Zarathustra էջ 26-27.

գիւղացիներ, ուսկից Պրոֆ. Մարկուարտ կը միտի
կարծելու, թէ Միհր Հայաստանի մէջ Նաեւ
Ռազա կ'անուանուէր¹: Դժբախտաբար անգրա-
գոյն վկայութիւններ կը պակսին այս մասին,
եթէ ստույգութիւն Պրոֆ. Մարկուարտի կարծիքը,
այն ասեմ չայ գիցարաննութեան մէջ Միհրի
դերը իրաւամբ Նշանակալից կ'ըլլայ: Այսին
զի աբխազն ժողովուրդներու քով ըստզա
սովորաբար գերագոյն ետէին անունն էր. իր-
քեւ, այսպիսի գործածուած է Նոյն իսկ ասար
համարուած ազգերն. այսպէս Ռազա-Տեղուք,
որ Հասերու գէթ մէկ մասին սեռագոյն աս-
տուածն էր եւ կամ Ռաւազ-Ռադոուսի², որ
գիցուհի մըն է եւ կին Աւարաւացիներու խառն
գերագոյն աստուծոյն:

Միհրի պաշտօնը Հայաստանի մէջ վաղուց
մուտ գտած էր եւ թերեւս ընթաննեան յորմանին
Պարսիկներու, Հայաստանի տիրելին ալ յառաջ:
Այսին զի մեր մասգրութեան վրիպելու չե-
կրիք պատմական այն մեծ իրողութիւնը, թէ
Քրիստոսէ յառաջ 1450ական թուականներուն
Հասերու հետ դաշինք դնող Հաքքիները, որոնք
իրենց հաստաւթութեան վկայ կը կոչեն
Ասրուճուն, Միսրուս եւ Նաշուսիս աստուծո-
ւերը, մեր սրբմեան Հայաստանը կը

¹ Untersuchungen zur Geschichte von Iran I, 42-152.

² Zettw. Arch. Wetendunk, Zarathustra, 42, 57.
Jensen, Wiener Zeitschr. für die Kunde des Morgenlandes, VI, 42, 50.

յնուակէին, եւ գտուարաւ թէ Հայաստանէ գաղ-
թած ըլլան առանց հոն Միհրի պաշտանէն հետք
մ'իսկ ձգած ըլլալու: Արարդարտական մաղ-
դայականութեան պարսիկներու կողմանէ յուս-
ցած շարժ Հայաստանի մէջ մաս չգտնելուն
գիտաւոր պատճառներէն մին ալ թերեւս առ-
եր. քե. Մաղդայականութիւնը իր ամենասկզբնա-
կան շրջաններուն նկարագրով եւ իր մէջ տիրող
նգատմով աւելի բաշխատուածեան էր՝ ինչպէս
սմանք կը կարծեն՝, թէ երկարմատեան կամ
միատատուածեան (վեանդանկ), մզի համար կը
մնայ առ աշխ. երկրորդական խնդիր: Հայ
մաղդայականութեան մէջ աշխի գարնաց երկու
շաա նկարագրական երեւոյթներու կը հան-
դիպինք. որոնցմէ զուրկ է բացարձակապէս
պարսկական Մաղդայականութիւնը: Հայերը
Արամայզ, Միհր եւ Վնահիա մեծամաներու
մէջ կուտրիրու կերպարանքի տակ կը պաշտէին,
եւ երկրորդ՝ այս աստուածները Հայերու քով
ալ միայն պարզ սեպրեն կը մտածուէին, այլ եւ
իրարու հետ ծննդական ստերսի մէջ կը
գրուէին. Վնահիա Արամայզայ դուտոր, իսկ
Միհր որդին կը համարուէր: Պարզ է թէ ա-
սով մեծ վեհ մը կը բացուի հայ եւ պարսիկ
կրօններու միջեւ: Հեանւարար սխալ է ըսելովին
իրանեան հայեացքներով եւ ազդիւններով
հայկական գիցարանի Միհրը ուսումնասիրել եւ
անոր նկարագիրը բնորոշել: Պարսկական աղ-

(1) Camotl, անդ. էջ 6 հ. 1. — Neillet, Grammaire
du vieux Perse էջ 81.

բիւրները սգնական ազդեցիկներ միայն կարող են ըլլալ, ուրիշ ոչինչ։

Եւ յիկեաք շատ կարեւոր է կեղծ-պարտադատի դիտարկութիւնը իսկական հաստատելիք միշտ հասկընարու համար։ Եթէ Միհր շատ բարձր գիրը կը վայելէր հայ առաւօտներու մէջ, որոնք առ հասարակ ծննդական աղերածելով իրարու հետ կապուած էին, խնդիրը նայն իսկ յառաջագոնէ միայն նկատելով՝ զարմանք է, եթէ հին գրական աշխարհէ լսելի ըլլած մեր ականջին նաեւ լայներ, որ իսկ Միհրի որդի մը կը վերագրեն։ Զմեզ պէտք չէ խաշեցընել ծննդական անսոփոք եղանակը, որ Ըգաթաթիսի ժայռէ ծնունդը կը յիշեցընէ. ուսկից տարուելով քամաշէի դիտարկութիւնը մոխրականէն կազմուած գրական յերիւրանք մը կը համարի¹։ Բարերախաւարար ասիկա Միհրի բարոյական նկարագրին դաշու առաջին անսոփոքը չէ։ Ս. Ղերամբեան² պարտաւեղ չէր գրեր թէ «Narrant et gentiliū fabulae Mithram et Erichthonium vel in lapide vel in terra de solo aestu libidinis esse generatos»։ Եղեթի եւ Եղիշէ³ իրենց բնութեւրացներուն հասկըցընել կուզեն թէ Միհր ծնած է հորը իր իսկ մօր հետ տաճար յարարելութենէ։ Cumont հայ մատենագիրներու աւանդածին ազգային աղբիւրներէ ըլլալուն վրայ տարակուսելով՝

¹ Boucher, *Dionysos*։

² Migne PL. XXIII. Adv. Jurinianum, 47-50։

³ Եղեթի. ՂԱՅԿԻ 1828. 47-50, 58։

ամբողջը Թեոփորոս Մապուհատացիին՝ տանուած սասը տարածք կը բազմայ համարիչ¹։ Ասոյ շափով ազդեցութիւն մը կարելի է ընդունիլ։ Եզնիկի, բայց մանաւանդ Եզնիկի պարսկական կրօնին հայոց նիւթերու մէջ տարական աղբիւրներէ սպասիրը ցուցուած է, ուսկից բնականաբար բացարձակ կախում մը կամ ուրիշ խառնով հայ հոգի վրայ նման հայեաղքներու ամբողջական բացակայութիւնը առկա ինչի հետեւից։ Այս ամբողջ խնդրոյն մէջ Նշանակալիցը Միհրի ծննդեան նկատմամբ նման հայեաղքներու առ հասարակ գոյութիւն ունենալն է, թէ աւանդողը հայ մըն է թէ հայուն եւ պարսկին դրացի տարի մը՝ խնդիրը չի փոխեր։

Դիտարկուի առասպելին ի նպաստ խառն գրական ամենամեծ վկայութիւնը՝ իսկ Միհրի առասպելն է։ Այստեղ եւս ցուցուած պէտք է համարիլ թէ հայ Մհերը Միհրի հետ նոյն է։ Ինծի որչափ ծանօթ է սասը առասպելն ունգամ՝ անդրազարձած է Սա. Կանաչեանը², որուն հետեւած է Թ. Ա. զարբեկեան³ եւ ուրիշներ։ Ի հարկէ խառն հայ հոգի վրայ դարերու ընթացքին զանազան ազդեցութիւններու ենթարկուած Միհրի վրայ է, որ խաւարն ու գեւերը հայանոցի իր սկզբնական նկարագիրը առանց կորսնցընելու՝ մայրի մը կամ լերան մը մէջ փակուող հերոսի տաքիճանին իջած է եւ, ասով յաակապեւ

¹ Անդ. 1, 47-224.

² Զեմանց տան պատմականը, 47-48.

³ Միհր հայոց մէջ, 47, 71, և Ն.

շաշափելի գծեր կընձեռե մեզի համեմատելու համար զինքը միջնակցան Ռիտորիկոսի նկատ, որ նայնալիս լերան մը մէջ կը մտածուի կամ լերան մը փոխաւած է կըսուի. երկու տեսագծերն ալ գիշարանալէն իրարմէ շատ տարրերութիւն չունին: Դիտորիկոսի տեսակէտով խնդիրը անո՞վ աւելի նշանակութիւն կը ստանայ որ շատերէն Միհրի հետ իրաւամբ կը նշխարուի նաեւ վրական Ղափրանը, որուն առասպելը՝ քանի մը մանրամասնութիւններ դուրս հանելով՝ գրեթէ նոյն է Արատազգայ, Շիգարի եւ Մհերի առասպելներու հետ: Ինչ Մհերի եւ Ղափրանի միջեւ ներքին սերտ աղերս մ'ըլլալու է, նաեւ անկից կը տեսնուի, որ ինչպէս հայ ժողովրդական զրոյքը Մհեր Ակոփու անունով ժայռի մը մէջ փակուած կը համարի, որ կ'ըսուի նաեւ Ազոտաու քար¹, նոյնպէս վրական Ղափրանը տարրերակի մը համեմայն փակուած է Սու-Սուրմէ՝ այսինքն՝ Ազոտաի լերան քով (անգ. 83): Դիցարանական այս աչքի դարձադարազայով հետեւեալ երկու եզրակացութիւններու կը յանգինք. նախ թէ Մհերի եւ Ղափրանի առասպելները շատ աւելի հին եւ սկզբնական են քան Արատազգիներ կամ Շիգարիներ, որոնք դիցարանական անխառն տարրներ ալ չեն, պատմութիւնն ալ իր որոշ գերն ունի անոնց մէջ²: Հայ հին մատենագրութեան մէջ

1 Թ. Ա. Գալսեօնեան, անգ. 13, 27:

2 Ա. Գալսեօնեան Շիգարի պատմականութիւնը չ'ընդունիր թերեւ, քանի որ համար, որ մատենագրութիւնը մէջ

Մհերի նկատմամբ իրեն և յիշատակութեան շնորհակցիր՝ անով կրնայ մեկնուիլ. որ լերան փոխուողը կամ լերան մէջ փակուողը խերքու Միհր խնքնին լեր, այլ իր որդին, ինչպէս Կեղծ-Պշտատրբոս կ'ուանդէ։ Ընդ համար կը համարիմ թէ փոքրամեծ և տակաւին Մեծ Մհերը, որ նաեւ Ղաթնամէն, Մհեր կ'ուանուի, Պաթիկ Մհերին կամ Մհերիկին հետ նայնացընել, ինչպէս սափարար կը պատահի։ Երկրորդ եղբակցութիւնը առաջնոյն հետեւութիւնն է, այսինչն թէ հետեւեան մէջ Մհերի ստատակելին տարածութեան շրջանակը տեղի քնդարեակն եղած ըլլալու և ըստ որ մոլորփրդտեան գրոյցները կ'ուանուին։ Ըսով կը մերձենանք արդէն Ղարաբաթի երբեմնի պաշտիր եւ ծագկալիր դաշտին եւ կամընկաւոր Նրատայ քաղցրատեւիչ տփերուն, որ կը բարձրանայ ամեն հայ սրտի պնդափ մաս Մատար։ Ընտանքը դիտրփոթ լին անուան առկ ապահով դաշտ կ'ակնարկէ։ Ըստ մեզի ոգնութեան ձեռք կը կտրկատէ նախ ինքնին իսկ առտակըր, քանզի ինչպէս շատ սրամիտ կերպով արդէն մտալիր եղած և Ղիշան¹, Եւրբոս թարգմանութիւն ըլլալու և հայ անուան մը, որ մերձաւորայեւ մ'ուիմ կամ միմին պիտի նշա-

Ղիշաթի մաս յի խոփու, այլ շրջաքններու, որոնք զնտրած ուղիներ են։ Զանաք համեմատել կ'ուզէ աւելի ղիշաթի հետ, որով աւելայն յաղմաթիւ յիշարներու հարաք կը թայ գարննայ յաւանա կարտ, անոյ, 1912։

¹ Զին հաւասոյ Հայոց, ԵՊ 36։

Նախկին — Ալիշանի կարծիքով *Ճորճոս մուխը* թարգմանցող միայն կրնայ նշանակել՝ Արդ Մասիս լեռը հայ մտղավարներն կ'անուանաի նաև միջին լեռ, ան լեռ, մասախըապատ լեռ¹։ Յուսարեն և ճորճոսոս բառ մին ալ կայ, որ կը նշանակե՝ կրկնատանիք, կամ «ծածկուած բուն մի»։ Այս բառն ալ կարելի է կարծեմ նկատարութեան առարկ. քանի որ լեռան փոխառդ հերոս բնորով մտղավարը սփարաբար աւելի լեռան մէջ ծածկուած կամ փակուած կը հասկընայ։ Եւ Մասիսի մէջ փակուած է Արտաւազդ՝ յաջորդը այն աստուածագրի հերոսին, որ յաւնացած կեղծ անունով մը մեղի կ'անագուի։ Երկու աստուպներեքուն ալ լեռներու նշխարներնը տարակարգ զուրա է. ասոր նոր եւ վերջին փաստն է դիպրփաթի հակառակորդը՝ պրիմըն Արէնու, որ ինչպէս ուրիշ ասիին, արդէն մասդիր բռած եմ², միայն Արայ Դեղինցիկը կրնայ ըրաւ։ Ահա թէ ինչու։ Մասիսի սարաւոր տարածուող դաշտը ընամուռ եւ անոր հետեւելով նաև խորենացին «Արայի դաշտ», կ'անուանեն. հոն եղած է նաև Էամբրամի Արայի գետ՝ մզած պատերազմը։ Արագածի գետի Այրարատի դաշտը երկարող լեռնաշղթաներէն մին ուղղակի «Արայի լեռ» կը յաջորդուի գետ միջին. այսոր նշն լեռան քովերը կը գտնուի Արայի անունով գիւղ մը, որ այսօր գտնաթաւարար ամ.

¹ Անդ. 51. հիմն. նաև Fr. Murad, Ararat und Moush, հղ. 51, 42. 1.

² Կարեն Իսախան Է. Դեղնաբանութիւն, հղ. 2010.

բողջապէս կործանած է: Արդ պատճառի թէ Արայ հան պայաննուած է: Թաղուած ըլլայ: Ճիշտ նոյն գիւղին գիմաց կայ ըլլար մը, որ «Շամիրումայ լիւն», յորհորջանքը տակաւին կը կրէ: Քարայր մըն ալ կայ այս կողմերը՝ հիմայ նախուած Ս. Աւետիսեանի, ուր տակաւն ուխտի կ'երթան գլխաւորաբար Համբարձման տօնին¹: Պէտք չէ հոս յիշել նաեւ աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Աւետարականի մէջ մը է: Նոյն տանին տակի: «Կ'տանն՝ ումնն թամբարձման գիշեր Մ'ների բարի տխու կը բացուի... Մէկ տարեկան խորսի տեսի... Քարի տխու բացուի, Մհեր քարի միջէն կ'իջ իւն»²:

Այս գրութիւնը շփակած՝ հարկ կը համարի մ'անգրադատանալու նաեւ, ուրիշ կարեւոր կէտի մը, որուն շարժ մը ինծիմ յատալ արդէն ուրիշներ ալ մտադիր եղած են: «Աշքի է ընկնում, կ'ըսէ Ստ. Կանայեանց»³, եւ այս հանգամանքը, եթէ Աղաա Մաթիում արգիւրած է Արաաշէնի որդի Արաաւազը, Աւետարականի ճապարձ է: Աղաաւաքարում փակուած է Մհերը իրանց հայրերի անկէքով, աւանդութիւններ, որոնք եթէ նոյն էլ չեն, բայց շատ նման են: Ուրիշ տեղ մը՝ «Աշքի է ընկնում, կ'ըսէ նոյն հեղինակը, որ հարաւում յիշում էն անուններ, որ կան հիւսիսում, մասնաւորապէս Այրաբաւում»⁴:

¹ Ամբլան, Երասու, էջ 161:

² Ս. Բրեղեան, Գաւթի է. Մհեր, էջ 35: առ Դ. Ա. Գաթրեկեան, անց 79:

³ Արսու, 1913, էջ 859:

Այսպէս Արաբիկա (Խոր. Բ. ԿԵ. 144), Մարա-
մա — Մարմա (Գ. Տեր-Մկրտչեան, Ընածիւս,
էջ 15), Էրուանդաւան (Խոր. Բ. ԽԶ. 123) եւ
Էրուանդաշատ (անգ. Բ. ԼԺ. 117), եւ այլն:
Աւերի չի զարներ նաեւ այն հանգամանքը, որ
թէ Արարատի եւ թէ Ղաթաղաւթանի տմեռա-
մեծ լեռները Մարա կ'անուանուին, մին Ազատ
Մարա, միւսը՝ «Նեխ Մաւիք», որ ինչպէս
Höbschmann¹ արդէն նկատած է, Գաւառսի
«մեծ լեռան Մասեայ» (Գ. Ի. 52) հետ նայն
է. եւ այս՝ Սիփան լեռն է: Ասանց վրայ կ'ուել-
նայ Արայի առաւաղերը, որ երկու Նահանգներուն
մէջ ալ ինքնուրոյն աւանդութիւններով
իր տեղերը ունի: Այս աշխարհագրական,
ազգախոսական-գիշարամական զարմանալի երե-
ւոյթները զմեզ ազգային պատմութեան տմեռա-
հին շրջանները կը փոխադրեն. քաղաքակրթա-
կան հետքերն են ասանք գաղթող եւ բնակու-
թիւն փնտռող նախնի Հայերուն, որանք իրենց
նոր հայրենիքը մասն աւերի հարաւարեւմտա-
քեն: Ամեն կողմանէ նեղուած Արարատայիները
թողա՞յլ յաղթաներուն իրենց սիրելի ճաւաղան
ու բիւնան՝ գաղթեցին Այրարատայ Նահանգը,
որ զեռ քաւական ժամանակ մնացին իրենց
առանձին թագաւորներով ու քաղաքներով:
Բայց Հայերը դիմեցն ասկից ալ վսնակցին. մաս
մը հաւանորէն կաւկասեան լեռները ապաւինե-

¹ Arm. Orientalien, էջ 324, 370, 396. Հմեռ. Նաւ.
Երր. Մեծ. ԴԳ. ԱԺԱՆ, 1897. էջ 187, 260.

ցան եւ մաս մըն ալ ըստն շալիքի եւ քաղիքի
փայլէն յետոյ իրենց անունով խաղալը կոչուած
երկիրն անցան:

3. Արայ տնունք եւ իր ծագումը:

Ղնածուն եւ Ս. Խորենացին Ա. Երսրասայ
դաշտին տնունք Արայի տնունէն յառաջ բերե-
լով՝ գոհացում տալ ուզած են անտարակոյս
իրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութեան,
որ մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մինչեւ
այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տեսնուի
— տնուններու արտաքին նմանութիւններէ
ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատմու-
թիւններ իսկ յարմարելու: Սակայն ի հարկէ առ-
կից տակաւին չի հեռուիր, թէ «Արայի դաշտ»
տնունն ալ իրենց ստեղծած եւ կամ առասպե-
լին Արայի դէմ Շամիրամի մէջը տուած դա-
տերազմը արուեստական կերպով իրենք նոյն
դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնարասու-
թիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինծի նկա-
տելով ժողովրդական տառգութիւնները եւ
մանուանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած տա-
կաւին, թէ Ղնածուն եւ Խորենացին տեղական
տնուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց մար-
մարին մէջ այն տախտակի յառաջ գացած ըլ-
լան, որ հնուց ի վեր տեղւոյ մը կապուած
առասպել մը հակասակ ժողովրդական տիրոջ
ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ տեղւոյ
կցած ու նոյն տեղւոյն պարագաներով հիւսած

ըլլան: Գեթ Ղնանունի մասին պրոպիոսի բան
մը չէ կարելի հաստատել:

Մարգիկ կամ, որոնք մինչեւ անգամ կաս-
կած կը յայտնեն, թէ Արայ անունը կեղծիք
ըլլայ, եւ կամ «սառ ազգերէ փոխառութիւն»
կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին Արա-
մազդ մը կամ Ղնահիւս մը: Ասանք գրութեամբ
մէջ յունելի վերջին հարցերն են, որոնցմով հի-
մայ պիտի գրադիմք: — Թէ Արայ ազգային
դիցարանական հերոսի մը անունն է եւ, հե-
տեւորաւ Ղնանուն իր պատմութեամբ մեզի
Է՞՞՞ դարու հայ ժողովրդեան իրական առաս-
պել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի «արդէն ինչնին
խիլ բնագրէն, որուն մարտը յեղան եւ ան-
բանազրօտիկ ո՞՞ր փաստ են հեղինակին ար-
ժանահաստատութեան եւ անխարդախութեան:
Արայիչ նշանակութիւն ունի այս տեսակէտով
նաեւ: Արայիչներու գոյութիւնը, Պղտատի
պատմիչիւնը Արայ եւ մասամբ նաեւ Գիոր-
գոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակորէն
խոսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայացընեմ
ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ նշա-
նաւորն է Յովսէփոս Փղաւխոսինը: Հրեայ
մտանձադիրս պատմիչն վերջը թէ ինչպէս Գա-
ւիթ զանազան աշխարհագրութիւններով իր
պետութեան տահմանները կ'ընդարձակէր՝ յար-
ձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովսրացիներու
գլխի, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ,
մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւերջընէ հե-
տեւորաւ մեզի համար շատ կարեւոր ապօրոյր:

յամ — անգիեթաթիւններէ քաղուած է: Հա-
տաշարութեան արժանին այն է որ այս հա-
տաւածիկով անգիեթի կերպով կը յուշուի ոչ
միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ
անուանը նայ ժողովրդենէն և^ր զարկն մին-
չիս ստնուաղն Քրիստոսի ժամանակները
այն անով կը գործածուէր, ինչպէս Ան-
տան եւ խորհուաղին մեզի աւանդած են եւ մենք
ալ ստորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատան եւ անկէ անցին
կը մնայ ինչոքոր փնէր Նիւթ: Պղատանի Ար կամ
յամացած անով Արայ մեռնայն Արայ անուան
մէկ տարբերակն է: Հետեւաբար երկուքն ալ
հաւանուին գործածական էին միաժամանակ:
Դման սրինակներ շատ են: Հմմտ. միայն «հար»
«մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք տրիշ
գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ խեր)
եւ «մեր» եղած են: Բառմաշինան իր Արայիցներու
վրայ գրած փորթիկ աշխատութեան մէջ Նիւթիս
Նիւսմուսը ժողովրդութեան արժանի խոսակցու-
թիւն մը յատուկ կը բերէ, զոր ունեցած է նա
Պրոֆ. Բ. Հարիֆի հետ: Աւտոցլապեախ կար-
ծիրով Բարեկաջներու գլուխ անցնող եւ Գարեհ
Բ. ի գեմ ապատմութեան գրուր պարզող
հայազգի Արախը նոյն բըտրու է մեր Արայ
Կեղեցիկին հետ: Բառմաշինան այս խոսակցու-
թեան արգիւնդը ինքն իր կողմանէ ճարտարքն
հետեւեալ բանաձեւի վերածած է. «կամ այն
է. որ բեհաւանի արձանագրութեանց մէջ
յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ

Պղատների էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատների
 էրը Քեհեհատունի էրախն է, մեր էրախն չէ՝ 7,
 Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէեւ որչափ
 կ'երևայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ
 ալ երկրորդին մէջն է, երրորդ հնարաւորու-
 թիւն մըն ալ կայ, որուն չեմ գիտեր թատման
 ինչ պատճառի համար չե ազան անդրադառնալ,
 Ինչ գիտարութիւն կայ մտածելու, թէ ազա-
 տարութեան հայազգի առաջնորդը էրախ կո-
 շուած ըլլալ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտու-
 ած ու սիրուած էրախ անունէն, որ հար Հալ-
 գիտա (կամ Իսլղիտա) անուն իսկ Արար-
 ական գերագոյն աստուածը ի յիշեցրենք,
 Աստուածներու անուններով մարդկային անուա-
 նակոյտներ բաշխւածիւ են. Հայկ, Միհրան,
 Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու
 անուններ են. Կոթերի սկզբնականը Իշխար է,
 Թնայեա նաեւ Արեւա եւ Էրա Յոյներու եւ
 Հռոմէականներու զով շատ գործածական
 անուններ էին. Ափեթրոնի Ժառաքին անունը որ
 համար էրա էր. Հեաեւարար էրախ Գեղեցիկի
 անուն նաեւ, ազոտանք էրախի մը կազմանէ
 գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական, փեր-
 լին կոկորդալին իս ասաք մեծ գիտարութիւն
 չի կրնար յարաջանել, Կրկու գեղերու նոյնա-
 ցումը անհաւանական է. Գամն զի էրախ թնայեա
 արձանագրութիւններէն յայտնի կը աւանուի,
 իր հայրենիքէն ելած դադիմակրան մըն է՝ Թարե-

յո՞նք պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապաստա՛րտ թիւն
կազմակերպելու, եւ իբրեւ, երկրորդ հարաւոր-
դումադ հրապարակ ելլելը կարենալու համար,
ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ
մը աւելի բան պիտի պահանջուէր. առ նաւառն
վարտ ըլլալու էր նա Բաքերյոնի կենսերին,
յարտերնութիւններուն եւ լեզուին. եւ ամենց
համար ժամանակի պէտք կար: Ըրդ խաբա հնու-
թեան վրայ ըլլալով, այսպիսի պարագաներու
մէջ Բրաթի օտար Նոյի վրայ եւ օտար Նոյի
համար որչափ ալ մեծամեծ քաղաքորձու-
թիւններ ըրած եւ իր մահաւամբ ինչ աստի-
ճանի ալ եղերական վերջ ունեցած ըլլայ,
զժուարտութեւ իր բնիկ հայրենիքի վրայ այն-
պիսի խոր ապաստութիւն մը ձգէր, որ խորան-
ներու վրայ քարներնալու աստիճան աստուա-
ծածար եւ ամենաշունամար առասպելի մը առար-
կայ ըլլար: Հայ ազգը մարդկութեան շատ աւելի
մեծ եւ հանձարեղ դասերնէր պարպեւած է,
որոնք հեռու իրենց հայրենիքէն ստարութեան
մէջ սլանչեկիքներ գործած եւ անոնցմով ալ
անմահացած են. եւ սակայն Հայաստան անոնց
սլ խորան կանգնեց, սլ կոթող. անոնցմե-
անոնց յիշատակն անգամ չէ մնացած մը
ազգային տարեգրիքներուն մէջ:

Եւ Ըրայ մահեաններու զոհաբեղաններու
միայն արժանացած չէ, քարներացած է նա
միեւնէս արտողները եւ Հայկայ պէս ան ալ ունի
իրեն յատուկ աստղը: Եւր օստմապրութեանս
աստղեր կը հասարկի, տեսնելով որ Ըրայի

առասպելը շատ մը աստղային գծեր կը կրէ իր
 վրան, կը զարմանայի, թէ ինչպէս աստղային
 ազդեցութեամբ մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակու-
 թիւն, որով կարելի ըլլար լսել թէ Արայ
 նաեւ աստեղագարդ երկնքի վրայ իր տեղը
 ունի: Այս պատճառաւ, ալ առանձին գահումա-
 կութիւն պատճառեց ինծի պրոֆ. Աճառեան,
 երբ Արայի մասին գրած աշակիւն տպե-
 ըրա կարդալով՝ փութաց Վ. Ն. Բեկմեանին
 ուղղած նամակի մը մէջ հարցոյցել ինծի այս
 մասին կարեւոր նշումներու: «Վ. Մասիկեանի
 համար, կը գրէր մեր բազմաթիւն Աճառեան,
 թերեւս անագուտ չըլլայ յիշեցընել թէ Համամ-
 քեր. ել 288 (հրակ. Աղսնցի) Արա գործար-
 ծուած է իրր աստղի սնուն, նիշտ ինչպէս
 Հայկը: «Դու ալ է լուսին քան զարեգակն, նուազ
 է եւ ասազ քան զլուսին, նուազ է Արայն քան
 զԱրուսեանն զեղեցիկ:» Տեղեւոյ հրատարա-
 կած է յետոյ Աճառեան իր մէկ գործին մէջ¹, թէ
 Արայ անունով որ աստղը կամ մարտիկը կ'ակնար-
 կուի հաս, զժրախաարար չէ կարելի որոշ քան
 մը քանի: Այս անասուգութիւնը արդիւնք է մա-
 սամբ հայ աստղաբաշխական անուններու անա-
 բաշխութեան, որոնց մէկ մասը եւ ոչ հաստատուն
 գործածութիւն ունի: Բազմաթիւ է, որ այս շատ
 տեսակեանով տակաւին անխիտ փնտջած երկիրը
 մշակուէր առանձին տասնամասերութեամբ մը:
 Քանի որ յիշուած հաստատելիքն մէջ Արայ

¹ Հայերէն նոր քառեր հին հաստատգութեան մէջ:
 Հ. Ռ. ՊԱՅԿԱՆ. 1976. էջ 102.

ասացք Արուսեանին հեա կը համեմատուի,
 թերեւս աւերոյց չբխոյ հոս յառաջ բերել
 հոյ մայրաքններու տնայններու հեա նսեւ այն
 ազգերանը, որոնք Հայերու հեա մշտապէս
 շփման մէջ եղած են:

Բարեւ,	Աւար,	Պարսկ.
Որն	Սահրոյ	Սահ
Նարու	Ներոյ	Տիր
Իշխար	Իաշխի	Բնահիւ
Համալ	Համհոյ	Իաղշեա
Ներգալ	Ներիկ կամ Էրեւ	Աահրամ (Աերեւ- թրաղծա.)
Մարգուկ	Բել	Ահարա-Մարգա.
Նիւիր	Քեւամ	

Սան,	Հայկ.
Տէրիւն	Լուսին
Կորսէ	Փայրածու կամ Լուծ, Գիշերա- փար
Դարսուիւն	Լուսարեւ կամ Արուսեակ,
Պէտէ	Արեգան
Դրէ	Հրաւ կամ Սալ, Դիւրաւորի, Կարմիր աստղ
Հելէ	Լուսնիւտ, Արաւիտը (Արա- ւադ.)
Արեւա:	Արեւակ.

Արք Համարաբերմանները — որոնց փար-
 դապետութեան համաձայն ամեն մշակութային
 հիմնական երեւոյթն, որ հին ազգերու պատմու-

թեան մէջ՝ կը տեսնուի, ըստն անոնք կրօնական,
 գիշարանական, իրաւական, անտեսական կամ
 աշխարհաստական, սկիզբ տաւած են ուղղակի
 կամ անուղղակի բարեխնէն — ամենամեծ խան-
 դաժառութեամբ եւ պատրաստութիւններով
 իրենց գրութիւնը տարածելու հաշիւաւերն,
 իրենց գիտաւոր փաստերէն մին ալ հնաթեան
 մտորակներու վրայ կազմած փարպաղեալութիւնն
 ու անուններն էին: Կիսութիւնը հարկադրուե-
 ցաւ եղած պահանջներուն մասամբ գահացում
 տարաւ եւ ահա ասոնց կարգէն են նստել մտ-
 րակներու եւ անհասարակ տառադրաշխութեան
 եւ աստղագիտութեան հայրդ հարցերը: Յա-
 ռապ թերաւ անուանացանկերուն իրարմ կա-
 խածք ակներեւ է: Նոյն մտորակը ընդհանրա-
 պէս ամենուն մէջ ալ միեւնոյն նկարագրական
 յատկութիւններով տեսաւ գիշարանական
 գեմի մը անունը կը կրէ: Մասամբ բացառու-
 թիւն կը կազմէ միայն հայկականը եւ այս
 պարագան արգէն հայ անուններու սկզբնակա-
 նութիւնը կասկածելի կը դարձնէ, փասն զի
 մտնարու չէ, որ մասնաւորապէս աստղաբաշխա-
 կան յիսթերու մէջ ըստ բարեբաղնիներու
 Հայաստանի վրայ ըրած ազդեցութիւնը արատ-
 քայ կարգի մեծ եղած է: Ըստ կը վկայեն մեր
 ըզթարները, մեր շեռագիրներու յիշատակա-
 րաները եւ ժողովրդականգրայցներն ու երարդա-
 րաշխութիւնները: Եւ դարմանալիորէն հայկա-
 կաններուն մէջ անուղղութիւն կը տիրի, քան
 այն մտորակներու նկատմամբ, որոնք մի-

այն (արքայն՝ Հերմու և՛ Արեւ) Արայի անուանելուով՝ նկատողութեան կարելի էր տանուց:

Եթէ հասկնան մէջ եղած բնաբն և Արայ անունով ասող մը կամ մարդակ մը, որուն մասնագրեմուն և՛ որոշման մասին զժրանաւորաբար տակաւին վերադա՛նց գիրք մը բռնելու, առիդուն եմ, անշուշտ պատշաճն է, որ բնաբն նաեւ Արայի նուիրումով ամբողջով Վրդ իմ՝ կարծիքովս՝ ինչպէս արեւ առիկի, արդեն յիշած եմ, Արայի անունէն կազմուած է նայ Արայ ամբար՝, որ մեր փնտրութեամբ Մարտին կը համապատասխանէ, եթէ հաստատող բոլոր քաղաքական ասույթն Օգոստոսի միջոցին գնենք, կրնանք ասեալի հաշիւով Վրայ կ'իշխայ Օգոստոս Սեդակների միջոցին: Արեւն պարագային ոչ շատ յարմար աստուծոյ մը, որ կը մտնի և՛ դարձեալ յարսիմուն կ'անու: Ինչ հազար, որ հիմնարար միան է և՛ թէ անոր յաջորդը՝ Վրայ քերականական մեկնոյն արեւորով կազմուած են: աստիներ կը նշանակէ նունների արեւ, եթէ ի հարկէ հազար ասույթ իմաստով չէ տանուած², իսկ Վրայ պիտի նշանակէ Արայի օրեր:

Պարզ զուգակցութիւն չէ, երբ յոյն մասնագիրները կ'անուանեն թէ Թեոպոպոյի աստուծոյն մէջ ամբողջով կար Արեւն անունուով, որ նոյնպէս մեր Մարտ ամսայն կը նշանակուի:

¹ Նաեւ Վ. Պատկանեան Վրայի արեւոր ասույթ համարի հիման վրա նշանակեալ Վրայան իմաստուն է: Եւ Եղ. ՍԵՆ:

² Վրայն, Հին Հայաստան, Եղ. ՍԵՆ:

պատարխաներ¹: Երես (= "Αρείος երեսն
 նաեւ "Ερεος) ծածկւթ Երեսն ("Αρεξ) է, Թրա-
 կացիներու ամենանշանաւոր աստուածը, որմե
 անշուղ՝ յոյն մտանշագիրները Թրակիա երեսն
 մինչեւ անգամ "Αρείος կամ "Αρε կը կոչեն:
 Հերագոստ (V, 7) կը վկայէ, որ Թրակացիները
 Երեսի հետ կը պաշտեն նաեւ Գիմնասս եւ
 Էրանթա. Հովերսի քով ալ Երեսի հայ-
 րենիքի նկատմամբ նոյն ըմբռնումն ըրալուն²
 արդի գիմնականներու մէջ խնդրոյս մասին առ
 հասարակ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ:
 Հետ Զոյին փոքրամասնութիւն մը միայն, որոնց
 պարագրուին է Gruppe³, ձգտում անի Երեսի
 պաշտմին տարածման հակառակ ընթացք մը
 տալով՝ Թրակիայէն յտուղ՝ Բեռլինա անոյ
 նախնական հայրենիք համարելու, որ սակայն
 բոլորովին անհաւանական է: Երգ համեմատական
 լեզու ազիտութիւնը ու պատմաբանութիւնը բազ-
 մաթիւ, ուսումնասիրութիւններով ապացուցան
 են, որ Հայերը եւ փոխազացիները փոքր Ասիա
 գաղթուլ Թրակացիներ էին, որոնք Քրիստոսէ
 յտուղ 1500-ական թուականներուն հաւա-
 նորէն իրենց ցեղակիցներուն հետ տակաւին
 Բաղանեան թերակղզին կը բնակէին: Պանդրո-
 նութիւն չէ որքան ըսելը թէ Երայ Դեղնոյիկ
 եւ Երես իրենց ծագումով միեւնոյն դիցա-
 րանական դէմքերն են, այն տարբերու-

¹ Athen. Nat. VII, 11. Schol. Apoll. Rhod. II, 504.

² Homer. Il., XVII, 201. Od. VIII, 261.

³ Gruppe, Griechische Mythologie, II, 1876.

Թեոմի, որ մին փոքրամեծական, իսկ միւսը յուսական ազգեկցութիւններ կրած և դարերու բնութաւորին։ Բարեբախտաբար ստանց իրենց հասարակաց ընդհանուր գծերը կործնեցնելու։ Երկուքն ալ սրտաներազմի ստատուած էին։ Երկուքն ալ քաջ սրտորդներ էին, որոնցմէ անբաժին էին դիցաբանական շները, երկուքն ալ սերտ ազնւոյի մէջ եղած են սիրոյ դիցունայն հետ։ Ըփրոցիակի եւ Ըրեւի ազգիներն էին՝ բաց ի ուրիշներէ նաեւ, Էրոս եւ Անտերոս¹, իսկ դուստրներն էին գլխաւորաբար Ըմազանները, որոնց հաջորեակը Փոքր Ասիոյ է։ Հարմանիա երբեմն դուստր, բայց երբեմն ալ Ըրեւի կինը կ'անուանուի, ուսկից ծնած կ'ըլլան ըստ ուրիշ տարրերակի մը² Ըմազանները։ Ըյտ տարրերու թեան պատճառը Ըրեւի պաշտօնին արտաքոյ կարգի տարածուած ըլլալն էր, որով շատ երկիրներ եւ գաւառներ ձգտում ունեին աւելի անդաւան դիցու հի մը կապելու տատանոյն հետ եւ տալ աւտապելը անխուսափելիարէն փոփոխութիւններու կենթարկուէր։ Թարակիայի մէջ Ըրեւի իբր կին ծանօթ էր նաեւ Էրինիոս ('Ερινός), որ յետոյ յոյն դիցաբանութեան մէջ շարի նկարագիր ստանալով՝ սանդալամեաւան շատ դիցու հի մը եղաւ։ Ինչ ինչ յոյն մատենագիրներ զայն նայն իսկ 'Αρσά վրէժխնդրութեան դիցունայն նետ կը նայնացնեն³։

¹ Schol. Apoll. Rhod. III. 281.

² Gruppe, *անդ.* 67. 2687. 321.

³ Preller-Robert, I. 824.

Երեսի կին են նաեւ Գիւրջիւն եւ Կերպիւս, ուսկից կ'անկնայ 'Արշունջ: Տերտը: Մահե-
գանիայի մէջ իրեն անունն էր Լիլան ('Արաշ'),
կինը՝ Նոյնալեւ Էրմիւս: Ընունեւ ծագած է
ապահով՝ եթէ Նոյն ինչն Երես չէ: Երանգիայի
քաղաքին հիմնադրին անունը Լիլան, որուն պա-
տերապմանը եւ քաղաքորդ գումարներն են
Լիւրիս եւ Երայթիւրէս: Երեսի պաշտամբն
մէջ յոյն դիցաբանութեան տեսակետով շատ
անսովոր կարծուած երեւոյթ մըն ալ կայ, զոր
սակայն եթէ Երայի յարաբերութեամբ նկա-
տենք, շատ դիւրաւ կը մեկնուի: Եւս երեւոյթն
է Սպարտայի մէջ Երեսի շուն զոհելը: Քերեւս
Էթեմացի մը տհաճը եւ գովամանկը, տեսնե-
լով իրենցմէ այնչափ սիրուած շներու զոհուիլը,
բայց այս միեւնոյն երեւոյթը փաստ է միանգա-
մայն թէ շունը ոչ միայն Երայի, այլ եւ Լիլանի
առասպելին սկզբնական տարրերէն էր:

Երայի մեռելոս եւ յարութիւն անշու-
հեաքին անգամ՝ կան Երեսի առասպելին մէջ,
Համերոս (III, V, 385) կ'աւանդէ թէ Երեսի
որդիները ('Աւանմու — հայ, Լիլը!) անգամ
մը Երես բռնելով շղթայի կը դարձնեն եւ պղծնէ
տակասի մը մէջ 13 ամիս կը փակեն, ուր պիտի
մեռնէր Երես, եթէ անոնց մօրուն Եսթրիա
եղածը Հերմէսի¹ (= շուն¹) շիմացքներ, որ
արդէն ուժաստատու եղած Լիլես իր կապե-
րէն եւ բանտին կ'ազատէ: Աղիսականի մէջ

¹ Այնմէրը Կիլիգատիան ծառաստանը Քիւս Հիւրմու
կը թողնուեն:

(XI. 305) Դեռսի եւ Էւրստի (— Դեւան)՝
 Տաքր Պաւկիսն եւ Եւրստի եւ Եւսեւ Դաքս-
 գորսի քով (I. 7. 4), որ սակայն առասպելը
 քիչ մը փոփոխելով կը պատմէ: Ընդհանրապէս
 երկու մասեմագիրներուն ալ հասարակաց եւ
 Ոստի եւ Էրիտրեոսի արտաքոյ կարգի արտա-
 դարգանայը, որոնք իրենց ինն ասրեկան հասա-
 կին արգեն մէջմէլ ահաւոր հսկաներ են եւ,
 փորձեր խօշ կ'ընեն երկինք երկրու եւ առաստա-
 ներու դէմ կռուելու: Բայց հետեւ կը խտորի
 Դաքսիդը, երբ կ'աւելցընէ ինն միւս Հերսու դի-
 ցանայն աչք տնկած էր եւ միւսը Երսեմսի:
 Պրոնք բռնարարել կ'ազնին: Երեսի շղթայուիր
 ապահով աչք պարագային հեռ կապ ունենայու
 եւ Հաւ ալ Երես Հերսեմսն դարձեալ կ'ազատի,
 քայլ կը փախի Դաքսու կողմ եւ հոն կը պա-
 հաւրի հեամաքար (σπίρημα)՝ —
 երկամարդ քար՝ բառած մայրի մը մէջ: Ըա-
 տերը Հոմերոսի տաւելու էւ քրանդ, որուն մէջ
 Երես կը փակուի, ապերսի մէջ կը գնեն Կարի-
 սի Դերսմուս (Կարսուս)՝ քաղաքին հեռ, ուր
 Սպարտացիներու պէս Երեսի շուն կը զոհէին¹,
 Կան սակայն Եւսեւ արիւններ², որոնք ինքեւս
 աւելի իրաւամբ Եւստոգրոսեան կ'աւանդէ հա-
 յաւակնած շէրաքու լուսած սամուրները,
 որոնց մէջ մարդկային այրուած դիակներ:

¹ Հմտ. Böckl, II. V, 745.

² Arnold, IV, 25.

³ H. D. Müller, Mythologie, II. 50, հմտ. Կան. Pauls Winkler, Arca.

յուս անխնայ կը պահուէր: Այս պարագային Արեւ իր կապանքներէն ազատել տրիչ թան չի նշանակեր, թայց եթէ անոր յարութիւն տալ: Սրեմն հագրներու առաջնորդ շատաւած Հերմէս ալ այն դերը կը կատարէ հաս, ինչ որ Արաբիկները Արաբի առապելին մէջ:

Արաբի եւ Արեւի հարցը տրիչ խաղով միանգամայն Արաբ անուանե ծագումնի նայոյ է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ յիշեցն' Արեւը Արաբ ('Արա') անունով միեմանգրութեան գիշտահի մ'ունէին. տակից ծագած են 'Արա' (— Արաբներ) ըստած սգրները. որոնք զիջուհոյն անբաժնիքներն են: 'Արա կամ' Արեւ մըն ալ կը յիշուի յայն ժամանակութեան մէջ, որ զատար էր, կ'ըսուի, Աթմանտի, աշխնքն' Ջեա քաղքին հիմնադրին: Արաբ իբր անուն կուգայ նաեւ Ա. Գրքի մէջ, անգամ մը իբրեւ նահապետի մը անուն. "եւ որդիք Աեթերայ, Աափինա եւ Պատիա եւ Արա", երբ. 8⁷8. յան.

¹Արա, Ա. Մնաց. 7, 36. անգամ մըն ալ իբր երկրի անուն՝ Ա12, երբ. 8⁷7 — Հարա (Ա. Մնաց. 5, 26), զոր դժբախտարարն է: Հայը եւ ոչ ալ Աթմանտից թարգմանութիւնը տւին: 8⁷7-ով

Ա. Գիրքը երկիր մը կ'անուանի, ուր Թագապետարար Գ. Պարեմի, Գազայ եւ Մանասի ջեղերը տարագրեց: Մեկնիչներէն անանք անուամբս Թաւուսն կը հասկընան, թայց անանք ալ Bocharadի հետ¹ զայն Մարտաւանտի հետ կը

¹ Bocharad, Etaleg, III. 14, Caen. 1648 p. 270.

նշխարներն, որուն ընակիչները Աշխերը կրթեմն
 "Արուսի" անուանեն, (Herod. VII. 62), իսկ եր-
 կիրը "Աուս" (Ptol. VI, 17), զիսն զի կ'ուկրջը-
 նէ A. Legendre¹ նաեւ Թագաւորութեաց Գ.
 Գրքէն (17. 6. 18. 11) գիտենք, որ Ըտրեւս-
 տանցի Թագաւորները Խարշերացիները հան-
 կ'աքաղեին Կիւրեղ Ըգիբամարացւոյ ընծայուած
 Մեկնութիւն Արարածոց տակաւն անտիպ
 գործին ձեռք եւս կուգայ Արուս անունը եւ այն-
 իրը նոնդոց Գրքէն տանուած. "Եւ այս են որ-
 զիք Սերեգանի Արուս եւ Աւան"², միւշկեռ
 թէ ընագիրը եւ թէ բոլոր Թարգմանութիւն-
 ները Ըրայի տեղ. "Այիլէ՝ կ'ընթեանան, նոնդ-
 19. 24, հոս ձէ ուս Զեթւրան "Աւէ քսն "Աւս,
 որուն համաձայն է նաեւ լատինականը Այս
 անունը կը յիշեմ հոս պարզապէս չուցքներու
 համար թէ անունն մը իր արտասրինն սնում
 շատ անգամ՝ ուրիշ անուան մը նման եւ
 միւշկեռ իսկ անոր հետ նայն կրնայ ըլլալ,
 առանց տակաւն երկուքին միջեւ պատճառ-
 ոական ներքին աղերս մ'ըլլալու: Նոյն
 պէտք է ըսել նաեւ Ամս անունով ասորական
 առաստեղնեկամամբ³, որուն մասին արդէն շատ
 բան չենք գիտեր եւ զոր կարելի ըլլայ թերեւս
 արիւշ առթիւ յիշուած խառանի Արու տառու:

¹ Vigouroux, I. 315-319.

² 24a - ԹԻԻԲՔ - ԹԳԳ. 231. ԹԳԲ. 227.

³ Revue numismatique 1904 et Note de mythol. syrienne 1905 pl. XL1 b. 417 et 704. Հմմտ. նաեւ Revue Biblique 1913. 42. 137.

ծայն հետ համեմատել: Սանտալմենտ¹ Արաբի
 սկզբնականը գտած էր կարճեւ սրաքառական
 (An-) A-α-α անուն մէջ, զոր քաշեալն հետ-
 քառոր էր համարի²: Ցեականապէս կրնայ հետ-
 քառոր ըլլալ: Բայց ամբողջ համեմատութիւնը
 շատ կտակածելի է յատկապէս անոյ՝ որ նախ
 ընթերցուածին ոչ միշտ եւ ոչ ալ իրապէս առ-
 ատճայանուն ըլլալուն երաշխաւորութիւն ունինք:
 եւ երկրորդ Սանտալմենտ հետեւելով քրիս-
 տոնական եւ հայ հին աւանդութեան՝ Հայաս-
 տան ոչ միայն բոլոր ազգերու նախահայրենիքը,
 այլ եւ սկզբէն իսկ Հայերու տնտեսական բնա-
 կրախոյրը կը նկատուի: Արտք Թրակացիներն ու
 Փոնտացիները, զորոնք ինքն ալ Յայներու հետ
 Հայերու ցեղակից էր համարի, Հայաստանէն
 Փոքր Ասիա եւ անկից իրենց նոր հայրենիքը
 գաղթած կ'ըլլան եւ ոչ թէ հակառակէն՝ Հայ-
 րը Թրակացիէն կամ դէմ արեւմուտքէն Հայ-
 աստան³: Սանտալմենտի հայերէնով տարարե-
 րենի ընթերցումը հիմնն ձախաղ պետք է հա-
 մարիլ: Այսպէս պատմականորէն ստացր է թէ Ա-
 րարապացիները հնդկաբնակիցն չէին ոչ լեզուով
 եւ ոչ ալ ցեղով, թէեւ ան ալ չէ կարելի ու-
 յանալ թէ իրենց՝ մասամբ Հայերու հետ խառ-
 նուելով՝ հայերենի եւ հայ ցեղին միայ ըրած
 ազգեցութիւնը շատ մեծ եղած ըլլալու է:

¹ Les Inscriptions cuneiformes Uraïtiques, Venise 1850, էջ 326.

² Թ. Կ. Թ. հայերէն լեզուի 372.

³ Histoire, I, էջ 323, 329, 330 հ.ճ.

Կայ ութիշ հասարակութիւն մըն ալ, որուն անդրագործած է Պրոֆ. Վ. Գոմց¹, այսինքն՝ Բահամայի մէջ կը յիշուի հասարակ մարդու մը *Արա* (*Առ*) անունը, զոր բարասըմէ² իր Երանեան Բառագործին մէջ կը մտնի *Aramatay* անունը կրճատուած մէկ ձեւը համարելու: Բ. Գոմց Վ. Գոմց կասկածով կը վերաբերի ինքրոյն, փասն զի Բահամայի ընծայածը ոչ միայն դիցարանական իր եւ է արտէքէ գուրկ լոկ սակական մարդու մը անուն է — եւ այս գիտած է նաեւ Պրոֆ. Վ. Գոմց — ալ եւ *Aramatay* հայ դիցարանութեան մէջ կը ներկայանայ արդէն *Սպանդարամնտ* ձեւով, որ հին պոսկ. իմաստութեան եւ երկրի դիցահայն *Spenia-Armatist* կամ *Armatilist* հայացած ձեւն է: Զոգիկները զայն կ'անուանէին *Aramatist*, որ նշմարեալ դիցահի է. իսկ պահլաւերներ մէջ նշմար կըզած է արդէն *Spandāramat*, ուսկից ծագած է հաւանարեն հայեականը: Ստաց է, հայեականը արական աստուածութիւն ըլլալու էր, որ երբեմն պիտիստնի հեռ կը նշմարուի (*հմմտ. Բ. Մակ. 6, 7*). ուսկից ազգուերով *Günteri* կը մերձէ մինչեւ իսկ Վեդայի եւ Բահամայի *Aramatist* երկրի աստուած ըլլալը³: Սակայն *Günteri* միտ չէ գրած, որ Հայերը Սպանդարամնտի հեռ ունին նաեւ *Սանդարամնտ* մը, որ թէեւ հաւանարեն միեւնոյն պարսկական անունէն ծագած է, բայց

¹ Հոմեր, 1928, Թ. 2, 42-73:

² Chr. Bartholomae, Strasbourg, 1904, 42-180:

³ Հմմտ. աւ. Warendank, Urmensch, 42-77:

իր դիցարանական նկարագրով եւ պաշտամով
կը համապատասխանէ յուն. Հադէսի կամ
Հադէս՝ պղտանի։ Ստորաբար կը գործածուի
Նաեւ, անուններու իմաստով իբր գծովը,
անգուցեւ եւն. Այս քանագանութիւնը այնչափ
յայտնի է, որ J. Marquart առանց կասկած
մ'իսկ յարուցածերու հայ Սպանդարանի դի-
մաց կը դնէ Dionysus, իսկ Սպանդարանին՝
Unterwelt¹, թէ պարսկական միեւնոյն դիցա-
րանական դէմքը առասպելագիտական ինչ յա-
ռաջապատիւններէ անցնելով՝ հայ դիցարա-
նութեան մէջ երկու աստուածներու վերածուեր
է, թէ երկու աստուածներուն ալ հայ իսկական
անունները ի՞նչ էին Նախնարար, շատ դժուար
է որոշիլը, վասն զի տրամադրելի վկայութիւն-
ներ կը պակսին։ Հուանական է թէ Արարա-
յիներու գերագոյն աստուածը խալդի Դիանի-
սոսի պէս գիւնոյ, եւ որթաատենի հետ աղերսի
մէջ կը դրուեր, այս կը տեսնուի գեթ իրեն
Նուիրուած մեհեանի մը քանդակէն, ուր քան-
դակուած են Նաեւ, ողիւզալիք որթաատենի,
Ստեփնի չեմ կարծեր թէ խալդի հայ դիցարա-
նութեան մէջ աստուածային պաշտամունքի տեւ-

¹ Untersuchungen zur Geschichte von Eras. II, 62 (63). Ան յիշուած Նաեւ, Դիան, Հ. Կոչեան Ստեփնի-
Բ. գրքին հայ թարգմանութիւնը, էջ 110—111։ Բայց մա-
նասեան Հ. Բարեան, Առանց հայ լեզուի 679, եւ Հ. Աւարա-
նեանի Պանդարապետ, Սպանդարան եւ Սպանդարանա-
պետ, յայտնելը, որ զեղեցիկ կերպով անվստահ են
անուններու մասին հայ մասնագետութեան մէջ եղած
տեղեկները, Հ. Ա. 1908, էջ 456—462։

սակեալով որ եւ է նշանակութիւն մ'ունեցած
բլրայ-Հայերու քով խաղախները միշտ թշնամի
եւ արհամարելի տարր նկատուած են. փաստերը
բազմաթիւ են. կը բաւէ միայն յիշել "խաղ-
ալար" եւ "խաղաղարեզու" բառերը, որոնց
ստուգարանական իմաստն է "խաղանքէնի
պէս մըշող" (ըզու), իսկ իրականին կը նշանա-
կեն անախորժ եւ փառ մըշող կամ խաղ-
ալմըշիւն ըզու: Wesendonk պոետ. Ապանդա-
րամեաի վրայ խոսելով՝ Միհրի խորհուրդներու
մէջ, կ'ըսէ. մեծ գեր ունի նաեւ Մայր դիցու-
հին, որ ապահով փայտասիական է. եւ եթէ
նկատենք, որ կապաղովկիոյ Մա դիցուհւոյն որ-
դին պաղարեութեան եւ թեղմանօրութեան
ստատան կ'անուանուի, դժուար չէ պրիւս-
հասկընալ թէ ինչու Հայերու քով իրանեան
Spenta Armaiti կը նշանցուի Գիտնիստի հետ,
որ ծաղկող եւ թաղչամող բուսականութեան
ստատան է¹: Եւ որովհետեւ Գիտնիստ թրա-
կեան ստատանութիւն է եւ ըստ Wesendonkի
(անգ 73) եւ Günterի² միանայն միայութեան
գիտնիստեան խորհուրդներու մէջ երեւան եկած
թանգաւաճական ցոյցերն ու յափշտակութիւն-
ները (Ekstase) ապահով արիական հին Պանդի
պաշտմին հեաքերը կը կրեն իրենց վրայ, պարզ
է թէ Հայերու քով ալ նման պուգակցութիւն
մը կրնայ եղած ըլլալ. այսինքն՝ խորհրդապաշ-
տաններու առարկայ եղող Մայր դիցուհւոյ մը

¹ Urmenschen, էջ 149.

² Der arische Weltkönig, էջ 342 G.

քով նաև, արական աստուածութիւն մը՝ քա-
հայ մասննագրութեան Ասանդարանա, որուն
նախնականին անունը, ինչպէս վերը արդէն ըսի,
դժբախտաբար կը մնայ ասկաւին անձանոյթ-
ւ։ Կարծեմ ասերդդ չի մտադիր ընել, թէ
ընդհանուր դիցարանութիւնը չի նաեղծար ընաւ-
մայր պիցուհի մը, որ մեռնող եւ յարութիւն
առնող աստուծոյ մը հետ միայն սեռային յա-
րաբերութեան մէջ գրաւած ըլլար։ Հետեւաբար
Արայի նկրտմամբ ինդիրը գեւ սառցութեան
կարաւ եւ Արգային խորհրդապաշտանի մը հին
մեծորդներէն ե հաւանորէն Օգոստոս անայն
մընչեւ կէսերը խաղող շուտերու նուիրական
ստիւրութիւնը, զոր մեր նախնիները շատ
վաշելորէն քրիստոնէական ըմբռնումներու
դառնաճեղքներով՝ կապեր են Ս. Աստի անկու-
մն ամին հետ¹, որ ժամանակով ալ ճիշտ այ-
գեկութիւնի աստեղները կ'իյնայ։

Արայ անուան նախնականը, կ'ըսէր ինձի
երբեմն Վիեննայի համալսարանի յայտնի արեւ-
ելագետ մը, եղած ըլլալու ե կամ *Araxes*
կամ *Arat* եւ կամ *Arato(s)*։ Ինձի բարբաբին
անհաւանական կ'երեւայ առաջինը, որուն հայե-
րէնն ե Եգիպտոս եւ փառքերէն *Rakhs*, ոսկից կը
տեսնուի, որ հայկականը տասերու շրջում կրած
է։ Բեկեւ կը խոստովանիմ, թէ քանի մը արձա-
նագրական վիպութիւններ կան, որոնք քիչ մը

¹ Ժողովրդեան մէջ համար է ասիք՝ «Եստէ ընկալը»

² Եստէ ընկալը, (հինն Արայ) եւ կամ պարզապէս Ս-
Եստէ անունի ամբ։

մասնեղ կուտան. այսինքն՝ նախ Ասորեստան-
ցիները իրենց արձանագրութիւններու մէջ կը
յիշեն *Arahli* անունով գետ մը, զոր քանի մը
գիտնականներ կրտսիայ։ Նեա կը նշմայցնեն¹։
Երկրորդ Բոդու-քույի արձանագրութիւնները
Harrī ներս։ Նեա (= Երֆներ) կը յիշեն նաեւ
Arahli անունով քաղաք մը²։ Pap. Assas-
tasi 4, 1, բռնած պատկերաբն ՅԵԿ ազգին մէջ
ալ կը կարդանք 'a[ī]rati—'a-[ī]ra, զոր սահայն
Maspero կը բողձայ ընթեւանել 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴
այսինքն՝ «յոյս աստուծոյ»³։ Իսկ W. M. Müller կը
թարգմանէ «Եղերամայր աստուծոյ» այսինքն
Թամնդի կամ Էդանիսի⁴։ Երայ անուան *Ara-*
xeš ի Նեա նշմայցման շատ կասկածով գերա-
բերուելուս քուն պատճառն է *Araxeš* ի նախ-
նական ձեւին բոլորովին անծանօթ ըլլալը։ Եւ
երկրորդաբար նաեւ նշմին համապատասխան
հայ երասիւր, որ զարգացման բոլորովին ուրիշ
ընթացք մը կը ցուցնէ։ Մինչդեռ *Arai* ի եւ
Araio(s) ի նկատմամբ թեղիբը ուրիշ է։ Երկուքն
ալ ըստ հայերէնի ձայնաշարական օրէնքներուն
շատ ալ կարելի են եւ հաւանական։ մանաւանդ
որ անուանական նման ձեւեր թէ փոքր Եոթն
ժողովուրդներու եւ թէ յոյն միաւենագրութեան
մէջ շեն պակտր։ Ըմենեն աւելի ակնառան

¹ Հմեւ. Գոմ-սորեն. *Histoire*, I, 47 (67)։

² H. Winkler, *Die Arier in dem Eukunsten von*
Bogha-Köi. OZ., 1910, 47 288—291. Նոյն թիւից. Հոնդ.
Էթ., 1911, 47 167։

³ Հմեւ. Du Guesne *Kalendaires*, p. 167։

⁴ OZ., 1909, 47 419—420։

գարնեալ թրակեան Արէսն է, որուն սեռը կ'ըլլայ երբեմն նաեւ 'Αρησεσ:

Արեմն այս ամէնը կը ցուցնեն, թէ միակ ուղից ճամբան ան է, որ զմեզ Արայ Դեղինցիկէն սղոյաւորենան Էրին միջոցաւ թրակեան Արէսի կը տանի: Աս է ուղիքը, վրան զի աս միայն ոչ թէ լոկ Էրայի առաջաւորը դահացիք կերպով կը մեկնէ, այլ եւ նայ ազգին ծագման նամընթաց կ'ընթանայ: Վերջին կէտը երբեք մեր աչքէն փոխելու չէ, ինչ համեմատութիւններու ալ ձեռնարկենք: Ապահով կ'ստան մըն է այս, որուն վրայ յեղած կը բազմայի քայլ մը եւս յառաջ երթալ եւ նաեւ գերմանական Էրի գիցարանական միեւնոյն շրջանակին մէջ առնուլ: Հայ բնթերցողներէս թերեւս շատերան անծանօթ ըլլայ, որ երեքշաբթի որը ինչպէս Եղբերը "չորեքս 'Αρεσος, եւ ասանց հետեւեալով նաեւ Հռոմէացիները "dies Martii, կ'անուանէին, նոյնպէս ալ Գերմանացիները ասուածոյ մը անուամբ կը կոչեն զայն, սոփարարք Dienstag, բայց երբեմն ալ Zintag կամ Erlag, փերջնա գործածական է աւելի Թաւրիայի արեւմտեան կողմերը: Առաջին երկուքին մասին տարակոյր չկայ, երկուքն ալ միեւնոյն գիցարանական անուան զանազան ձեւերն են եւ պատճառական սերտ աղերսի մէջ հին հնդեւրոպական Գերագոյն ասուածոյն Dyeus կամ Գիտ անուան հետ: Յար փնտիւրի թէ է միայն՝ "Erlag, ը. սմանք¹

¹ O. Schrader, Reallex. der Indog. Altertumskunde, II, herausg. von A. Neukling, 1929, էջ 666.

Նկատելով անոր յունականին հետ գրեթե նոյնութիւնը՝ զայն պարզապէս յունականէ փոխառութիւն համարեցան: Սակայն ցուցնել պէտք էր եւ այս դժուար էր, քան զի փաստեր չկային: Ընդ համար նորագոյն մանաւանդներս Th. Siebs¹ փոխառութեան ենթադրութիւնը իբր անհաստատական մերժելով՝ խնդրոյն լուծման երկու հնարաւորութիւն յառաջ կը բերէ. այսինքն՝ ըստ իրեն Ertag ծագած ըլլալու ե կամ Mertag-էն (հին Martilag — dies Martii), զոր մոզմաբոլորը դարերու ընթացքին փոխանակ am Mertag ըսելու՝ կրնայ պիտի բաժանուածք am Ertag ի փոխած ըլլալ եւ կամ պիտի ըսենք թէ Ert նին գերմանականն առարկայ մը անունն է: Վերջնայն հնարաւորութիւնը իրեն հետ կ'ընդունին նաեւ Schrader-Nehring, հմեաւ անց 666 եւ Dr. A. Zehme²: Սարսնօրացիներն ու բաւերիացիները, կ'ըսէ վերջինս, Dienstag-ի անց Ertag կ'ըսէին, քանզի Ert անունը քով Zeu երկինք առարկայն մէկ մակդիրն էր: Միեւնոյն կարգի անուններ չեն արդեպ նաեւ յունական Ζεւς 'Δείω, 'Αθήνα 'Αρεία եւ կամ սպարապեան 'Αεροβίτη 'Αρεία, որոնց պիտի համարադատուած թերեւս հայկական ²արին Արամազդ, արին Արամազդայ: Bournouf իր Légende

¹ Mittheilungen der Schles. Ges. f. Vlg. XXV (1924).

61. 2.

² Germanische Götter- und Heldenage, 1913.

61. 42.

athénienne գործին մէջ աւելի յառաջ կ'երթայ եւ յունական երկու անուններն ալ հնդեւրոպական հին արջն անունեն ծագած կը համարի: Ի հարկէ Պրոֆ. Կրեչմեր խոսակցութեան մը միջոցին զիս առանձին կերպով կը զգուշացընէր այսպիսի մեկնութենէ մը. վասն զի իր եւ իրեն հետ նաեւ շատերուն¹ կարծիքով "Արեւոյ կապ կրնայ ունենալ միայն յուն. ընդ քառին հետ, որ կը նշանակէ "աղսիք, անէծք եւ վշեմ խնդրութիւն", աւելիք է նաեւ ծրօնոյ իբր "աղիաբեր" եւ "անիծող"² խնամով, որով Հեն: "Արեւոյ պիտի նշանակէ ըստ գիտնականներու" "Ջիւս վրէժխնդիր, արատերազմող": Միայն թէ ինչին իսկ հնդեւրոպական ազգերու մէջ աեւնաւան այս Ար արմատով զից անուններու շատութիւնը այնպիսի պարագայ մըն է, որ ինչ սեղմում ալ ընենք որչա անուններու նկատմամբ, չեմ կարծեր թէ անուններու գէթ մեծամասնութեան եւ արջի փնէն արեւէ աղերս մը եղած չըլլայ: Դասական որինակ մըն է նաեւ հնդկական Արյուն-նոն աստուածը, որ վեղայի երգերուն մէջ յաճախ օգնութեան կը կոչուի վարունայի եւ Միդրայի հետ: Bollensens եւ E. Hardy³ զայն շատ գեղեցիկ կերպով *dens aricus*, այսինքն՝ Նրիւներու խնայած աստուածը կամ նախահայրը կ'անուանեն: Զարմանալի է, որ ըստ երեւութիւն

¹ Gruppe, Die griechischen Kulte und Mythen, 1897, էջ 110:

² Die Religion des alten Indiens, Münster, 1893 էջ 25-26:

անուան հետքերը կը գտնուին մինչև իսկ բառ-
նեղի դայակներու քով, որոնց մասնաւորապէս
հիւսիսային-արեւմտեան մասը կտակած չկայ, որ
Հնդկներէ շատ մեծ ազդեցութիւն կրած է իր
կրօնական ըմբռնումներու մէջ: Ըստիւր ունին
Petara (ս. Pitara?) անունով գերագոյն էակ մը,
որը երբեմն նաեւ Batara կ'ըսեն: Ըստ P. W.
Schmidtի¹ Batara ծագած է սանսկ. bhātara
բառէն, որ Յէր կը նշանակէ: Գերագոյն էակին
քով կ'ընդունին սանսկ նաեւ երկու աստուած-
ներ ալ, որոնք Petaraէն ստեղծուած ըլլալուն
աւելի "մեծ հոգի" կ'անուանուին, թէև աստու-
ղի մը մէջ ամբողջ ստեղծագործութիւնը
սանց կը գերազրեն: Մեկուն անունն է Arā,
իսկ միւսին Irīk, որոնք երկուքն ալ թռչող կեր-
պարանքով կը մտածուին: Ըրտ կը ստեղծէ
երկինքն եւ աստղերը, Իրիկ՝ երկիրս, անոր հա-
մար երկրի հետ ինքն ալ իգական կը մտածուի:
Մարդը երկուքը ի միասին կը ստեղծեն փայտե-
լով նախ փայտի քունէ մը, որ չի յաջողեր, յե-
տոյ հոգէ կը կազմեն արք եւ կին, որոնք կը կեն-
դանան եւ զերեմբ ստեղծողներուն հետ կը սխալն
խախտ: Իւրեւս պարզ պատահական զուգահի-
սութիւն մ'ըլլալու է, որ Երկնի քոյրն ալ
Eris կ'անուանուի:

Իրանական կրօնի մէջ Arya արմատով

¹ Grundrissen einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker. Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Wien 1910, էջ 4, 32, 1.

առանձին առաւանդութեան մը չենք հանդիպիր, բայց պարսկական ուրիշ աւանդութիւններու՝ մանաւանդ իրենց Նշանաւոր դիւցազներգութեան մէջ կը հանդիպինք *Eray* անունով հերոսի մը, որ իրան. *Airya* կամ *Artiya*ի հետ կապ ունի։ Արդի է Գրիգորին՝ զահակի յաղթապին, որ իր հակառակորդը բռնած շղթայակապ դիւմափենդի մէջ կը փակէ։ Ըստ աւանդութեան Արիգուն իր երեք որդիներուն քաջութիւնը փորձելու համար զարհուրելի վիշապի մը կերպարանքով յանկարծ անոնց առջեւ, կ'երևի։ Առաջինը շուտով կը փախչի, երկրորդը կը կենայ եւ Նեա իսկ կը Նեան վիշապին դէմ, բայց ան ալ կը փախչի, իսկ երրորդը քաջարար կը քալի վիշապին վրայ եւ կը սպաննայ զինքն սպաննել, եթէ չհետանայ։ Ըստ համեմատ Արիգուն անուն կը գնէ իր որդիներուն, առաջին՝ *Անրմ*, որուն հուսայ աշխարհքիս անբող արեւմուտը (Փոքր Ասիա, Պաղեստին, Յուճաստան եւն), երկրորդին՝ որ քաջութիւն կը ցուցնէ առանց խելքի, անուն կը գնէ Յուր (*Tut*), աաչով իրեն իրր ժառանգութիւն քուրքաստան եւ Զինաստան։ Իսկ երրորդը՝ որ քաջութիւն ու միանգամայն խելք ցուցուցած էր, կ'անուանէ *Eray*, որուն հուսայ Երան՝ *Spiegel* շատ իրաւամբ մտադիր կ'ընէ, որ Աֆհասայի մէջ որչափ ալ *Eray*ի չենք հանդիպիր, կը յիշուի սակայն հան *Airyanā*, որ

1. Կարծաւոր *Airya* կամ *Artiya*, որուն յոր. ան. *Artiyanē* Զարեգու. յետոյ *Eran*, ու անց *Iran*.

“Erayt որդի” կը նշանակէ՝, ասկէջ կը տես-
նուի. որ Eray գոյութիւն ունէր նաեւ. Ըգեւ-
տայի շրջանին:

Այս անուան գիշարանական նշանակու-
թիւնը 1981 զարու. բնթագրին շարժանացու
դժբախտաբար գիտնականներու այն մատգրու-
թեան, որուն արժանի էր, վրան զի շատերը այն
կարծիքն ունէին՝ — եւ այսօր ալ կան այս-
պիսիներ, թէ Այս արեւելեան ըստած Հնդկու-
րագականներու, այսինքն՝ Հին Պարսիկներու եւ
Հնդիկներու յեղային տաճաննայաւանդ մէկ
անուն ըլլայ. եւ թերեւս մասամբ այս էր պատ-
ճառն, որ ազգերուս նախահայրենիքն կը փըն-
տաւէր ստօրաբար Սոգդանիայի եւ Բակարիայի
կողմերը: Բարեբախտաբար գտնուեցան նաեւ
յուրջ եւ հմուտ գիտնականներ, որոնք ոչ միայն
շարունեցան նոյն սխալ ենթադրութիւնն, այլ
եւ աշխատեցան յաջողութեամբ համեմատական
սրինակներ գտնել մինչեւ իսկ կենդանական
(հմուտ. արջու. արմատով սխաղ բազմաթիւ տ-
նուններ) եւ գերմանական յեղերու մէջ
(գերման. իրր սրինակ հմուտ. *Ariovistus*, *Ario-
bidus*): Ի հարկէ այսի ստուգարանական
խնայար տակաւին անասոյց է. ստօրաբար կը
մեկնուի իրր “բարեկամ”, “ազնիւ”, “ազնուա-
կան”, գերմ. խնայարին իրր փաստ յառաջ կը
բերուի իր. “aire”, “airech”, ծագած “aryaka”

բառեն որ կը նշանակէ «աշխատեան», «տեղ»¹,
 Բողոքքեզի արձանագրութիւններուն գանձաւե-
 լովը նախահաշիւներէ հարցն ալ որոշ եւ գոհա-
 յուցիչ կերպարանք մ'առաւ: Այսօր անոնք
 կարծիքն այն է, թէ 1917 դարուն սկզբէն իսկ
 այնչափ աշխարհով եւ ջանքերով փնտռուած այս
 որբանը նորարարային Ռուսաստանն էր իր
 ամբողջ երկրացնութեամբ եւ թրիմով: Պար-
 սիկներն ու Հնդիկները ասկէց բաժնուեցան
 իրենց արեւմտեան ցեղակիցներէն. դաւիաւեան
 լեւնալլթան կարելով մասնաւոր Հայաստան,
 որ Հաւանքը 1450 ի տակները իրենց յառաջ-
 խաղացութեան՝ որչափ կ'երեւայ, արդեւք հան-
 դիսցան, որով Հայաստանի արեւելեան կողմէն
 իրենց շուն շարունակեցին գեղի վար: Հարա-
 ւային Ռուսաստանի ի նպաստ փառաբերէն մէկն
 ալ այն է, որ ըստ Ստրաբոնի Ազով Ժովու-
 քովերը գետ ալց գը կար, որ Sinder կ'ըսուէր,
 որդ Sinder հաւասար է Հնդիկի, փան գի
 Hindu, ինչպէս նաեւ Հնդիկ պարսկական են
 իրենց ծագումով, փնչգետ Հնդիկները իրենք
 գիբերը Sinthu կ'անուանէին²:

Թէ Հայերը իրենց ցեղակիցներուն հետ
 երբ բաշխանեան թերակողքին եւ անկէց ալ քոյր
 Ասիա անցան, անասոյց է: Ամեն պարագային
 1000 են յառաջ արդէն քոյր Ասիա էին: Հե-
 րոգաւոր յանձնեան-պարսկական պատերազմի

¹ O. Schrader-Neuring, Reallex. der Indog. Altert.,
 47. 54.

² Հմեռ, Wetendank, Zarathustra, էջ 3.

մամեակցող Հայերուն համար կ'ըսէ. փոխգացիներու պէս հագուած էին, փամ զի փոխգացիներու սերունդ են¹։ Ապագայ աւելի որոշ կ'ըսէ. Հայերը փոխգիտէն կը սերին եւ իրենց լեզուն ալ փոխգական շատ բառեր ունի²։ Ասանք ծանր փաստեր են Հայերու եւ փոխգացիներու եղբայրակցութեան։ Գտնախտարար աւելի բան մը չենք գիտեր. եւ ոչ այն թէ երբ իրարմէ բաժնուեցան։ Աւելի որոշ են տեղեկութիւնները Գրիգորիոս յառաջ 809 զարկն առնելով, երբ հնդկաւորական ազգերու նոր շարժում մը Գալլի Աֆրայի ամբողջ ազգերը իրար անցուց։ Այս տատնները Հայերը կը գտնենք արդէն Փոքր Հայք իրենց Դուրատի թագաւորին առաջնորդութեամբ, որուն գործիւններն պահ մը ակնածելու ստիպուեցան մինչեւ իսկ Ասորեստանի թագաւորները³։ Ասանք պատմական իրողութիւններ են. սակայն իրողութիւն է նաեւ ան թէ 709 զարու միջոցին Կփրաս գետը անցնող Հայերը այլեւս եւրոպական եւ փոքրասիական խառնուրդ մըն էին։ Հոգիեր պետերորնի համաւայն փոքրասիական է մինչեւ իսկ իրենց հայ ուզգանունը, որ հիմալ Եկնսենի հետ թռչն ալ — թէեւ բարբաղին ուրիշ տեսակետով — Հաս տնուան հետ աղերսի մէջ կը

¹ Ἀγρίνοι δὲ κατὰ τοὺς Φυλῆας ἰστανίζοντο, ἰδίως Φρυγίῳ Ἀντιόχῳ, Herod. VII, 73.

² Ἀγρίνοι δὲ τοὺς μὲν γένος ἐκ Φρυγίας καὶ ἐξ ἄλλων πολλὰ φυλίσκουσι, καὶ Ծանօթ Բառք. Ἀգրևին.

³ Schmidtke, Die Völkertafel der Bibel, 47, 51-52.

դնե¹։ Այս ըստ ինքեան սաար ազգեցութենէն
 բնականաբար անսկան չէր կրնար մնալ նաեւ
 Վրաց Կեղեցիկը։ որ՝ որչափ ալ իր երբեմնի
 որսորդ եւ պատերազմիկ սասածոյ մը նկարա-
 գիրը բարբափն չկորսընցուց։ բայց Նաախի,
 Վ. Գոնիսի եւ Նովան սաստածներու պէս ինկա-
 ինքն ալ մշտնջենապէս փորձաքիտեան Մեծ մօր
 ազգեցութեան ասկէ եւ այս արդէն Վրացի
 առասպելին համար ըստ ըստ կը նշանակէ։

¹ Հանդէս. ՄԺԵ, 1929, Հիջ 333։

ՅԱՆԿ ՆՆԵՐՔԵՐՈՒ ԿԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

- Aara** 310
Ապրիլաբա (*Ἀπριλιος*) 159
 Է.Ն. 288, 297
Արծառ 288
Արդառ 290
Արեւիք 117, 178, 184—
 191, 193 Է.Ն., 197,
 214—220
Արեւիք-Քաղաք 197
Արշակունի 185
Արտաշատ (*Արտաշատ*) 300
Արտաշատ (գիւղ) 130
Ասորական (*Assyrian*)
 55, 207—212, 220
Աթենա (*Ἀθῆνα Ἀθῆναι*)
 82, 217
Աթուշար 72 Է.Ն.
Ariya *qud* Ariya 320
Auriana 320
Աւետ 310
Ազնայի (գիւղացի) 91
Ախաթուն 200
Ալք 310
Ալլահա 250
Անանիա 316
Անյաւանդի (անի) 73
Անարա-Քաղաք 205
 — *Քաղաքի* 311
Արեւանդար *Քահ* (*Իր*)
 — *արեւելի Երկիր* 115
Արշակ (*արեւելիքս* *Քահ*)
 145 Է.Ն.
Արիւնի 135 Է.Ն., 224,
 240—243, 290
Արաքսիւն 100, 236, 315
Արախա 297
Արեւիք 46 Է.Ն.
Ար 212
Արաւիք 82, 89—90, 206,
 291, 308
Արաւիք 7—16
Արաւիք 130, 150, 197
Արաւանի 221
Արաւա 315
Արաւանդի 177
Արաւանդի 207
Արաւա 87, 92
Արաւի 187
Արաւանդի *արաւի* (*Արաւի-*
 անդ) 150—159
Արիւն 33, 44, 231 Է.Ն.
Արիւն *ու* *Արաւի*
Արաւի 106
Արաւանդի 192
Արաւանդի (*Արաւի*)
 201
Արաւի 82, 100—107, 175,
 220, 291, 308
Արաւա (*Արաւանդ*) 55,
 120
Արաւի 192
Արաւ (*Արա*) *արաւանդա*
 204
Արաւ 88, 103, 190—224,
 230, 280
Արա (*Արա*) 315, 318
 — *Արաւանդի* *Քահ* 321
Ara *և* *Irik* *անդանդ* *ար*—

- Եւր Չոյունիներու 329
 Էւն
 Ara-a 320
 Arahiti (գիւն Էւ յաղար) 325
 Արայ տաւոյ 369, 375
 — Ի գիւն 301
 — զաւր 301
 — յն 301
 Արայից Էւ յոն 17 Էւն, 39
 Էւն, 167—170, 265
 Արաիս (Քաղաք) 307 Էւն
 Արաւ 11, 19, 274
 Արաւայ 289, 290, 290
 Արաւայի 274
 Արաւանիւն 274, 275
 Araman 321
 Արայ 316
 Արայ (աժիւ) 100, 313
 Արաքս (Ժայռի) 282,
 284, 285
 Արաքս(ւ. սրբի Պիւսիսի 283
 Արիկոս 282
 Արզնուարդներ 32, 40—
 47
 Asia 318
 Արեգանի 261, 261
 Արիս Թարաւանի 319
 Արեւս (Շարու) 308
 — աժիւ 316
 Արեւ (Շար) 121, 186,
 190, 227, 314—318, 296
 — Ի տաւան 45
 Արու (Մարտակ) 311, 314
 Էւն
 Արզնութիւն 316
 Արիս Կամ Արիս (Քրու-
 Կրու) 314
 Արիս 274
 Ariobindus 331
 Ariovistus 331
 Arya 328—332
 Aryaman 328
 Արմաիկ 274
 Արմենիոս (քնիկ Բդի-
 սեւոյ) 170
 — Կար արտաւ Էրուի
 256—272
 Արմենուս Արզնուարդ-
 ներէն ժիւ, 44
 Արմենուս 271—274
 Արու (գիւն) 183, 319
 Արաւանի 100 Էւն, 311
 Արաքս (— Բարաք) 170,
 182
 Արաւայից 311
 Արաւանի 71, 74, 78, 102
 Արաւիկ 88, 180, 272,
 317
 Արաւուս Արմեն 31
 Արաւայի Էւ յոն 133—
 144, 295, 301
 Արաւայի (սրբի Տիգրա-
 նայ) 140
 Արիւրայի 185 Էւն, 224,
 327
 Արիւրայի (Մարտակ) 311
 Բարաք-արաւան 295
 Բարայ 214
 Բարայանի 170
 Բարայի Կամ Բիւիս 83,
 97
 Բարայ — Բիւիս 295
 Բարայ-Տիգրայ 295
 Բարանանից 120
 Բարի 181, 190 Էւն
 — աւար, Մարտակ 311
 Բարայ 243 Էւն
 Բարայու 282
 Բարայի (Կարայ Բիւիսանի)
 240
 Բարանի (Բարայու Զոյ-
 ւանանի ըստ Չոյունի)
 51, 67
 Բիւիս 170
 Բիւ-Շաւի 181
 Բիւիս 126

<i>Տերթուս կամ Քարիմա</i>	<i>Դրոս Դրոս</i> 247, 249, 253, 275, 289
212, 239, 288	<i>Դրսկոյ</i> 317
<i>Տրիստա</i> 44 է.է	
<i>Մարթի</i> (տեղագիտ. գրքում)	<i>Շիկոյ Տարսուկ</i> 311
<i>Տր</i> 147 է.է	<i>Շիկոյ Դրսկ (Քամաւորաց)</i>
<i>Մայրոս դեռ</i> 201 է.է	<i>Տարսկ, պրոֆեսիւ Տարսկ</i> 155 է.է
<i>Միւ</i> 233	<i>Շիկոյիս կոչանքաւ Տարսկ</i> 93
<i>Մարց Թ.</i> 223—224	<i>Տեռ</i> 159 է.է, 227
<i>Մարի</i> 222	<i>Շու Տարսուկ</i> 311
<i>Միկ</i> 222 է.է	<i>Շիկոս</i> 185
<i>Միկոսիմոս</i> 311	<i>Տարսթ (տեռ)</i> 21 է.է
<i>Միգլ</i> 35	<i>Տրսույս</i> 78 է.է, 254—272
<i>Մրոյ</i> 150	<i>Տրոյ Արսկ</i> 19—27
	— <i>Երեք խնայ</i> 147
<i>Մանկ</i> 135, 150	— <i>Շարիք</i> 67—69
<i>Մանուսակ (Շոքիկերս)</i>	— <i>Պիկ Քարսուրի</i> 27 է.է
259 է.է, 268 է.է	— <i>Մայր-Դրոս</i> 23—47
<i>Մեմֆիս</i> 239	<i>Տրսուկ</i> 185 է.է
<i>Մեմֆիս</i> 233	
<i>Մեդիան</i> 51 է.է, 212, 251	<i>Խո</i> 57
<i>Մեմֆոս</i> 209, 225, 231, 222	<i>Խրոսույ</i> 136
<i>Միսրիս</i> 261, 207 է.է	<i>Խիւսի կամ Խուսի</i> 159
<i>Մյուս</i> 329	<i>Խարսույ</i> 129, 150, 191—194
	— <i>Խ. տեք</i> 76
<i>Նիկիկ (տեքիս Արսկ և Մեդիաներս Տարսկ)</i> 7, 17	<i>Խր, Խրոս (Միս)</i> 129, 213, 254—272, 275 է.է, 298 է.է
<i>Նիկի</i> 226—238	
<i>Նիկիս</i> 201 է.է, 219, 222	<i>Քարսկ</i> 256
<i>Նիկի</i> 208	<i>Քարսուս, Գրոսի Քարսուկ</i> 59 է.է
<i>Էրայ, արսի Տրիսուկ</i> 220 է.է	— <i>Խ. Շարիք</i> 59
<i>Նրսուր, Գրոս, Քարսի</i> 281, 224	<i>Քարսկ</i> 246 է.է
<i>Նրիկիկ (Տեռն կերպարակաւ)</i> 95 է.է	<i>Քարսույ</i> 129, 174—184, 189 է.է, 214—229
<i>Նրսուկ</i> 291, 311	— <i>տեք</i> 178
<i>Նրիկիս</i> 216	<i>Քար-Անու</i> 212
<i>Նուսու</i> 315 է.է	<i>Քիւս</i> 185
<i>Էրս, արս Արսի</i> 229	<i>Քիւսարս Թ.</i> 104

Բակեր — ի ստապելը 64
 Բաւ (գերմ. — ստապել)
 150

Բզար 48, 55, 57 հ.հ.,
 60, 174 հ.հ., 198, 208
 Բոբս (= Թոբոյ) 117,
 195—199
 Բուսի 183

Լեզ 68 հ.հ.
 Լեւ (քաղաքի) 78, տեւ
 Լեւեւ, արեւմտեւ
 Լեկի գիւ 115, 243 հ.հ.
 Լեւե ժայռակ 311
 Լուսեր 211
 Լուսի 201, 291
 Լուսեթայ 291, 311

Խալի գիւ 322
 Խաղա խաւիս սոխու-
 քի 324
 Խաւիս 179 հ.հ.
 Խոյ 44
 Խոյլեւ ժայռակի տեւ
 311
 Խուժարայ 229

Մաւ 210—222
 Մկրատի, ժայռակի —
 Լեւ 311
 Մոխարայ 170, 238

Պալլա Նեմա, Պալլա
 Պալլալեւ, Քալլաւ
 Լիւպիկեյու 58
 Պաւաւեւ 275
 Պաւաւալլաւ 168
 Պալիք սոյ 311
 Պէրաւ 317
 Պիւրիկ 58, 200, 230 հ.հ.,
 289 հ.հ.
 Պիւրա Պեծ 150 հ.հ., 201
 Պոժարա 229

Հալիք 156 հ.հ.
 Հալլաւ (տեւեւ) 300
 Հալլա 282, 284
 Հաժարեւիտեւաթիւ
 311 հ.հ.
 Հոյ 215, 275, 308
 — սոյ 269
 — սոյ ստապել 62
 Հաւե Հիւլիկ հ, իր
 օրը 205 հ.հ.
 Հաւ 275
 Խաւա 274
 Շախի 210 հ.հ.
 Հար 319
 Հարեւա 238
 Հարա (= Պալլալեւ հ,
 Խոբիք) 183
 Հարաւիք 165
 Խարի 325
 Հիւ (= Hell, Hölle,
 Hukka) 114
 Խաւ ժայռակ 311
 Հիլ 44 հ.հ.
 Հիլաւ գիւրիկ 116
 Հիւ 218, 317
 Հիւրիկ 87, 129 հ.հ.,
 189, 226
 Հիւրիկ 84, 149 հ.հ., 164,
 210 հ.հ.
 Էլլիք ժայռակ 311
 Հիլեւա 84 հ.հ., 190 հ.հ.
 Հիթաւ (ստապ. Լուի) 181
 Խաւա — Տաւա 301
 Հոլեւ, Հոլեւե 150 հ.հ.
 Հոլեւալլա 142
 Հոյ 277, 291
 Հոյ գիւ 244
 Հոյ 185, 227
 Հոյ (գրաւի յաւիկ) 165
 — սրեւի 166
 Հոլաւալլա 207
 Հոյ 311
 Հիլ 228
 Հուի 68

ճիւղ. — իրաւ. Բաղաւոր.
Բաղաւոր 167

Եւս գիշարէի 97, 280, 323

Բաղ 119

Բաղլայանկանութիւն 296,
297, 298

Բա՛ն պարտի. ժայռակ 311

Բայր գիշարէի 228, 232,
234 էւն, 323

Բայրեկանայր 185 էւն

Manes 292

Բաւերտեւս աստուգ. սրգի
Կոյի 193

Բաւերեկանութիւն 270

Բաւուշակ 201

Բաւիս 135, 141, 200

Բաւր 181

Բաւրակ 59, 117, 123,
125, էւն, 145, 178

— ժայռակ 311

Բալլարա 191, 194

Բաւէն 47

Բաւերեւիս Բ. 164

ԲԱ՛ն գիշ 280

Բիգուս 201

Բիթրա 267

Բիւթրա գիշարէի 82, 91

Բիւթ 84 էւն, 258, 260
էւն 325

Բիւթան 308

Բիւթապարտութիւն 265
էւն

Բիւնա 267

Բիւնուս Բ. 30

Բիւնուս 200

Բիւրակ 147

Բիւթ 268 էւն

Բայրակներ 361, 311 էւն

Բայ (umafix) 174

Բաճիւն Բարեկայի 7—15,
63, 84

Բրանի 217

Բարեւարթ 164

Բաւն (= Բաւայ) 116, 144

Բաւան 45

Բարաթիւն 123—128, 177

էւն, 188, 192, 196,

202 էւն

Բաւերեւիսներ 163 էւն,
167

Բաճեանիւն Թիթարի 129

Բաճաթ Գեղեղի 155

Բաւեր 240

Կարաւ. (բար. ժայռակ)
311

Կանա գիշարէի 88 էւն, 244

Կանի գիշարէի 82—89

Կալարիս 295

Կերայ 49

— ժայռակ 311

Կեճարթ լիւ 74, 78

Կերայ բար. ժայռակ 311

Կերիկ ասար. ժայռակ 311

Կերքնայում 192, 200
էւն, 228

Կիւրաւ 55

Կիւն 10 էւն, 49

— Ի զէպր 245—254

Դէճի (Աստիս աստուգե-
լիւ ճէճ) 159

Դաճի 221

Դալլիւս (= Էս) 60

Դաւ 217

Դանիկ 200

Դաւաւարան 72 էւն

Դաւաւարան կամ Դեճիարան
29

Դաւայ 311

Դաւարան 9 էւն, 19 էւն,
48—81, 118, 167, 175,
250 էւն

Դաւարանայ լիւ 362

Դաւարանուս 56 էւն

Զիգար = Axidarea 128—
141, 259

Ճեղեղիթ, Դաւակ 170

Ճաճի (pinus) 219

Ճուկ, ան'ս արաղէզ

- Աղթանա 24
 Աղբիւ 117, 194—196
 Աղկեղեղձ 45 էւ
 Աղկեղբ 58
 Արթաշէնք 246
 Արիւն 120
 Աշունք Շաղկապոյ 71—
 80
 Բան, անայ. Նիքոս 183
 էւ
 Երուսի 274
 Սիւս (= Arush) 190
 Զինգա Կաւարձ 268 էւ
 Դաղթիւններ 168
 Դիւարիս 216
 Petara (= Batara), Կե-
 րպոյն Նախ Դարձիւ-
 րու 229
 Պերսիփոն 186, 226
 Pitarah 202
 Պարսն է. պաւփիւ,
 էրու 124 էւ, 254
 Պարսպարսն է. Գան Կե-
 րպոյն 280 էւ
 Պարսն 322
 Պաւփիւն 217
 Psyche Կիւրու 277
 Պրոն Է. պաւփիւ, էրու
 290—293, 271 էւ
 Պրոնիփոն 130
 Պրոնիփիւ, աւա Պերսն-
 փիւ
 Զրույն Զաւոյ 27—30
 Սուր Զին Զաւոյ 241
 էւ
 Սիւս Է. Սիւսարս 131
 Սիւ 181
 Սիւս 242
 Սարափա 213, 233, 280
 Սարափա 201
 Սարափա 200
 Սարափա 58
 Սար 311
 Սարափա անպ. Սարափ 311
 Սարափա 132 էւ
 Սարափա 223
 — Կե 88, 190 էւ
 Սարափա 177, 256
 էւ, 321 էւ
 Սարափ 220
 Սարափ Կիւրու 116
 Սարափա Է. (= Սարափ)
 127
 Սարափ Ս. Է. Սար 157—
 168
 Սիւ 190, 223
 Սիւ, Էւ 223
 Սիւ, Էւ 220
 Սիւրն անայ. ար 283
 Սիւս Կիւրու 52 էւ
 Սիւ 311
 Sinder արաւու 332
 Սիւրս Է. (= Սիւր) 170
 Սիւս 223
 Սարափա Է. (= Spenta-
 Armati) 321 էւ
 Սարափա 220
 Սարափ 207
 Սարափա 221
 Սարափ 201
 Սար 221
 Սարափ 170
 Սար 308
 Սարափ Սարափ 311
 Սարափ 175, 186, 203,
 224, 220
 Սարափա 228
 Սարափա 228
 Սարափա 228
 Սարափ 225
 Սարափա 228
 Սարափ 72 էւ, 150, 241 էւ
 Սարափ 228
 Սարափ 24
 Սարափ 246 էւ

Տիտոս 163 և.և
 Տիբ. ժայռակ 311
 Տիգրան 135, 225
 Տուր 320
 Տրուգանեան ժայռք 156

Տուլ 181 և.և

Փայտան 291, 311
 Փայտակոյտ պրկ 124,
 129, 226 և.և, 256,
 258

Փերի 34 և.և, 42, 140

Փիլիսի գիշուհի 316

Փոթորիկ 241

Փրկարիկու Բարբարոս
 135

Փայտ ամբ 312

Փանար 40 և.և

Փախ 103

Փայ անգի 74 և.և

Փետայի (= շատու) 210

Փետ անար. ժայռակ 311

Փայախ 181

Փրիստոփոր 147 և.և

Քուտ 311

Քոթիլու 230

Օմ ան'ս գիշու

Օւտ 317

Fravasi 291 և.և

Ձրիկ գիշուհի 243 և.և

Ձրիտե 329

ԱՉԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմեարեան Հ. Գր. Վ., *Ռուսական թիւեր Անտառայ գաւառականայրոյն*: 1. Պիշոփ, *Անտառայ ին իրաւունքը*: 2. Գալեր, *Իրաւունք Հայոց*: 1890: էջ 85 + 50: Ձր. 1.50
- Բ. Մկեւկիչեան Հ. Գ., *Ազգայնութիւն աշխարհին ճիշդեան*: 1890: էջ 50: Ձր. 1.50
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., *Ազգայնական առ Դերպոյ աւարի եղբայրութիւն եւ ռուսականութիւն Ազգայնականայ գրոյ*: 1891: էջ ԺԱ + 150: Ձր. 2.—
- Դ. Տան Գ., *Արեւելեան Հայր ի Գալաթիան*: Թրքմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմեարեան: 1891: էջ 79: Ձր. 1.—
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., *Ռուսականութիւնը Սարգիս-Կալիսթեանի Վարդի Աղերանայրի*: 1892: էջ Գ + 172: Ձր. 3.50
- Զ. Տըլիւ Ա. եւ Գ. Ֆիստի, *Ազգայնութիւն ի Փոյր Առիւ*: Թրքմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: Ձր. 1.—
- Է. Ման Ն., *Ամսական ազգայնութիւնից գեղ ի Հայր*: Թրքմ. Ռ. Անթեան: 1892: էջ 80: Ձր. 1.—
- Ը. Կարրիկը Ա., *Կարագոյն աղբերը Ռոմիսի Ռոմեանայ*: Հայ. Ա. Թրքմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ + 51: Ձր. 1.50
- Թ. Գալեմեարեան Հ. Գ. Վ., *Գաւառութիւն Հայրայրութեան*: Հայր. Ա. 1794—1890: (1 յուսանկարով): 1893: էջ 232: Ազգայն:
- Ճ. Կանիկի Գր. Կ., *Քեանութիւնը գրոյ Գալի Աղայրի*: Թրքմ. եւ յու. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ + 92: Ձր. 1.50
- ՃԱ. Գալեմեարեան Հ. Գ. Վ., *Հայր յեղբայրութեան աղբեր Դրանիսթանիայ*: 1890—1899: (1 գրանկարով): 1893: էջ Ժ + 533: Ձր. 6.—

- ժԶ. Խաչատրեան Գր., Ջենաք Գրակ, Համեմատական
սոսամասերութիւն: 1890: էջ 2 + 78: Ձր. 1.—
- ժԳ. Տէր-Մանգոսեան Փ., Հայ գիւղական առեւտր:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պէլլէգիլեան: (9 տիւն: 55
պար.) 1894: էջ Ը + 103: Ձր. 3.—
- ժԴ. Կարսիէր Ա., Կարապետ աղբերք Մանգոսե
նաքանայայ Հայր. Բ. Կամ Բաւկրան: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Տաշեան: 1894: 88: էջ
ժԸ + 43: Ձր. 1.—
- ժԷ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Բաւմասերութիւնը
Հայերէն փոխանայ քանից Ա.՝ Հ. Հիւսթը
ման, Սեմանիան փոխանայ քանից Հին Հայե-
րէն ժԷԴ: Բ.՝ Բրաքէյման Կ., Սանանիան փո-
խանայ քանից Հայերէնի ժԷԷ: Գ.՝ Հ. Հիւսթը
ման, Հայերէնի Գաւազն աւանդ: 1894:
էջ Թ + 145: Ձր. 2.—
- ժԸ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մանեկապրանի Մանք
Բաւմասերութիւնը: Մասն Ա. Ա—Ձ. Նեմե-
սիա, Պրակց Դիւսպիա, Թարսիքի, Գիւրք
Հեքմատայ, Պրակց և Սեկունդա: 1895:
էջ ժԲ + 299: Ձր. 3-50
- ժԹ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայերէնի աշխատա-
րութիւնը Հայազեա Գ. Տէրթէրի, աժփ-
փում և Թարգմ. Նանթութեանը: 1895:
էջ Թ + 202: Ձր. 2-50
- ժԸ. Տիւրքեան Կ., Սե. Մոփա սոսանիան Եղբրք:
1895: էջ 92: Ձր. 2.—
- ժԹ. Գանդիլեան Հ. Գ. Վ., Դրանիւնիւնիւն Հայոց
Սեւապալիսը Կամ Նիւստայիք Կեքլա Հայա-
բապալի: 1896: էջ Թ + 352: Ձր. 4.—
- Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Եւսթրապիութիւն սոս-
անիոցն աւանդական կանանց մասեանը:
Թուղթ Ասկարայ առ Կոչքատա և Կանանք
Թարգմ. 1896: էջ Թ + 442: Ձր. 6.—
- ԻԱ. Տումանչի Վ., Դաւան և Տիգրիսի աղբերայ
սահմանները: Պատմական և աւելադրական
Հետազոտութիւն: Թրգմ. Հ. Բ. Պէլլէգիլեան:
1896: էջ Է + 62: Ձր. 2.—
- ԻԲ. Կարսիէր Ա., Արաքսի գոգըք Մանգո-
նայայ Պատմութեան ժԷԴ: Թրգմ. Հ. Գ. Վ.
Սէկէգիլեան: 1897: էջ ժԷ + 107: Ձր. 2.—
- ԻԳ. Խաչատրեան Հ. Վ. Վ., Հետազոտութիւնը
Կարսիայ սահմանի գրայ: Մասն Ա. Թում-
կալի մասեանադրութիւնը: Ջենաք Ա. 1897:
էջ Ը + 272: Ձր. 4.—

- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Վ. Վ., Հետազոտութիւնք
Կաթնեայ սամարիւնի եւն: Տեղք Բ. 1897:
էջ Ը + 273—322: Ձր. 4—
- ԻԵ. Դեյնը Հ., Համաստ պատմութիւն Հայոց:
Քրդ. Հ. Գր. Վ. Դաւիթբեկեան: Եւե-
լումք 1- Եւեկ Հայոց հասարակեկոս սոս-
թի յոյս տեան գրեկոս: 2- Դասպան-
դիքք հաթայիկոսայ եւ Գաղթարքայ Հայոց:
1897: էջ Է + 130: Ձր. 2—
- ԻԶ. Մեկեմիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (համ' յո-
յում) գրեկոս սրտեկոս: Եւեկոսան' Գիրք
հարգոյս սրտեկոս: Բ. տպ. 1925: էջ
Ը + 168: Ձր. 2—
- ԻԷ. Կալարեան Գր., Ս. Երեկոսայ սրտայի
ապրիքեկի մասին յեկապատեկան սոս-
թիքութիւնք: 1898: էջ Է + 58: Ձր. 1-50
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Ս. Վ., Անկարի մը հայ հետգրոս-
թեան վրայ (10 զեկամեկ պատկերով): 1898:
էջ ԺԱ + 202: Ձր. 2—
- ԻԹ. Դազմաշեան Ս., Փ. Ռեզանդոսի եւ իւր
պատմութեան խարգոյսը: Գեկութիւն Ս.
Երեկոսայ սպրիքեկի մասին: 1898:
էջ Բ + 175: Ձր. 2-50
- Լ. Կեօրեան Հ., Հայերի յարգաստեպութիւն:
Քրդ. ի սոսեկիւն Հ. Գ. Վ. Մեկեմիշեան:
1899: էջ Է + 26: Ձր. 1—
- ԼԱ. Գանեան Հ. Ս. Վ., Հայք ի Զմիւռեկ եւ ի
լրեկոսայ: Հասար Բ. Զմիւռեկ եւ Հայք-
(պատկերապարզ): 1899: էջ ԺԲ + 200:
Ձր. 5—
- ԼԲ. Գանեան Հ. Ս. Վ., Հայք ի Զմիւռեկ եւ ի
լրեկոսայ: Հասար Բ. Զմիւռեկ վեկեկի
զմիւռք յապրեկ եւ Հայք (պատկերա-
պարզ): 1899: էջ Ժ + 161: Ձր. 2-50
- ԼԳ. Գովքիեան Հ. Գ. Վ., Հայք իգրոսթեկոս-
պոյի Գրեկոսայեկոսայ: Բ. Հայք. 1799—1825:
1899: էջ Է + 554: Ձր. 6—
- ԼԴ. Դազմեան Ս., Եւեկիայ Հայոց պատմոս-
թարգոս: 1899: էջ Է + 129: Ձր. 2—
- ԼԵ. Կալարիկ Ս., Հեթանոս Հայաստանի սոթ
մեկեկեկի Ապստոլեկոսի եւ Ս. Երե-
կոսայ համեկոս: Քրդ. Հ. Ս. Վ. Տա-
շեան (1 յարակոսով): 1899: էջ 55: Ձր. 1—
- ԼԶ. Տաշեան Հ. Ս. Վ., Ժողովածոյս սոսեկայ
Վարդանայ, յոս Է. Եւեկ, տեկեկոսայ-
ութիւն եւ յապատեկեկ: 1899: էջ ԺԱ + 103:
Ձր. 2-50

- ԼԷ. Տաշիամ Լ. Ս. Վ., *Մասեկնայրական Մանր
Քառամասերութիւնք* (տե՛ս ԺԶ)։ Մասն Բ։
Է—Ժ։ Երկուք եւ իւր իմաստութիւնն, Ազա-
պետան եւ իւր Երզնայականն առ Մասեկնայ-
նան, Քղթակցութիւն Արշարուն եւ Պրիստոսի
ըստ նորայիւստ արձանագրութեան նիւնստի,
եւ Գէորգայ, Գիւրգեայ, Վեցորեայք։ 1901։
Էջ ԺԲ + 584։ Ձր. 3.—
- ԼԸ. Տէր-Գալստեան Գր., *Նկատարութիւններ
Փառաստի Գաւառի* Գաւառի վերաբերեալ։ Ա. հա-
մար։ 1901։ Էջ Է + 110։ Ձր. 2.—
- ԼԹ. Վեդեր Ս., *Արարատը Ս. Գրայ ձէլ։ Քրդժ.
Լ. Բ. Գիւլգիւկեան*։ 1901։ Էջ Ծ + 77։
Ձր. 1.—
- ԼԻ. Սանադեան Սովակի Վ., *Քառասունեայ եւ
Գարսիի սեպագիր արձանագրութիւնք*։ 1901։
Էջ 202։ Ձր. 4.—
- ԼԼ. Խաչարեանց Բագրատ, *Հայ ժողովրդական
գիւյապեան վեպք*։ 1903։ Էջ Ը + 72։
Ձր. 1.—
- ԼԵ. Մեկեփիշեան Լ. Գ. Վ., *Արդի լեզուագիտու-
թիւնք*։ Հայ. Ա. 1903։ Էջ Ը + 204։ Ձր. 3.—
- ԼԴ. Մարկարան Ս., *Հայ Բզեւիթք։ Քրդժ. Լ. Բ.
Գիւլգիւկեան*։ 1903։ Էջ 39։ Ձր. 1.—
- ԼԶ. Գեղեկ Ն., *Սկզբնաւորութիւնք Բիւզանդեան
բանականութեան գրութեան (1 բարակագոյն)։
Քրդժ. Լ. Գ. Գարսեփիւկեան*։ 1903։ Էջ Է + 83։
Ձր. 2.—
- ԼԾ. Կիւլտեքեան Բ. Վ., *Մովք, Մովք-Տուք եւ
Համեմայ*։ 1904։ Էջ Ը + 117։ Ձր. 2-50
- ԼԸ. Կիւլտեքեան Բ. Վ., *Գոյառ Սովհանէտ
Գաւառիարք*։ 1904։ Էջ ԺԴ + 227։ Ձր. 4.—
- ԼԺ. Պեղերսցի Լ., *Նպաստ ժր Հայ լեզուի պատմ
ժութեան*։ Քրդժ. Լ. Գ. Գարսեփիւկեան։ 1904։
Էջ Ը + 87։ Ձր. 1-50
- ԼԼ. Տէր-Մկրտչեան Ս. Է. Անտեան Լ. Ս.,
Քինութիւն եւ համեմատութիւն նշանայ նորաւ
գիւս մեապքին։ 1904։ Էջ Է + 105։ Ձր. 1-50
- ԼԹ. Գովթիկեան Լ. Գ. Վ., *Հայք լեզուաբանութեան
պայթ։ Գ. Հար. 1825—1904։ Էջ Ժ + 638։
Ձր. 7.—*
- ԼԻ. Նարէի Մ., *Հայաստան, Քրդաստան եւ արեւ-
մտեան Գարսիաստան, բարեյակեան-աւրբեասա-
նայ սեպագրերու համեմտի։ Քրդժ. Լ. Բ.
Գիւլգիւկեան*։ 1901։ Էջ Է + 222։ Ձր. 3.—

- ԵԱ. Խալաթեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ Ռոմէո
Պօրթուպուրի, Քրդ. Արաբ. Ս. Սիմեանաց,
1900: էջ Ը + 124: Ֆր. 1-50
- ԵԲ. Պեղեքունի Հ., Հայերէն եւ դրացի լեզուները,
Քրդ. Հ. Թ. Կէտիկեան, 1907: էջ ԺԱ + 227:
Ֆր. 5—
- ԵԳ. Հիւրշման Հ., Հին Հայոց տեղւոյ տեան-
ները, Քրդ. Հ. Բ. Պիւրիկեան, 1907:
էջ ԺԶ + 442: Ֆր. 7—
- ԵԴ. Պեղեքունի Հ., Հին Հայերէն ցուցանիսի գեր-
անանքը, Քրդ. Հ. Թ. Տաշեան, 1907:
էջ Է + 50: Ֆր. 2—
- ԵԵ. Կալեմեան Հ. Գ. Վ., Կենսաբանութիւն
Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժա-
մանակին Հայ Կաթողիկոսը, 1908: էջ ԺԳ +
473: Ֆր. 5—
- ԵԶ. Անանեան Հ., Հայերէն նոր բաներ Եւրոպիոյ
Միացադպոյց գրոց ժլէ, 1908: էջ 58: Ֆր. 1—
- ԵԸ. Կալեմեան Բ. Ս. Վ., Եղեռն, յնձնակն ու
սուսման արարքիւն, 1900: էջ ԻԸ + 465:
Ֆր. 7—
- ԵԸ.¹ Ալիմեան Հ. Կ., Տիւնթլուս Կոյս Հայ ժամե-
նաբանութեան ժլէ, էջ 1—65:
- ԵԸ.² Անանեան Հր., Հայերէն նոր բաներ Տիւն-
թլուս Կոյսի Հանձնարարութեան ժլէ, 1909:
էջ 61—196: Ֆր. 1-50
- ԵԹ. Ալիմեան Հ. Կ., Չարսիս Եւր. Գնունաց
եւ իւր ապերը, 1900: էջ ԺԵ + 87: Ֆր. 1—
- Կ. Ալիմեան Հ. Կ., Կիւրթեան Կաթողիկոս Վրաց,
1910: էջ ԻԸ + 315: Ֆր. 5—
- ԿԱ. ՄէՏէֆիւն Հ. Գ. Ս. Վ., Հայերէն լեզուի
ազգայնութեան լեզուները, 1910: էջ 73:
Ֆր. 1-50
- ԿԲ. Գիւնեքյան Կ., Տիւնթլուսի եւ Պարսկաստանի
եւ տեանց գիւնեքյանի եւ ազգայնե-
րանի յարաբերութիւնները Ռուսիոյ
եւ ժամանակի Քրդ. Հ. Հ. Համբարեան,
1911: էջ Ը + 102: Ֆր. 2-50
- ԿԳ. Ամուշեան Ե., Միթթար Գուշի Դաստա-
նաբանութիւն ու Հին Հայոց յարաբերութեան իր-
ւանքը, 1911: էջ ԺԵ + 344: Ֆր. 5—
- ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը,
Երանց տեղաւայր, Կերկան եւ աղապան, Ա.
1911: էջ Ը + 97: Ֆր. 1-50

- 46.¹ Սաֆեանեան Հ. Ղ. Վ., *Միջնադարեան ազգային տաղանդաւորներն ուսման մասին*, էջ 1—48:
- 46.² Անիսեան Հ. Ն., *Թաղաթան նապաշ եւ նապաշ Թաղաթանեանը եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնը*, 1911: էջ 40—171: Ֆր. 2—
49. Մեղեմիքեան Հ. Գ. Յ. Վ., *Գրիգոր Մարտիրոսի սրբապատկերի մտքայնական բանաւճիւր*, 1912: էջ ԺԱ + 162: Ֆր. 3—
46. Գալստիսեան Գեոր. Մ. Ս., *Անկաշ Գաւառաբարձուր եւ արդի Հայերէն լեզուն*, 1912: էջ Է + 416: Ֆր. 6—
47. Մարկուսյան Պրոֆ. Գեոր. Յ., *Գաւառութեան հայերէն նշանադրերու եւ վարպետ Ս. Մարտիրոսի Քրդմ. Հ. Ա. Վարդանեանի*, 1913: էջ Է + 59: Ֆր. 1-50
48. Անանեան Հ., *Հայոց գրերը*, 1913—1927: 8^ր: էջ 504: Ֆր. 7—
- Հ. Մարկիսեան Հ. Ս., *Անանեանը կամ Կեղծ-Ուրբան, լեռնական սուսմանաբարձութիւն*, 1913: էջ Է + 9: Ֆր. 1-50
49. Թորգոմեան Տ. Վ. Յ., *Երեմիա Ջէլեպի՛ի Քիւմրիքեան Ծառագոյնի Գաւառութեան*, 1913: էջ 16 + 42: Ֆր. 6—
- ՀԹ. Վարդանեան Հ. Ա., *Գաւառեան մանր թանաքիքներ եւ մեծապատկեր համեմատութիւններ*, Ա., 1913: էջ Ը + 165: Ֆր. 2—
- ՀԴ.¹ Մարկուսյան Պրոֆ. Գեոր. Յ., *Հայ Բազմապատկերային Հիւպոթոթոթիւնը Ծանոթութիւններով*, Քրդմ. Հ. Ս. Հայրապետի, 1913: էջ 68:
- ՀԴ.² Մարկուսյան Պրոֆ. Գեոր. Յ., *Վրանեան Բազմապատկերային Ծառագոյնի Քրդմ. Հ. Ս. Հայրապետի*, 1913: էջ 69—150: Ֆր. 2—
- ՀԴ. Վարդանեան Հ. Ա. Դ. *Բաւառական գիտադաշտութիւններ*, Ա. 1913: էջ 129: Ֆր. 1-50
- ՀԵ. Գիւտեքրոն Կ., *Համբէտեան Հայաստան եւ Համբէտեան տաղանդութիւնները Դ—Ջ. Գալստիսեանի*, Քրդմ. Հ. Մկրտիչ Վ. Նաթանեանի, 1914: էջ Է + 94: Ֆր. 1-50
- ՀԶ. Վարդանեան Հ. Ա., *Բաւառական գիտադաշտութիւններ*, Բ. 1914: էջ 110: Ֆր. 1-50
- ՀԷ. Սրապեան Հ. Ս., *Ս. Յակոբ ազգային հիւանդանոց*, 1915: էջ ԻԳ + 477: Ֆր. 6—

- ՀԸ. Գալեմիկեան Լ. Գր. Ս. Վ., Կենսագրութիւններ Երկու Հայ պատմաբաններու ևս առանձնագրաներու և ժամանակին Հայ կաթողիկոսացի, 1915: էջ Ը + 354: Ձր. 4.—
- ՀԹ. Գալիք—Ռէկ Մ. Ս., Արարիկի գաւառաբարբար, 1919: էջ ԺԱ + 292: Ձր. 4.—
- Ձ. Տաշեան Լ. Ս. Վ., Արշակունի գրածներ, Ա. 1919: էջ Է + 192: Ձր. 3.—
- ՁԱ. Տաշեան Լ. Ս. Վ., Գեղարկուն առաւմտաբարբար, Ման Ա.՝ Հետապնդական ուղեւորարբին ի Գեղարկ Ս. Գ. Աղեքաբի, Ման Բ.՝ Աղեքաբարբին Հախաւանի Հետապնդական ի Գեղարկ և ի Փարս-Հայր Փր. և Ար. Գիւմակ Ներսիս, 1919: էջ Է + 429: Ձր. 4.—
- ՁԲ. Շէրիաքեան Լ. Գ., Յայտն Երազանի Հայրական Հրատարակութեանց, 1926—1919: 1919: էջ Է + 273: Ձր. 3.50
- ՁԳ. Խաչաթեան Բ., Արարացի ժամանակներ Հայ առանձն ժամին, 1919: էջ Է + 147: Ձր. 2.—
- ՁԴ. Տէր-Գալսեան Գր., Եկապոսարբիւններ Փառաւոր պատմութեան վերաբերեալ, Բ. Հար., 1919: էջ 126: Ձր. 2.—
- ՁԱ. Ալիմեան Լ. Ն. Վ., Գաւառականները Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Գաւառական առաւմտաբարբին, 1920: էջ ԺԱ + 290: Ձր. 3.—
- ՁԵ. Մարիկեան Գեղ. Լ. Ա., Կրօնի Ժողովուրդ և գիտարարութիւն ըստ համեմատական կրօնագիտութեան, 1920: էջ ԺԲ + 324: Ձր. 4.—
- ՁԶ. Վարդանեան Լ. Ա., Եկաթիւ Հայերէն բառարանութեան, 1920: էջ 80: Ձր. 1.—
- ՁԲ. Վարդանեան Լ. Ա., Անթիպեդայ Վանի ի ըստ և յերկուս գիրք առ ի Հերթաբարբար պատմութիւն ըստանկայ, 1920: էջ 82: Ձր. 1.—
- Ղ. Տաշեան Լ. Ս., Հայ յնակարբիւն Ան Յոսիվի միջին Կարին, 1921: էջ 84: Ձր. 2.—
- ՂԱ. Վարդանեան Լ. Ա., Բառարկանական գիտարարութիւններ, Գ. 1921: էջ 120: Ձր. 1.50
- ՂԲ. Ալիմեան Լ. Ն., Հին պատմութեան ապագայներ, 1921: էջ 221: Ձր. 3.—
- ՂԳ. Ոսկեան Գեղ. Լ. Լ., Եւրոպական Վանական և իւր գրաւոր, 1921: էջ Է + 122: Ձր. 1.50
- ՂԴ. Ալիմեան Լ. Ն., Դատեանարարական Հետապնդարբիւններ, Ա. 1922: էջ 2 + 210: Ձր. 3.—

- ՂԵ. Խաչատրյան Լ. Ղ., Լաթ և Բաղրամյանի առաջնորդական շնչի պատմությունը: 1923: էջ 6 + 30: Ֆր. 1.—
- ՂԶ. Արմենյան Ա., Չափազանց չափ ժողովրդական բանահյուսությունը: 1923: էջ 8 + 81: Ֆր. 1.—
- ՂԷ. Վարդանյան Լ. Ա., Գառնիյան Ժանի լեզուի մասին, Բ. 1923: էջ 102: Ֆր. 2.—
- ՂԸ. Խաչատրյան Ե., Ռուսական աշխարհի մարտիկական, լուսավորչական և ազատական: 1923: էջ 66: Ֆր. 1.—
- ՂԹ. Կազեմ Գևոր. Լ. Ա., Խաչատրյանի մասին, Գրքի խմբիկի թարգմանությունը: 1923: էջ 6 + 207: Ֆր. 3.—
- Ռ. Վարդանյան Լ. Ա., Բաղրամյանի գիտությունը, Գ. 1923: էջ 130: Ֆր. 1-50
- ՌԱ. Վարդանյան Լ. Ա., Օգնական և Բաղրամյանի Լուսավորչական գործունեության մասին, 1923: էջ 102: Ֆր. 1-50
- ՌԲ. Թեղլեմզյան Թ., Կոմիտասի լեզուն, Երևանի մասին: 1924: էջ 101: Ֆր. 2.—
- ՌԳ. Գառնիյան Լ. Ա., Լուսավորչական Բաղրամյանի լեզուն, Երևանի մասին: 1924: էջ 2 + 70: Ֆր. 1-50
- ՌԴ. Արմենյան Լ. Ղ. Վ., Բաղրամյանի Լուսավորչականությունը: 1924: էջ 150: Ֆր. 2.—
- ՌԵ. Վարդանյան Լ. Ա., Լուսավորչականությունը: 1924: էջ 65: Ֆր. 1.—
- ՌԶ. Արմենյան Ա., Գառնիյանի և Բաղրամյանի աշխարհը: 1925: էջ 120: Ֆր. 1-50
- ՌԷ. Ռուսական Գևոր. Լ. Ղ., Երկ և Երկույնի մասին և Երկույնի թարգմանությունը: 1924: էջ 80: Ֆր. 1.—
- ՌԸ. Թեղլեմզյան Թ., Երևանի մասին Կոմիտասի մասին, Երևանի մասին: 1925: էջ 68: Ֆր. 1-50
- ՌԹ. Բաղրամյանի Լուսավորչական, Գ. 1925: էջ 67 + 215: Ֆր. 3-50
- ՌԺ. Կազեմ Գևոր. Լ. Ա., Կոմիտասի մասին, Երևանի մասին: 1923: էջ 176: Ֆր. 2.—
- ՌԺԱ. Արմենյան Գևոր. Ղ., Բաղրամյան և Երևանի մասին, Երևանի մասին: 1925: էջ 50: Ֆր. 1.—

- ՃԺԲ. Ոսկեան Գևոր. Հ. Հ., Մասենացրական բնութիւնները 1926: էջ 192: Ֆր. 2—
- ՃԺԳ. Կարսի ինտրդ, Տիգրան Բ. և Կարապետյանի պատկերազմները: Աշխատութիւնք Հ. Գ. Վ. Գարանձիշեան: 1926: էջ 250: Ֆր. 3—
- ՃԺԴ. Թարսիսան Ա., Լորանդան և Լայերը: 1926: էջ 196: Ֆր. 3—
- ՃԺԵ. Աղալրեկեան Թ., Անայա աղանդաւորներ Լայրք ժէլ ԺԶ. և ԺԷ. զարերով: 1926: էջ 76: Ֆր. 1-50
- ՃԺԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Բաւաթաւանի գրաւորութիւններ Կայերէն գրաւան լեզուի մասին: 1926: էջ 221: Ֆր. 3—
- ՃԺԷ. Ոսկեան Գևոր. Հ. Հ., Եգիպտոսական-Մուսուլման և իր գրական արտադրութիւնները: 1927: էջ 56: Ֆր. 1-50
- ՃԺԸ. Աւարզեան, Դորսիսի աւագներ: 1928: էջ 238: Ֆր. 2-50
- ՃԺԹ. Մանանդեան Գրգի. Բ., Բուխարան գաղտնիք և նրա գորգաւորական շրջանները: 1928: էջ 250: Ֆր. 3-50
- ՃԺ. Աղալրեկեան Թ., Միհրը Լայրք ժէլ: 1929: էջ 169: Ֆր. 2—
- ՃԺԱ. Գիւտ Եղան, Սեւանայ վանքը: 1929: էջ 130: Ֆր. 2—
- ՃԺԲ. Թարսիսան Ա., Թարգանք Կայ Զաւառանքին և իրաւորութիւններ Թաթաւեանի լեզուից: 1930: էջ 128: Ֆր. 1-50
- ՃԺԳ. Կիւլլեկեան Բ. Եղան, Իսլամը Կայ մասենացրական ժէլ: (Ընդ մամլով):
- ՃԺԴ. Ետիք Վ., Ենթան ինչոքեր արեւելեան շաղաքականութիւնը: Թրքմ. Հ. Ս. Լաւրաշեան: (Ընդ մամլով):
- ՃԺԵ. Օսմանյ Զ., Երկրագործութիւն Լաւրաշեանի: Թրքմ. Հ. Բ. Տաշեան: (Ընդ մամլով):
- ՃԺԶ. Մատիկեան Հ. Ա., Արայ Գեղեցիկ, Կամեմաւանեանքեանի աւաթաւորութիւն: 1930: էջ 151: Ֆր. 4—
- ՃԺԷ. Ալիմեան Հ. Կ., Մասենացրական Կաւաթաւորութիւններ: Լայր. Գ. Ղեւոնդ երեք և Ս. Եսրեկաշի: (Ընդ մամլով):

